

INHOUD

Voorwoord van mevr. A.C. Muller-van der Klift

Verantwoording, door dr Chr.G.F. de Jong

Pagina-indeling van het oorspronkelijke manuscript

Introductie, door dr Chr.G.F. de Jong

In de text voorkomende vreemde woorden

Afkortingen op de kaarten en in de text

De Memoires

VOORWOORD DOOR DE AUTEUR, MEVR. A.G. VAN DER KLIFT-SNIJDER

I. VADERS JEUGD EN EERSTE JAREN OP ZUIDOOST-CELEBES

Vaders ouderlijk huis

Zijn kinderjaren

Naar het kasteel

Zijn studiejaren in Rotterdam

“De studietijd op Schooneberg”

Naar Zuidoost-Celebes

Verkenningstreizen

II. MIJN JEUGD- EN STUDIEJAREN

Mijn geboortehuis en geboorteplaats

Naar Zuidoost-Celebes

III. SAMEN

Kolaka

Naar Mowewe

Ons eerste verlof – 1924

Mowewe 1926-1931

Ons tweede verlof 1931/33

Terug in Mowewe

Oorlog

Geïnterneerd

Terug naar Nederland

Oudega H.O.N.

Slot

Indexen

Voorwoord

Toen onze Moeder na de Tweede Wereldoorlog, gelukkig samen met Vader, uit het toenmalige Nederlands Oost-Indië terugkeerde, moesten mijn broers, mijn jongste zus en ik hen als het ware opnieuw leren kennen. Ik was 12 jaar toen mijn ouders in 1934 na verlof weer naar Zuidoost-Celebes terugkeerden en ik was 24 toen wij elkaar terugzagen. Onze oudste zuster was in 1938 als onderwijzeres naar Midden-Celebes gegaan. Zij maakte samen met Moeder de Japanse kamptijd door en woonde daarna nog enige tijd met Vader erbij in Makassar. Voor haar was de kloof dus niet zo groot.

Wie was onze Moeder?

Zij was een avontuurlijke vrouw met een paar onmisbare talenten voor het werk als zendelingsvrouw in die tijd. Zij kon goed organiseren en kennis overdragen. Daarbij kwamen een groot gevoel voor humor en een zekere onverstoortbaarheid. Zij had veel geduld, nooit haast en geen last van de eenzaamheid. Vader was vaak wéken op reis; op zijn paard bezocht hij dorpen, hield daar polikliniek en voerde besprekingen met de dorpschouwen. Dan bleef mijn Moeder heel alleen in het binnenland met vier jonge kinderen, zonder familie of burens, geen telefoon of radio. Zonder elektriciteit, gas of stromend water waren wij toch vrijwel altijd gezonde kinderen. Ik heb er een gelukkige jeugd gehad.

Niettemin ondervond ik wel eens de angst voor vooroudergeesten en demonen, die volwassenen en kinderen gevangen hielden. Elke dag kwamen kinderen bij ons spelen. Ze waren altijd heel nieuwsgierig als er weer eens een pakket uit Holland was aangekomen. Zo gebeurde het eens dat ik naar buiten kwam met een donkerbruin negerpopje; het had zwart kroeshaar, een raffia rokje, kraaltjes om hals en polsen. Ik vond het heel leuk, maar ... de kinderen zagen het en schreeuwden: “onitoe, onitoe” (boze geesten) en renden naar huis. Ze bleven een hele dag weg. Mijn Moeder hoorde het en vroeg was er gebeurd was. Daarna mocht ik alleen binnen met het popje spelen.

Ons huis, het eerste zendelingenhuys in Zuidoost-Celebes, stond op palen, net als de andere dorpshuizen; maar wel aan de andere kant van de rivier. De dorpsbewoners moesten zich vrij blijven voelen, en wie hulp nodig had, in welke vorm dan ook, kon uit eigen beweging over de brug naar ons toe komen. Na circa twaalf jaar werd ons huis bouwvallig en moest een nieuwe woning gebouwd worden. Deze keer op de grond, op een cementen vloer; een stevig fundament. De mensen uit de dorpen hadden toen al vele jaren de weg naar ons huis gevonden. Er was een relatie van wederzijds vertrouwen ontstaan. Er was nog een ander fundament gelegd, namelijk dat van het geloof in de liefde van God voor alle mensen.

Daarop konden onze ouders voortbouwen. De macht van de geesten was gebroken: de mensen werden ontvankelijk voor veranderingen. Daardoor kon onze Moeder een begin maken met de bestrijding van de oorzaken van de kindersterfte. Zij zette een moedercursus op, dat wil zeggen lessen in kinderverzorging, kooklessen voor baby- en peutervoeding, naailessen voor baby- en kinderkleding; eerst in onze woonplaats, daarna ook in andere dorpen.

De Japanners hebben ons huis geheel afgebroken: alleen de vloer konden ze niet meenemen. In 1986 zijn mijn jongste zuster, mijn man en ik terug geweest in ons geboortedorp. Het fundament lag er nog: de Christengemeente had er een houten kerkje op gebouwd. De zo jonge kerk had de storm doorstaan.

Over 25 jaar Zendingswerk kunt U veel bijzonderheden lezen in mijn Moeders autobiografie. Als dochter een voorwoord te mogen schrijven bij haar Memoires is voor mij een voorrecht.

Bunnik, oktober 1995

Anna Catharina Muller-van der Klift

Verantwoording

Deze *Memoires* hebben als centraal thema het ruim vijftientigjarige verblijf van het zendelingenechtpaar Van der Klift-Snijder in Zuidoost-Celebes¹⁾ (1916-1942), gezien vanuit het perspectief van mevr. Anna G. van der Klift-Snijder. Het was een bewogen tijd, die werd afgesloten met de gescheiden internering tijdens de Japanse bezetting (1942-1945). Daar omheen zijn enkele andere thema's gerangschikt, zoals hun beider jeugd, de voorbereiding op hun werk in Zuidoost-Celebes, hun beider afzonderlijk ondernomen reis naar Indië, hun repatriëring in 1946 en hun laatste actieve jaren in de pastorie in het Friese Oudega.

Enerzijds is in deze uitgave getracht een afgerond beeld te geven van het leven van deze beide mensen, zoals de auteur dat zelf voor ogen heeft gestaan; anderzijds is er naar gestreefd de eenheid van het betoog te bewaren. Hiertoe zijn details die de familie- en gezinsomstandigheden in engere zin betreffen en die niet van direct belang zijn voor een beter begrip van hun beider leven als zendelingen- en predikantsechtpaar grotendeels weggelaten. Weggelaten gedeelten zijn aangeduid met drie liggende streepjes: “– –”; indien een goed begrip van de voortgang van het verhaal dat nodig maakt, zijn weggelaten gedeelten kort samengevat, waarbij de samenvatting cursief tussen vierkante haken “[ ]” is geplaatst. Ronde haken “( )” en puntjes “...” in de text zijn origineel.

Puttend uit haar rijke herinneringen en gebruikmakend van correspondentie, dagboeken, aantekeningen en notities, die in al die jaren werden bijgehouden, schreef Anna G. van der Klift-Snijder haar *Memoires* in de jaren tussen 1955 en 1958, omstreeks 10 jaar nadat ze was gerepatriëerd. Soms citeert ze rechtstreeks uit correspondentie en werkverslagen van zichzelf en haar man of een collega, doch meestal vertelt ze hun belevenissen in eigen woorden na. Deze werkwijze betekent, dat, ondanks het feit dat de *Memoires* een periode van zeventig jaar bestrijken, de lezer toch een zeer levendig ooggetuigeverslag geboden wordt.

De in het manuscript gehanteerde spelling was reeds grotendeels modern. Maleise en in de landstalen (het Tolaki, het Tomoronene) gestelde woorden en citaten in de text zijn ongewijzigd gelaten; in de voetnoten en de *Inleiding* evenwel is door de bewerker de nieuwe spelling toegepast, behalve bij de namen van personen: die zijn gelaten zoals ze in de text voorkomen. Doch voor het overige wordt de spelling-1971 gevolgd, dat wil zeggen dat *ch* wordt geschreven als *kh*; *tj* als *c*; *j* als *y*; *oe* als *u*; *dj* als *j* en *dz* als *z*. Volgens het thans gangbare spraakgebruik is het meervoud van “Toraja”: “Toraja's”, doch van “Tolaki” is dat “Tolaki” en van “Tomoronene” ook “Tomoronene”.

De vorm waarin het manuscript vervaardigd is en tot op heden bewaard is gebleven, is die van 214 pagina's getypte text in kwarto-formaat. Om de lezer enig inzicht te geven in de door de bewerker toegepaste selectie, volgt beneden de door de auteur zelf aangebrachte hoofdstuk- en paragraafindeling in het oorspronkelijke manuscript. De originele paginanummering is bovendien tussen vierkante haken “[ ]” in de text aangegeven. Ter illustratie zijn foto's en enkele landkaarten opgenomen.²⁾

Tot slot wenst de bewerker zijn erkentelijkheid uit te spreken jegens mevr. A.C. Muller-Van der Klift te Bunnik voor de prettige samenwerking, die tussen ons heeft bestaan en waaraan de totstandkoming van deze uitgave in hoge mate te danken is.

Chr.G.F. de Jong

---

¹⁾ De thans gangbare naam van het eiland Celebes is Sulawesi. In de *Memoires* wordt de oude naam Celebes gebruikt. Ter voorkoming van verwarring is ook in deze *Inleiding* en de noten de naam Celebes gehandhaafd.

²⁾ Ter aanvulling zijn enkele archieven en andere bronnen geraadpleegd: Memories van Overgave, Koloniale Verslagen en andere overheidsarchieven in het Nationaal Archief van Indonesië (ANRI), afd. Ujung Pandang, het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) in Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief (ARA) te Den Haag. Verder werd geraadpleegd het Zendingenarchief (APISS) en het Archief van de Raad van Kerken voor Oostelijk Indonesië (AMK), die beide bewaard worden in het Kerkhistorisch Instituut van de Theologische Hogeschool (STT-INTIM) te Ujung Pandang (Indonesië), het Archief van de Chr. Kerk van Zuidoost-Sulawesi (Gepsutra) in Kendari (Zuidoost-Celebes), het Archief van de Raad voor de Zending (ARvdZ) in Oegstgeest en het Archief van het Bisdom Ujung Pandang van de Rooms-Katholieke Kerk, bewaard te Ujung Pandang.

Pagina-indeling en opschriften van het oorspronkelijke manuscript

DEEL I Vaders jeugd en eerste jaren op Zuidoost-Celebes [1-38]

- I Vaders ouderlijk huis [1-3]
- II Zijn kinderjaren [3-7]
- III Van school [7-8]
- IV Zijn jongelingsjaren [8-9]
- V Onder dienst [9-10]
- VI Naar het kasteel [11-12]
- VII Zijn studie jaren in Rotterdam [13-23]
- VIII Doetinchem [24-28]
- IX Naar Zuidoost-Celebes [28-33]
- X Verkenningstreizen [33-38]

DEEL II Mijn jeugd- en studie jaren [39-83]

- I Mijn geboortehuis en geboorteplaats [39-48]
- II De Arnhemse Kweekschool [49-59]
- III Muiderberg [59-60]
- IV Leiden [60-62]
- V Apeldoorn [63-64]
- VI Den Haag [64-75]
- VII Bronovo [75-76]
- VIII Naar Zuidoost-Celebes [76-83]

DEEL III Samen [84-214]

- I Kolaka [84-95]
- II Naar Mowewe [95-105]
- III Ons eerste verlof – 1924 [105-108]
- VI Mowewe 1926-1931 [108-127]
- V Ons tweede verlof 1931/33 [127-133]
- VI Terug in Mowewe [134-156]
- VII Oorlog [156-165]
- VIII Geïnterneerd [165-190]
- IX Terug naar Nederland [190-195]
- X Oudega H.O.N. [195-205]
- XI Slot [206-214]

Inleiding

De politiek-maatschappelijke context

In het laatste kwart van de negentiende eeuw onderging het Nederlandse beleid ten aanzien van Nederlands-Indië een wijziging. Het accent verschoof van de batige exploitatie van de natuurlijke en andere rijkdommen, die verbonden was geweest met het cultuurstelsel, naar volksofvoeding en -ontwikkeling. Daartoe behoorden de ontsluiting en inlijving der tot dan toe deels onbekende buitengewesten, snelle uitbreiding van het (westers) onderwijs, bestuurlijke hervormingen, de reorganisatie van de rechtspraak en codificering van het *adat*-recht, en de opbouw van de gezondheidszorg, een beleid dat werd samengevat met de term “Ethische Politiek”.

De Nederlandse protestantse zending (en de Rooms-Katholieke missie) speelde bij de tenuitvoerlegging van die politiek een voorname rol. Waar mogelijk werkten zending en gouvernement samen aan de vervanging van de normen en waarden van de traditionele inlandse *Gemeinschaft* door die van de meer van individuele rechten en plichten uitgaande *Gesellschaft*, een fundamentele voorwaarde voor de vorming van een moderne staat. In het Gouvernement van Celebes en Onderhorigheden ging het bestuur er tevens van uit dat het, waar zending en missie vaste voet gekregen hadden, kon rekenen op een loyale bevolking, terwijl het doordringen van de islam in tot dan toe nog niet geïslamiseerde gebieden veelal eerder als een belemmering gezien werd dan als een gunstige voorwaarde voor de beoogde verheffing der Oostindische volkeren. Ook de politieke stabiliteit van een gebied was met christianisering van zijn bewoners gediend, zo dacht men.³⁾

Dat kerk en zending voor de oorlog de legitimiteit van het koloniale bestel in Indië zelden of nooit openlijk ter discussie hebben gesteld⁴⁾, betekende niet dat beide niet meer geweest zijn dan een verlengstuk van kolonialisme en imperialisme. Binnen het grotere kader van de voorgedijgedachte, die gericht was op de opvoeding der inheemse bevolking tot mondigheid en zelfstandigheid, hadden zowel de staat als kerk en zending hun eigen agenda - die van de staat was immers gericht op (een nog nader te bepalen mate van) staatkundige zelfstandigheid, die van de zending op het brengen van het christendom en op de kerkelijke zelfstandigheid der uit haar arbeid voortgekomen christengemeenschappen. Afgezien van individuele bestuursambtenaren die soms niets van de zending wilden weten, stonden, ook wanneer het bestuur de zending welwillend gezind was, de opvattingen van gouvernement en zending soms diametraal tegenover elkaar. Daar kwam nog bij dat veel zendingsgenootschappen, waaronder ook Van der Klift's Nederlandse Zendingsvereniging (NZV), bepaald niet aanstuurden op nauwe banden met het gouvernement, al werd een sympathieke houding van het bestuur wel gewaardeerd.⁵⁾

---

³ Gouverneur Heijting betoogde in 1915: “met het scheppen om de Mohammedaansche bevolking heen van een getrouwe Christenbevolking zullen wij tegen de lastig te regeeren Boeginees-Makassaarsche islamitische volken een bolwerk hebben opgeworpen waarop zal kunnen worden staat gemaakt, ook in tijden waarin ons bezit van het schoone eiland Celebes eens van buiten zou worden bedreigd”, Heyting, *Memorie*, 58-59; zie ook W. Frijling, “Circulaire nr. 4”, d.d. Makassar, 3/7/1916, “Bevordering zendingswerk”. Bijlage Afschrift. Geheim nr. 1, d.d. Batavia, 3/6/1889, Extract uit het Register van den Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië betreff. de Islam, ANRI UP, Arch. Bantaeng, Circulaires, rondschriften en verslagen 1916-1929, inv. nr. 2.

⁴ Zie bijv. de discussie over de bemiddelende rol van het koloniale gouvernement ten opzichte van de staat, de zending, de inheemse bevolking, de Europese en Chinese ondernemersklassen en andere belanghebbenden, als ook over de vraag in hoeverre zendelingen te zien zijn als “agents of cultural hegemony”, in Kipp, *The Early Years*, 11-17.

⁵ Het hoofdbestuur schreef hierover: “een directe bevordering van de Zending door bestuursambtenaren wenscht niemand, ook Gij niet, maar een al of niet sympathieke houding maakt toch zoo'n groot verschil. Onwelwillende ambtenaren kunnen zooveel verdrietelikheden veroorzaken, dat ook wij het een voorrecht voor U achten, als hun houding van instemmend meelevende getuigt”, HB NZV aan Van der Klift, 16/9/1930, ARvdZ 101/4/1; zie ook Van der Klift aan HB NZV, 20/3/1918, ARvdZ 12/3/III. Dat instemmend meelevende mocht niet te ver gaan. Voor Van der Klift was het werk van de Gereformeerde Zendingsbond (GZB) onder de Toraja's in Rantepao (Tana Toraja, M.-Celebes) het voorbeeld van hoe het niet moest: “De heengegane Zendeling Van de Loosdrecht, vol vuur en ijver, heeft mijns inziens een verkeerden grondslag gelegd of trachten te leggen uit pure ijver. Wie toch, als brenger van de Boodschap van Jezus Christus, voor geestelijke dingen de macht des Bestuurs gebruikt, vleesch tot zijn arm stelt, is geenszins op den goeden weg. Kinderen, jongelingen te doopen tegen hun

Inleiding

Zuidoost-Celebes

Het arbeidsveld van Hendrik van der Klift en Anna van der Klift-Snijder was het zuidoostelijke schiereiland van Celebes. Tezamen met grote delen van Midden-, Oost- en Zuid-Celebes was dat pas kort na de eeuwwisseling onder het gezag van het Nederlands-Indische gouvernement gekomen. Slechts enkele ontdekkingsreizigers hadden voor beider komst de binnenlanden bezocht en van hun bevindingen verslag gedaan. Van der Klift en zijn vrouw kunnen derhalve met recht pioniers genoemd worden.⁶⁾

Afgezien van een aantal Buginese, Butonese en andere “vreemde”, overwegend islamitische handelaars langs de kusten van Zuidoost-Celebes, werd (en wordt) het schiereiland bewoond door een tweetal volkeren, de Tolaki in het noorden en de Tomoronene in het zuidwesten. Beide volkeren verschillen onderling zeer in cultuur, *adat-istiadat* en taal.⁷⁾

Het land was uiterst dunbevolkt, in 1925 telde de westelijke onderafdeling Mekongga, het toneel waar het Indische deel der *Memoires* zich afspeelt, omstreeks 28.000 zielen; zendeling Gouweloos merkte in zijn *Spraakunst der Toolaki-taal* van 1936 op, dat “het Mekonggaas” 25.000 sprekers had. De totale bevolking van het schiereiland, inclusief migranten langs de kusten, bedroeg toen volgens officiële cijfers 120.889 zielen. Er stonden 566 Chinezen geregistreerd.⁸⁾

Op het moment waarop de eerste geschreven berichten over het binnenland van Zuidoost-Celebes de buitenwereld bereikten en de belangstelling van het Nederlands-Indische gouvernement voor het gebied gewekt werd, niet lang na 1800, waren de Tolaki en Tomoronene semi-nomaden. Hun kleding was gemaakt van boombast (*fuia*). Hoofdmiddel van bestaan was het telen van droge rijst middels het systeem van de *ladang*-bouw. De bijbehorende cyclus van het rooien der akkers, het planten der rijstekorrels, wieden, onderhouden der tuinen en oogsten bepaalde het ritme van hun bestaan. Ze kenden geen bevoelde rijstvelden, noch het gebruik van de ploeg; ze hielden geen kudden groot vee of trekdiere en onderhielden onderling geen of nauwelijks handelsbetrekkingen. Bezit was gemeenschappelijk, handel was ruilhandel en geld was onbekend. Sommige clans snelden koppen, andere deden dat niet, doch menseneters waren ze geen van alle, in weerwil van wat een der eerste bezoekers, een koopman genaamd J.M. Vosmaer (omstreeks 1830), beweerd had.⁹⁾

De Tolaki en Tomoronene gebruikten honden bij de jacht op herten en buffels, en ook offerden ze honden aan de geesten van hun voorouders. Ze woonden niet in permanente kampongs bijeen, maar in hutten in steeds wisselende tuinen en akkers in de wildernis, die van elkaar gescheiden waren door natuurlijke barrières als rivieren, pieken, bossen, rotsen, bergketens en -passen en moerassen, waaraan ze (soms) hun naam ontleenden. Ze waren georganiseerd in verwantschapsgroepen, grote of kleine families of clans die drie of vier generaties omspanden. Vóór de introductie van vuurwapens waren hun wapens die van jagers en koppensnellers: touwen, vallen, brede, met

---

wil om toch maar kweekelingen te hebben voor de opleidingscursus tot goeroe, tegen den wil hunner ouders, en de familie met het ongenoegen van den Gezaghebber te dreigen, als zij de plechtigheid niet bijwonen. Zie Heeren Hoofdbestuurders, dat gaat te ver. Geheele kampongs met datzelfde ongenoegen te dreigen als zij de bijeenkomsten niet bijwonen, dat is ongeestelijk”. In Van der Klift aan HB NZV, 20/3/1918, ARvdZ 12/3/III. Over de GZB-zending A.A. van de Loosdrecht, die op 26 juli 1917 in Bori' niet ver van Rantepao op gewelddadige wijze de dood vond, zie Plaisier, *Over bruggen en grenzen*, 155-164.

⁶⁾ Bij de voorbereiding van Van der Klift, als ook bij de voorlichting van de classis Rotterdam der Hervormde Kerk, die zijn werk zou gaan steunen, bewees het boek van Elbert, *Die Sunda=Expedition*, dat een verslag bevatte van een ontdekkings-tocht door westelijk Z.O.-Celebes in 1909, nuttige diensten. Hoewel dit boek in zijn tijd grote bekendheid genoot, bevatte het niet meer dan de eerste, vluchtige indrukken van land en volk. Een andere beschikbare beschrijving van Z.O.-Celebes was het werk van de neven P. en F. Sarasin, die de landengte tussen Kolaka en Kendari in februari en maart 1903 van west naar oost waren doorgetrokken, zie Sarasin, *Reisen in Celebes*, I, 288 vlg.; zie ook Van der Klift, “Uit het leven en werken van den Zending-pionier op Z.O.-Celebes”.

⁷⁾ Voor een overzicht van de talen van Z.O.-Celebes, zie Noorduyt, *A critical survey*, 113-114.

⁸⁾ Van der Klift, “Zuid-Oost Celebes”, 34.

⁹⁾ Zie zijn reisverslagen in: Vosmaer, “Gegevens over Kendari en over de Badjo's (1835)”; *Idem*, “Korte beschrijving”.

Inleiding

plukken mensen- of geitehaar versierde snelzwaarden, kapmessen, blaasroeren met vergiftigde pijlen, al of niet van weerhaken voorziene steek- en werplansen, bijlen en schilden.

De nijverheid en huisvlijt van de Tolaki en Tomoronene, hoewel soms uiterst kunstzinnig, waren in de eerste plaats gericht op het voorzien in de eigen dagelijkse behoeften, van keuken- en eetgerei tot bouwmaterialen voor huizen en kano's. Kunstzinnig was ook hun wijze van bewerken van graven en doodskisten. Hoewel ze grote aardewerken potten en vazen maakten, kenden ze het pottenbakkerswiel niet.

Over de herkomst der Tolaki en Tomoronene is weinig met zekerheid bekend, al ontbreekt het niet aan theorieën.¹⁰⁾ Wat de moderne tijd betreft, dateren hun contacten met de buitenwereld van enkele eeuwen her, doch die waren incidenteel en sporadisch. Luwuq, een der oudste Buginese vorstendommen in Zuid-Celebes, had al vroeg de kuststrook van Mekongga aan zich onderworpen, waar het enkele nederzettingen stichtte, de kusthandel beheerste en tol hief.¹¹⁾

De Nederlandse tijd brak aan met de militaire onderwerping van het schiereiland in de jaren 1906 en 1907. Sindsdien behoorde Mekongga bestuurlijk tot de overwalse onderafdeling Luwuq. Dat hield in dat de superieur van de (meestal Nederlandse) gezaghebber of controleur te Kolaka de assistent resident in Palopo, de bestuurshoofdplaats van Luwuq, was. Mekongga was zelfbestuurd gebied, wat inhield dat de Nederlanders het oude bestuur, dat uitgeoefend werd door het zelfbestuur der rijksgroten, grotendeels intact lieten en dit inschakelden bij het landsbestuur. Ook de "kleine" rechtspraak werd in belangrijke mate aan het zelfbestuur overgelaten.

De Van der Kliften hebben veel met de *mokole*, de hoofden van Mekongga, te maken gehad. Traditioneel was het zelfbestuur van Mekongga, de *hadat* of de *sarano Mekongga* genaamd, het instrument van de politieke macht van de elite, zowel voor 1906-1907 als daarna. De belangrijkste leden van de *hadat* waren de *bokeo* (lett.: krokodil; voorzitter en hoogste vorst in de Tolaki-hiërarchie)¹²⁾, de *kapitan*, de *sapati* en *sulewatang*. Deze hoofden, wier afstamming, ambt en positie in de *adat-istiadat* en de mythologie gegrondvest was, hadden ieder een eigen bestuursfunctie en/of -ressort, zoals belastinginning, rechtspraak en beheer van de havens. Als bestuursorgaan functioneerde de *sarano Mekongga* evenwel slecht, voornamelijk omdat hij sterk onder de invloed van het Buginese Luwuq stond, hetgeen verder landinwaarts op verzet stuitte. De in 1933 overleden *bokeo* Latambaga was voor de helft van Buginese afkomst en de in dat jaar nieuw aangestelde *sapati* was zelfs in het geheel geen Tolaki maar een Buginees uit Luwuq; alleen de *kapitan* en de nieuwe *bokeo* waren Tolaki. Met deze laatste twee "viel te praten", met de *sulewatang* en de *sapati* bepaald niet, aldus Van der Klift in 1938. Ook andere leden van de elite van Mekongga hadden sterke banden met Luwuq.

---

¹⁰⁾ De autochtone bevolking van Zuidoost-Celebes kent een zeer oude cultuur, waarbij bij de Tolaki (waarschijnlijk) twee afstammingslijnen, die der oudste, (wellicht) Melanesische bewoners van het land en die van een (of meer?) latere golf(ven) van superieur bewapende veroveraars afkomstig uit het noorden, herkenbaar zijn gebleven in de sociale stratificatie, in die zin dat de latere verdeling van de maatschappij in elite of adel (*anakia*) en horig volk (*ata*) de voortzetting is van die tussen veroveraars en overwonnenen. Deze oorspronkelijke tweedeling heeft zich in de loop der eeuwen en onder verschillende invloeden ontwikkeld tot een complex sociaal stelsel, waarbij allerlei gradaties van afhankelijkheid binnen de clan en van clans onderling ontstaan zijn. Zie Kruyt, "De Bewoners van Midden-Celebes en de culturen, die invloed op hen hebben uitgeoefend", 585-600; zie ook het werk van dr P.C.V. van Stein Callenfels, voor de oorlog adviseur voor prehistorische aangelegenheden van de Oudheidkundige dienst in Ned.-Indië; zie "Wetenschap, Kunst en Industrie", 182-184; vgl. evenwel ook Adriani, *De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes*, II, 231-232.

¹¹⁾ Reeds in de van voor 1600 daterende Buginese *I La Galigo*-gedichtenreeks wordt Mekongga (met Matano, Buton, Binuang en Toraja) een buitengewest van Luwuq genoemd. Het heette toen "Mengkoka". Zie Kern, *Catalogus*, 204.

¹²⁾ In Zuidoost-Celebes (en elders) kregen veel vorsten bij hun overlijden de titel *Sangia*, gevolgd door een naam waarin een eigenschap werd vermeld, die typerend voor de vorst in kwestie was. De vorsten van Mekongga, voor zover ze in de herinnering voortleven, waren in chronologische volgorde: 1. Laroempanglangi' (Larumpanglangi'); 2. Lakanoengkoe Sangia Mbendoea; 3. Lagaliso Sangia Inato; 4. Melange Sangia Lombo-Lombo; 5. Teporambe Sangia Niloelo; 6. Ladoema Sangia Nibandera; 7. Bokeo Talaga; 8. Bokeo Sipole; 9. Bokeo Imboeri; 10. Bokeo I Bio (1905-1906); 11. Bokeo Latambaga, de elfde *bokeo* (waarnemend vanaf 1903, *bokeo* 1907 - 1933); 12. Bokeo Poewatoe Ra'ejati (1933-1947). Ontleend aan Baden, *Rapport*, bijlage I; Pingak, *Dokumenta Kolaka*, 69-70, 167-168.

Inleiding

Nadat de macht van Luwuq in Mekongga na 1906-1907 door het gouvernement eerst aan banden was gelegd, werd die in het kader van de algehele reorganisatie van het binnenlands bestuur, die medio jaren twintig in geheel Indië van start ging, in de jaren dertig weer doelbewust versterkt. Dit stimuleerde het zelfbewustzijn der hoofden, wat voor de zending onmiddellijk gevolgen had, zoals in 1936 bleek in de tragisch verlopen kwestie van Johannes Ladito en Tië.

Het gouvernement

Tot ver in de twintigste eeuw verbleven de Tolaki en Tomoronene grote delen van het jaar op hun akkers en in hun tuinen, die verspreid lagen over een uitgestrekt en ontoegankelijk gebied; waar al grotere dorpen voorkwamen, zoals in de vruchtbare vlakten langs de Konawe-rivier, droegen deze geen permanent karakter en ze werden slechts enige maanden per jaar bewoond. Om zijn ontwikkelingsprogramma ten uitvoer te kunnen leggen, trachtte het koloniaal bestuur aan dit half-zwervende bestaan van de bevolking een einde te maken door haar op gemakkelijk bereikbare plaatsen in permanente kampongs bijeen te brengen, die verbonden waren door nieuw aangelegde, verharde wegen en paden. Mowewe, vanaf 1919 de woonplaats van Van der Klift en zijn vrouw, was zo'n kunstmatige nederzetting. Het koloniaal bestuur wenste *ladang*-bouw tegen te gaan om de bossen te sparen en de bodemerosie te bestrijden, waartoe de natte rijstteelt geïntroduceerd werd. Hiertoe werden in de nabijheid van de nieuwe kampongs *sawah*-complexen aangelegd, die bevoeid werden door een netwerk van irrigatiekanalen. Via een systeem van gekozen kampong- en districtshoofden en persoonsregistratie wilde men een betere bestuursvoering en belastinginning mogelijk maken, het dobbelen en de slavenjacht- en handel bestrijden, als ook de vuurwapencontrôle, de opiumregie, het onderwijs en hygiëne en gezondheidszorg invoeren of vergemakkelijken en het toezicht op het uitvoeren der gemeente- en herendiensten verbeteren.

Het programma van *sawah*-aanleg is, na aanvankelijk enkele kleine successen te hebben behaald, zoals nabij Kolaka, om uiteenlopende redenen grotendeels mislukt; de overige gouvernementenplannen en -maatregelen zijn slechts voor een deel geslaagd. De Tolaki en Tomoronene hielden tot na de Tweede Wereldoorlog in overwegende mate vast aan hun half-zwervende bestaan.

De zendelingen en hun werk

In Zuidoost-Celebes hebben voor de oorlog naast Van der Klift nog vijf Nederlandse zendelingen gewerkt, allen van de NZV¹³); na de oorlog volgden nog enkelen, doch die bleven meestal kort. Van der Klift was de eerste Europese zending die zich voor langere tijd in Zuidoost-Celebes vestigde. In de jaren 1885-1887 was door de Roomse missie wel een poging ondernomen om aan de Baai van Kendari een statie te vestigen, doch deze was mislukt. Dat lot trof ook een experiment van de Indische Kerk, die in 1912 en 1913 in Palahari (nabij Wawotobi in Konawe) een zendingspost met een Maleis volksschooltje had.¹⁴

---

¹³ Voor het ontstaan en de organisatie van de NZV, die werd opgericht in de jaren 1858/1859, zie Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java*, 3-58; Enklaar, *De geschiedenis van het Zendingshuis*, s.v.; Van Randwijck, *Handelen en denken*, 72-77; Coolsma, *Terugblik*, passim.

¹⁴ Dat was een initiatief van ds R.W.F. Kyftenbelt van Makassar (1911-1915). Dat experiment was wegens tactloos optreden van de jonge Ambonese onderwijzer (die de landstaal niet sprak) mislukt. Zending Gouweloos berichtte "dat op zekeren keer, òf de dienstdoende hulpprediker, òf de goeroe kwam met de boodschap aan de schoolkinderen: "jullie mogen niet meer de Mohammedaansche vasten houden en over zóveel tijd kom ik jullie allen doopen". Gevolg was, dat binnen een minimum van tijd de school leeg was". Gouweloos aan HB NZV, 1/4/1926, ARvdZ I/28/II. Die hulpprediker was J. Kelling, die in 1911 en 1912 twee maal geheel Laiwoi (Kendari), het oostelijk gedeelte van Z.O.-Celebes, bereisde. Zie hierover Kyftenbelt

Inleiding

Vanuit Kolaka, de bestuurshoofdplaats waar hij zich na aankomst in 1916 vestigde, tourneerde Van der Klift te paard door de binnenlanden en stichtte enkele zendingsposten, eerst te Mowewe, daarna in Rate-Rate en ten zuiden daarvan in Polipolia. Ook verder naar het oosten opende hij posten, waar soms ook een school aan verbonden was.¹⁵⁾

Het zendingswerk breidde zich aldus uit, besloeg althans een steeds groter gebied, waardoor meer zendelingen nodig waren. De tweede die arriveerde, was D. Kok.¹⁶⁾ Hij kwam in 1920 en vestigde zich in Sanggona, ten noorden van Mowewe aan de Konaweha, de bovenloop van de Konawe-rivier. Om verschillende redenen bleef hij maar kort, begin 1922 vertrok hij weer. In december 1921 arriveerden twee nieuwe zendelingen: G.C. Storm¹⁷⁾ en M.J. Gouweloos.¹⁸⁾ De eerste vestigde zich in Alangga in het district Andolo, gelegen aan de Straat van Tiworo in het zuiden, op een afstand van vier dagen lopen van Mowewe. Doch de islam was hier oppermachtig en op last van het binnenlands bestuur, dat zich zorgen maakte over de onrust die door Storm's komst onder de bevolking ontstaan was, verliet hij de streek weer. Hij verhuisde naar de hooggelegen en betrekkelijk geïsoleerde kampong Taubonto, verder het binnenland in.¹⁹⁾ Taubonto lag in het district Rumbia, in het zuidwestelijke gedeelte van het vasteland van Zuidoost-Celebes en werd hoofdzakelijk bewoond door Tomoronene, een volk dat, hoewel het formeel onder het gezag van de sultan van Buton viel, nog nauwelijks met de islam in aanraking was gekomen; Storm bleef daar tot hij in 1937 repatrieerde, waarna Van der Klift zijn ressort overnam. Gouweloos was voor Kendari bestemd, een nederzetting aan de oostkust, doch hij ging eerst te Sanggona werken, ter vervanging van Kok. In 1932 vertrok hij naar een voor de zending nieuw gebied, Lasolo, de kuststreek ten noorden van Kendari. Hij bleef daar tot hij begin 1942 door de Japanners doodgeschoten werd.

---

aan Blik, 10/12/1913, ARvdZ 6/2; Treffers aan NZV, 10/11/1914, ARvdZ 6/2.

¹⁵ Van der Klift's instructie hield in dat hij zich te begeven had naar "de landschappen Roemia en Poleang en het eiland Kabaena, zijnde de Z.W. hoek van Z.O. Celebes", zie HB NZV aan classic. zendingscie Rotterdam, 20/7/1915, ARvdZ 6/2. Van der Klift gaf geen reden voor zijn beslissing niet in Poleang of Rumbia te gaan wonen – wellicht gaf de sultan van Buton, onder wiens bestuur deze landschappen vielen, geen toestemming –, hij beperkte zich tot een uiteenzetting van de voordelen van vestiging in Mowewe: de plaats was strategisch gelegen in een vlakte, nabij een kruispunt van paden, karbouwensporen en handelsroutes en de islam was er nog nauwelijks doorgedrongen. Van der Klift aan HB NZV, "Verslag van mijn tocht naar M.-Celebes", 28/8/1916; Van der Klift aan HB NZV, 15/12/1917, beide stukken in ARvdZ 12/3/II.

¹⁶ D. Kok; 1890-1944; 1 sept. 1913 intrede in het zendingshuis Schooneberg; 21 juni 1917 geslaagd voor het examen van hulpprediker; waarna voor de laatste twee jaar van de opleiding naar Oegstgeest (medische opleiding en taalstudie) waren in Rotterdam niet meer mogelijk wegens de verhuizing van de Nederlandse Zendingschool in sept. 1917; 29 mei 1919 ordening tot zendeling; 3 juli 1919 gehuwd met Dien Visser; 16 aug. 1919 vertrek uit Nederland; vervolgens in Z.O.-Celebes; zou in 1922 naar W.-Java overgeplaatst worden; 28 maart 1922 vertrokken uit Kolaka; 20 jan. 1923 vertrokken uit Tanjong Priok; 19 febr. 1923 aankomst te Amsterdam; okt. 1931 namens UZV zendeling-leraar te Inanwatan (westelijk Nieuw-Guinea) en nadien te Serui (Jappen, noord Nieuw-Guinea); zie D. Kok, "Onze vestiging te Sanggona op Z.O.-Celebes", 1920, ARvdZ 12/2.

¹⁷ Gerard Christiaan Storm; geboren 31 dec. 1894 te Haarlem - overleden 22 nov. 1941 te Ermelo; gehuwd met Johanna Hermina Hendriks; geboren 10 april 1898 te Zevenaar - overleden 12 mei 1986 te Harderwijk. Hun kinderen waren Aaltje Storm; geboren 6 okt. 1923 te Mowewe (Z.O.-Celebes); verpleegkundige te Harderwijk. Steven Storm, geboren 20 aug. 1928 te Taubonto (Z.O.-Celebes); leraar; Banff (Canada). Johanna Hermina Storm; geboren 20 mei 1933 te Taubonto (Z.O.-Celebes); Banff (Canada). Ingmar Storm; geboren 2 okt. 1934 te Taubonto (Z.O.-Celebes); medisch specialist; Hattem.

¹⁸ Michiel Johannes Gouweloos; geboren 24 april 1898 te Rotterdam – overleden 24 jan. 1942 te Kendari (Z.O.-Celebes); gehuwd met Cornelia Gouweloos-Gaarkeuken; geboren 28 aug. 1894 te Rotterdam – overleden 10 april 1972 te Rotterdam; Hun kinderen zijn Jacobus Johannes Gouweloos; geboren 18 mei 1924 te Sanggona (Z.O.-Celebes); 1953 te Ontario (Canada); Lena Hommes-Gouweloos; geboren 2 aug. 1926 te Sanggona (Z.O.-Celebes); 1953 te Ontario (Canada); Johannes Simon Gouweloos; geboren 12 april 1929 te Sanggona (Z.O.-Celebes); 1965 te Z.-Afrika. Over M.J. Gouweloos, zie: Spaan, *Een Rotterdammer op Celebes*.

¹⁹ Taubonto staat niet op de kaarten in dit boek. Deze kampong was gelegen in Rumbia (Roemia), omstreeks 25 kilometer ten westen van de kustplaats Kasihputih (Kasipoetih).

Inleiding

In maart 1924 arriveerde J. Schuurmans²⁰⁾, die eerst in Mowewe verbleef en in 1926 zijn domicilie koos te Lambuya, gelegen op een afstand van hemelsbreed 55 kilometer ten oosten van Kolaka, niet ver van Wawotobi, de oude residentie van de vorst van Konawe, een der oudste Tolaki-rijken. De laatste die voor de oorlog naar Zuidoost-Celebes kwam was G.W. Mollema.²¹⁾ Hij arriveerde in 1933 en vestigde zich in Sanggona; in 1940 werd hij naar Alor (een eiland ten noorden van Timor) overgeplaatst, doch hij keerde na de oorlog weer in Zuidoost-Celebes terug, waar hij in 1950 op tragische wijze de dood vond.

Het vooroorlogse zendingswerk in Zuidoost-Celebes was verdeeld over vijf ressorten. Omdat de islam zich vooral ontwikkelde tot een religie van de elite – de eerste moskeeën en *langgar* waren gevestigd in de huizen der *mokole* of werden door hen gebouwd –, richtte de zending zich in eerste instantie tot het gemene volk, de *ata*. Het zendingswerk bestond uit drie delen: de prediking van het evangelie, onderwijs en voorlichting, en medische zorg. Deze drie stonden in een zekere rangorde ten opzichte van elkaar, waarbij prioriteit gegeven werd aan het winnen van het vertrouwen van de bevolking. Van der Klift omschreef zijn werkwijze als volgt:

Nu hebben wij ons zendingswerk te beginnen, niet met dadelijk met de godsdienstkwesitie te komen (dat kunnen we in de aanvang ook niet), maar met ons in alles de vrienden des volks te betonen. Het volk moet eerst leren zien, dat we niet zijn, die ze dachten, maar dat wij in werkelijkheid zijn hun beste en enige ware vrienden. Dan gaan ze naar ons luisteren, dan zijn de harten ontvankelijk, dan pas kan ook de zendeling enigszins bekwaam zijn, het evangelie te verkondigen en wordt er zonder wantrouwen naar geluisterd.²²⁾

Van der Klift trachtte daarom een zo nauw mogelijke band met de Tolaki en Tomoronene aan te gaan en hen, door zich in hun voorstellingswereld in te leven, zo goed mogelijk te begrijpen. Daarbij voer hij tot op zekere hoogte op het kompas van enkele Tolaki-hoofden, van wie Ta Beke, een afgezet doch zeer invloedrijk districtshoofd, er een was; een ander was La Dongi, het dorpshef van Mowewe. Deze benadering impliceerde dat geen kerken, poliklinieken, scholen of huizen voor onderwijzers gebouwd werden, als de bevolking daar niet uitdrukkelijk om vroeg en niet zelf het bouw materiaal en (soms) de arbeidskrachten leverde.²³⁾ Dit betekende tevens dat het enige tijd geduurd heeft alvorens het zendingswerk zichtbare resultaten boekte. De eerste openbare godsdienstoefeningen hielden Van der Klift en zijn vrouw in Kolaka op de voorgalerij van hun huis en hoewel binnen vrij korte tijd de eerste Tolaki zich liet dopen (Wongga in 1918), werd pas in 1923 en 1924 in Mowewe een doorbraak bereikt, toen rondom de jaarwisseling tegen de 100 Tolaki gedoopt werden. Het werk van hun Nederlandse collega's, die later waren begonnen, had op dat moment nog weinig tastbare resultaten opgeleverd, zodat toen het gezin Van der Klift in juni 1924 voor het eerst met Europees verlof ging, in geheel Zuidoost-Celebes 110 gedoopte inheemse christenen waren.

Dit aantal groeide door, zij het langzaam – het falen van het programma van kampong-concentratie was daarvan een niet onbelangrijke oorzaak. Tegen het einde van de Nederlandse tijd bedroeg het totaal aantal gedoopte Tolaki en

---

²⁰⁾ Jacob Schuurmans; geboren 22 nov. 1896 te Menaldum - overleden 9 nov. 1963 te Groningen; gehuwd met Jantje Bijleveld; geboren 10 febr. 1898 te Winsum - overleden 4 okt. 1973 te Soest. Hun kinderen waren: Jantje Schuurmans; geboren 3 okt. 1924 te Mowewe (Z.O.-Celebes); gehuwd met H.A. van der Klift. Akke Schuurmans; geboren 7 juni 1926 te Avoliti (Z.O.-Celebes). Sieds Schuurmans; geboren 5 jan. 1928 te Lambuya (Z.O.-Celebes); gehuwd met A.J. de Ruyter. Jan Willen Schuurmans; geboren 29 sept. 1935 te Lambuya (Z.O.-Celebes); gehuwd met J.M. Terpstra. Schuurmans' vrouw was een zuster van Jan Bijleveld, die van 1918 tot 1931 namens de UZV hoofd van de ambachtsschool op Morotai en sinds 1931 tot zijn dood in 1934 zendeling-leraar en hoofd van de Wari-klapperonderneming te Tobelo op Halmahera was.

²¹⁾ Gerben Willem Mollema; geboren 15 maart 1903 te Sneek - overleden 5 juni 1950 te Z.O.-Celebes; gehuwd met Janneke Zijlstra; geboren 2 febr. 1900 te Bozum - overleden 14 dec. 1979 te Sneek. Hun kinderen waren Melle Age Mollema; geboren 27 mei 1934 te Sanggona (Z.O.-Celebes). Trijntje Mollema; geboren 14 dec. 1937 te Makassar (Z.-Celebes). Aagje Mollema; geboren 16 maart 1941 te Kalabahi (Alor).

²²⁾ Van der Klift aan HB NZV, 24/11/1922, ARvdZ 9/IA/II.

²³⁾ Van der Klift aan HB NZV, 7/9/1920, ARvdZ 12/3/IV.

Inleiding

Tomoronene 3.007: 786 mannen, 750 vrouwen, 784 jongens en 687 meisjes, die op een toenemend aantal plaatsen voor hun godsdienstoefeningen, onderwijs en andere zaken bijeenkwamen.

De Gepsultra

Deze groepen Tolaki- en Tomoronene-christenen vormden de basis waarop na de oorlog werd voortgebouwd. In de loop van de jaren vijftig is hieruit een kerk voortgekomen, de *Gereja Protestan di Sulawesi Tenggara* (Gepsultra, Protestantse Kerk in Zuidoost-Sulawesi). De synode vergaderde voor de eerste maal van 7 tot 10 februari 1957. De kerk telde toen omstreeks 4.000 leden, die gediend werden door vier, aan de Theologische School te Makassar opgeleide predikanten. De eerste synodevoorzitter was *pendeta* J.P. Roemono, de eerste secretaris van de synode *pendeta* Pieter R. Lawole, de man die ook een der eerste geschiedenissen van de Gepsultra te boek heeft gesteld.²⁴⁾

In 1989 was het aantal leden opgelopen tot 18.680, waarvan 90% buiten de grotere plaatsen woonde. Zes gemeenten met 1.119 leden (17% van het totaal), twee predikanten en twee *guru injil* (evangelisten) bevonden zich op de eilanden Muna en Buton; de rest, 64 gemeenten met 17.561 leden, 26 predikanten en 28 *guru injil*, was op het vasteland van Zuidoost-Celebes. Mowewe, de kampong van waaruit Van der Klift en zijn vrouw hun werk onder de Tolaki en Tomoronene hebben aangevangen, wordt tot op heden beschouwd als de geboortegrond van de kerk.

Chr.G.F. de Jong

---

²⁴ Dat was P.R. Lawole, G. Sonaru, *Rundu-Walaka (Gemul-Juang) GEPSULTRA*. Getypt ms; Kendari, 1982.

In de text voorkomende vreemde woorden

adat-istiadat	het geheel van traditionele gebruiken en gewoonten, waarop het al of niet gecodificeerde adat-recht gebaseerd is. Beide tezamen vormen de adat
agama	godsdienst
aha	groot
alang-alang	meer dan manshoog, snelgroeiend gras
ana	kind
ata	horige, slaaf
atap	palmladeren voor dakbedekking
barat	west, westen (hier ook: westerstorm)
baroega	een eenvoudige woning van bamboe, gebruikt als vergaderplaats en plaats van overnachting voor reizigers
Blanda	Nederland, Nederlander
bokeo	krokodil; hoofd van het zelfbestuur van Mekongga
copal/kopal	hars
damar	hars
doela	een houten sagobak uit één stuk
foeia	kledingstukken uit boomschors; de Tolaki-term is sinomiti
gambir	algemeen voorkomen slingerplant (<i>Uncaria Gambir Roxb.</i>); uit de bladeren wordt een extract gekookt, dat wordt gebruikt bij het sirih-kauwen; ook gebruikt als looistof
goedang	voorraadkamer
Goesti	Heer
hari minggoe	dag des heren, zondag (minggoe komt van dominicus)
jaksa	officier van justitie
Kaäsihan	Liefde
kabaja, kabaaj	vrouwenbaadje met open hals
kali	rivier
karoro	geweven of gevlochten matten, die werden gebruikt voor scheepszeilen en wanden en daken van huizen. Karoro werd gemaakt van de bladeren van de veel voorkomende <i>Gebanga</i> of <i>Corypha umbraculifera</i> -palm
kasbi (oebi)	div. soorten cassaveknollen
katjang hidjau (k. idjo)	<i>Phaseolus Mungo L.</i> Algemeen in Indonesië gekweekt; de bonenspruiten, ontstaan bij ontkieming der katjang hidjau, geven het gerecht togee (taugé)
laika	huis
laika landa of laika ala	een van rotan, bladeren en bamboe opgetrokken hutje op palen. Dit staat in de rijsttuin en fungeert als rijstschuur
langgar (ook: soeraoe)	eenvoudig bedehuis (isl.)
loelo	feest, dans
melati	jasmijn

In de text voorkomende vreemde woorden

missigit	moskee
moerid	leerling
moloelo	dansen
mombado	verboden, taboe, in strijd met de adat
obat	medicijn
omboe	heer
oena	<i>zie</i> : alang-alang
oeti	leguaan
owose	groot
pantoen	Maleis of Soendanees gedicht
patjol	eenvoudig werktuig om de grond te keren
paddi, padi	rijst (te velde staand gewas)
pagger, pagar	afscheiding, heg, schutting
pasanggrahan	onderkomen van hout en bamboe voor doortrekkende reizigers
pasar	markt
pasar malam	markt bij avond
pemoeda (pemuda)	lett: jeugd; vrijheidsstrijders, opstandelingen tegen het Nederlandse gezag, 1945-1949
pendeta	dominee
petorre, petoro	van <i>feitor</i> (Port.), <i>factor</i> , onderkoopman, gezaghebber op een buitenpost
pinang	betelpalm <i>Areca Catechu L.</i> ; de vruchten, betelnoten, worden gebruikt bij het sirih-kauwen
poeasa	vastentijd
pongawa	volksheer
prahoe, perahoe	inlands vrachtvaartuig, groter dan de sampan
sampan	sloep, klein vaartuig voor enkele personen en lichte vracht
sawah	bevloeid rijstveld
sekolah	school
sembahyang	godsdiensdienst
sirih	slingerplanten van het geslacht <i>Piper Betle L.</i> , waarvan de bladeren of vruchten met pinang, gambir en kalk gemengd en gekauwd worden
tahi	zee
tandoe	draagstoel
toea(n)	heer
toko	winkel
trassie (terasi)	een pastei gemaakt van gemalen en gestampte garnalen of kleine vis
Walanda	Nederland
woela	maan

Gebruikte afkortingen

ANRI UP	Arsip Nasional Republik Indonesia, Ujung Pandang
APISS	Arsip Pekabaran Injil di Sulawesi Selatan
Arch.	Archief
ARvdZ	Archief van de Raad voor de Zending (der Ned. Herv. Kerk, Oegstgeest)
B.	Baai; Berg
BC	British Columbia (Canada)
CJMV	Christelijk Jongemannen Verbond
CMA	Christian and Missionary Alliance
DMZ	Deputaten Makassar-zending (GKN)
Eil.	Eiland(en)
Geb.	Gebergte
Gepsultra	Gereja Protestan di Sulawesi Tenggara, Prot. Kerk in Zuidoost-Sulawesi (Zuidoost-Celebes)
GPIB	Gereja Protestan di Indonesia bagian Barat, Prot. Kerk in Westelijk Indonesië
HB	Hoofdbestuur (NZV)
HPB	Hoofd Plaatselijk Bestuur
KIT	Koninklijk Instituut voor de Tropen
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indische Leger
KPM	Koninklijke Paketvaart-Maatschappij
miss.	missionair
MMK	Memories van overgave van ambtenaren van het Binnenlands Bestuur in Ned.-Indië 1849-1962. Collecties van het Ministerie van Koloniën
ms	manuscript
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NICA	Netherlands Indies Civil Affairs
NIT	Negara Indonesia Timur (Deelstaat Oost-Indonesië, 1946-1950)
NZG	Nederlands Zendelinggenootschap
NZV	Nederlandse Zendingsvereniging
P.	Pulau, Eiland
PACM	Privé-arch. mevr. A.C. Muller-van der Klift, te Bunnik
pred.	predikant
RK	Rooms-Katholiek
S.	Sungai, Rivier
Str.	Straat
STT	Sekolah Tinggi Theologia (Theologische Hogeschool)
SZC	Samenwerkende Zendingscorporaties
Tg	Tanjung, Kaap
UP	Ujung Pandang (voorheen Makassar)
UZV	Utrechtse Zendingsvereniging
VNZ	Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties
VOC	Verenigde Oostindische Compagnie

DE MEMOIRES

Voorwoord door de auteur, mevr. A.G. van der Klift-Snijder

Aan onze Kinderen en Kleinkinderen.

De aanleiding tot het beschrijven van ons beider leven is geweest het plan van Vader om van zijn leven te vertellen, het te beschrijven, wanneer hij in de Klokkenbelt tot rust zou zijn gekomen.

Dit plan heeft hij niet meer kunnen uitvoeren. Ik besloot toen het voor hem te doen en heb aan zijn levensbeschrijving die van mijn eigen leven toegevoegd.

Nog iets anders drong mij tot schrijven.

Een van jullie merkte na Vaders heengaan op: "Wij weten eigenlijk zo weinig van zijn leven af."

Inderdaad, jullie misten ons reeds zo vroeg en zo absoluut.

Waarom ik pas begin 1955 met mijn Memoires begon?

Wel, vrees weerhield mij; ik vreesde onsamenhangend te zijn, of over onbelangrijke dingen te veel uit te wijden, kortom het niet goed te doen.

Ik worstelde om die twijfel aan eigen kunnen te overwinnen, herlas het geschrevene en verscheurde het weer, maar heb doorgezet. Jullie vragen of ik al begonnen was, hoe ver ik was gevorderd, spoorden mij aan en mijn werkje kwam klaar.

Toch eigenlijk niet helemaal, want ik heb de eindstreep nog niet bereikt.

Moge de beschrijving van ons beider leven jullie, en later jullie kinderen, iets te zeggen hebben. De tijden veranderen, maar het mensenhart blijft hetzelfde.

Moeder (Oma)

Den Haag, 12 januari 1955

DEEL I

Vaders jeugd en eerste jaren op Zuidoost-Celebes

[1] I Vaders ouderlijk huis

Dat was niet het huis, dat oom Arris¹⁾ thans bewoont. Hij liet het oude boerderijtje verbouwen, toen hij en tante Ger na grootvaders overlijden het erfden met de bijbehorende boomgaard en bouwgrond; dit alles als beloning voor de verzorging der ouders afgestaan door de broers en zusters, hetgeen notarieel was vastgelegd.²⁾

Ik ga nu beschrijven, hoe ik de oorspronkelijke woning zag bij mijn eerste bezoek aan mijn aanstaande schoonouders, in de herfst van 1915; ik was toentertijd nog onderwijzeres aan een meisjesschool in Den Haag.

Vader haalde mij in de ochtend onder schooltijd af, terwijl ik gymnastiekles gaf. We reisden naar Utrecht en vandaar met de stoomtram naar Elst. Het was al donker, toen we bij de kerk uitstapten en, rechtsaf, een zijpad insloegen. Het had geregend, de Houweg was modderig, hier en daar waren zelfs grote plassen. Bij een daarvan bleef hij staan en zei: "Sla je armen maar om mijn hals, dan draag ik je er over." Voorzichtig zette hij mij een eind verder neer en we baggerden voort tot we het licht uit de ouderlijke woning in zicht kregen. Nog voorbij een grote tabaksschuur en we waren er!

Ik zag een kleine boerenwoning met een bemost pannendak en een laag venster, dat nog lager leek door een grote noteboom er vóór. Hij tilde de klink van de deur op en we stapten een gangetje binnen. Tegelijk ging de huiskamerdeur open en viel het lamplicht op een kleine, gezette vrouw met een Utrechts geplooid mutsje op en een grote bonte schort voor. Dat was Moeder van der Klift. Bij het schijnsel van de petroleumlamp zag ik in het gangetje twee deuren, die bedsteden verborgen, waarin vroeger de jongens sliepen.

We moesten dadelijk binnenkomen, jas en mantel werden te drogen gehangen bij de kachel, en wij in twee leunstoelen aan tafel gezet. Bedrijvig en innig verheugd diende Moeder het avondeten op, voor ons tweeën: varkenskarbonaatjes, aardappelen en gestoofde peertjes. Dat smaakte. Ik kreeg een bonte schort voor.

Grootvader had na de begroeting weer in zijn rieten stoel bij [2] de kachel plaats genomen en kauwde vergenoegd op zijn pruim, waarbij hij nu en dan een straal tabakssap in de kolenbak spooog, die met gruis gevuld was. 's Lands wijs, 's lands eer. Straks wordt het toch in de kachel geschept, dacht ik. Ook in deze kamer waren bedsteden, voor Vader en Moeder en vroeger voor de meisjes, die al lang getrouwd en uit huis waren. In de voorste bedstee bij het raam aanschouwde de kleine Hendrik van der Klift dus het levenslicht op 1 januari 1885.

Des avonds at men nog vóór het naar bed gaan een brödseltje, dat is karnemelkse pap met appelen, anijszaad en stroop erin gekookt. Aangezien we pas gegeten hadden, moesten we hiervoor ditmaal bedanken. Ik zou logeren bij meester Arnoldussen, hoofd der school te Elst, met wiens oudste zoon Arnold Vader zeer bevriend was. Alvorens de tocht naar hun huis aan de Dorpsstraat te ondernemen, moest ik even van het toilet gebruik maken. Vader stak de stallantaarn aan en ging mij voor, het gangetje door, een deur door, een ruime deel over. Daar stond een groot fornuis, in de schoorsteen hingen zijden spek en worsten en bosjes kamille tegen de kiespijn en tegen de verkoudheid. Een tafel met stoelen bewees, dat hier werd gegeten als er geen gasten waren. Door de buitendeur kwamen we in de boomgaard. We sloegen rechts af, liepen langs het varkenshok, waar twee kolossale beesten lagen te soezen, en bereikten een groen geverfde kast, die tegen het huis leunde. Dit was de W.C., een ton met een bril erop, een pakje krantenpapier aan een spijker, een hartvormig uitgezaagd lucht- en lichtgat in de deur. – – –

¹⁾ Arris van der Klift (geboren 1887) was de jongste broer van Hendrik van der Klift; hij was gehuwd met Ger Takken.

²⁾ De ouders waren Arris van der Klift; geboren 12 dec. 1842 te Amerongen - overleden 3 okt. 1934 te Elst (Utrecht); en Wendelina van Dam; geboren 21 maart 1847 te Amerongen - overleden 7 maart 1927 te Elst (Utrecht).

[3] II Zijn kinderjaren

Kleine Hendrik was niet de meest robuuste van de acht kinderen. Hij was tener, had een smal, maar schrandere gezichtje. De burens vonden hem een “oakelig pipsie”, dat vast niet oud zou worden. Maar hij mankeerde toch zelden wat, behalve als hij in de hof onrijpe kruisbessen had gegeten. Dan moest warme kamillethee de buikpijn verdrijven. Zijn jeugdherinneringen gaan terug tot de tijd waarin hij nog een jurk droeg, rood met gele blokjes. Hij moest toen met Moeder mee in de stoomtram naar grootmoeder in het Veën (Veenendaal), maar verkoos niet in dat rokend en snuivend monster getild te worden. “Ik wil niet in die wolf”, verklaarde hij beslist. Een “ballegie” verzoende hem met zijn lot en zo aanvaardde hij zijn eerste reis. Enige tijd daarna wilde hij met de zusjes mee naar de zondagsschool. Nu had de zondagsschool niet veel aantrekkelijks voor kinderen. De verhalen begrepen ze misschien wel, maar de te leren “versjes” hadden wel wat beter kunnen worden verklaard. Eens informeerde Heintje als oudere zuster³⁾ bij Hendrik wat hij gezongen had die middag. “Als bij van Garderen rondom de ton ...” begon hij, maar kwam niet verder daar Heintje het uitproestte van het lachen. Toen ze wat bedaard was, zei ze: “Zó is het niet! Het moet wezen: ‘Als wij vergaderen rondom Uw troon ....’” Moeder vond zijn voornemen om mee te gaan naar de zondagsschool uitstekend, boende zijn snuitje tot het blonk, kamde zijn krullen terdege en wat hardhandig met de gemeenschappelijke kam en gaf hem ook een cent mee voor het busje met het negertje, dat dankbaar voor elke cent knikte, benevens een kerkpepermunt. Maar na enige malen was de aardigheid eraf en wilde hij niet meer mee. “Nu zál je mee”, zei Moeder boos. “Je groeit nog op voor galg en rad.” Deze sombere voorspelling is gelukkig niet uitgekomen. Moeder was godsdienstig, las elke middag na het middageten een bijbelhoofdstuk voor, onder andere over “Ahoazioa.” De bijbel droeg duidelijk de sporen van druk gebruik, was vol ezelsoren en vetvlekken, maar ... hij werd gelezen. Na afloop werd stil gedankt, [4] Vader met de pet voor de ogen. – – –

Ze regeerde haar troepje met vaste hand, niet omdat zij meende, dat dit de juiste manier van opvoeden was. Daarover brak men zich in die tijd en in die kringen weinig het hoofd. Neen, Vaders toegevendheid maakte, dat zij de orde en tucht moest handhaven en dat deed ze met de harde hand. Als de ene partij te slap is, wordt de andere vaak te agressief.

Zij mocht dan bij de opvoeding soms ruw te werk gaan, in zaken was ze flink en doortastend. Het was haar taak de jonge kalfjes groot te brengen met de fles, tot ze na zes weken konden worden verkocht. Dit werk eiste veel geduld en zorg en het was haar trots een flink koppeltje te kunnen afleveren. De veekoper had echter liever te onderhandelen met Vader dan met haar en kwam dan ook op een keer op een tijdstip, waarop hij dacht dat zij uit was. Maar Moeder was thuis. Met Vader was hij het spoedig eens over de prijs, die aan de lage kant was. Nog juist voordat de koop werd gesloten, kwam Moeder tussenbeide. “Och, wijf, maak dat je wegkomt, waar bemoei je je mee!”, schreeuwde de veekoper, waarop moeder repliceerde: “Ik heb ze met moeite met de fles groot gekregen en mag ik me er dan niet mee bemoeien? Je krijgt ze voor dat geld niet, versta je?”

Zó was Moeder, streng, maar met een en al ijver voor haar gezin. Zij naaide alle kleren zelf, tot de jassen en petten toe. Ze maakte in, verzorgde de slacht, hielp op het land, was overal tegelijk en bakerde nog ook bij haar dochters en burens. En dat, terwijl ze moeilijk liep met een stok. Op zeer jeugdige leeftijd heeft een meisje haar laten vallen. Tengevolge daarvan is haar ene been misvormd; het sleepte haar na en zij liep mank.

Eénmaal heb ik haar boos gezien. Ze vertelde hoe de vrouw van Kees, de oudste zoon op een na, haar kleintjes “verzuimde”, en wilde niet dat ik in dat gezin kwam, waarvoor zij zich schaamde. Het was haar trots dat zij noch één harer kinderen de hulp van de diaconie had behoeven in te roepen. Als wij bedenken dat Grootvader als landarbeider bij de “graaf” ’s zomers f 7,50, zegge zeven gulden en vijftig cent, per week verdiende en in de winter f 4,-, dan hebben wij eerbied voor die familie.

[Volgen nog enkele voorbeelden van de lage lonen en de zware arbeid in die dagen.]

---

³⁾ Hendrika (Heintje) van der Klift; geboren 28 nov. 1881 te Elst (Utrecht) – overleden 8 febr. 1963 te Elst (Utrecht); was de op twee na oudste zuster van Hendrik van der Klift; gehuwd met Jan Bart Quint, geboren 28 sept. 1879 te Elst (Utrecht) – overleden 5 sept. 1966 te Elst (Utrecht).

[6] Op school maakte Hendrik het best. Al gauw was hij nummer één van zijn klas. Daar in één lokaal twee klassen waren ondergebracht, luisterde hij, als hij klaar was, naar het onderwijs van de ouderen. Dit bemerkte de meester en het kwam wel eens voor dat hij, als een leerling het antwoord schuldig bleef, voor de klas werd gehaald, om de anderen te beschamen!

[7] Met zijn twaalfde jaar had hij de lagere school doorlopen en moest nu gaan verdienen evenals de oudere broers. Hij vroeg nog voor een jaar te mogen blijven en dus de hoogste klas te doubleren. Met steun van zijn onderwijzer en hulp van Moeder gelukte het de broers te vermurwen. Zij hadden medezeggenschap want zij gaven hun verdiensten aan het gezin. Moeder beheerde de kas en keerde aan ieder wat zakgeld uit. Slechts één jaar kon Hendrik nog blijven leren; toen was het afgelopen. Toch niet geheel! Want het hoofd der school te Amerongen, meester Boks, en ds H. van den Brink, de plaatselijke Hervormde predikant van Elst, trokken zich de jongen aan en gaven hem enkele uren per week les. Hijzelf begon van zijn zakgeld boeken te kopen, het eerste was een atlas, en ze te lenen uit de leesbibliotheek te Amerongen. Hij las rijp en groen maar toch het liefst over ontdekkingsreizen naar verre landen. Eens op een winteravond, komend van Amerongen, zag hij terzijde van de weg bij een boerderij een witte gedaante. Een spook? Elst geloofde nog aan spoken, er leefde nog een oude vrouw die behekst was. Het angstzweet brak hem uit en hij durfde die plek niet voorbij. Maar hij had geleerd te bidden, te praten met God, die zo machtig en sterk was. Hij werd kalm en zette het op een lopen. Dichterbij gekomen, hoorde hij roepen: “Hedde gij Saf ook gezien?” Het was Mijntje met een witte schort voor, die op haar vrijer Safferijn stond te wachten.

[Nadat Hendrik van der Klift op dertienjarige leeftijd van school was gekomen, moest hij geld verdienen. Dat deed hij als landarbeider, dijkwerker en in de tabaksverwerking. Daarnaast was hij actief binnen het jeugdwerk van de Hervormde Kerk van Elst. Toen hij achttien was ging hij in militaire dienst. Zijn dienstitijd eindigde in 1906, hij was toen 21 jaar.]

[11] VI Naar het kasteel

Hoe hij daar kwam, kan tante Bep van den Brink⁴⁾ beter vertellen dan ik. Ze deed dit in een brief na Vaders overlijden, op mijn verzoek.

“Hendrik had lust gekregen om zendeling te worden. Hoe mooi Vader dat ook vond – toch moedigde hij dit verlangen niet aan uit vrees, hem voor de gemeente te zullen verliezen, daar zijn invloed op de jeugd groot was. Maar Gods weg was anders.

Iemand van het personeel van graaf Bentinck van Amerongen vroeg op een dag aan de melkrijder Pluigers, of hij niet een jongeman kende die geschikt zou zijn om tweede huisknecht te worden bij graaf Bentinck. “O, jawel”, zei Pluigers, “bij ons op het dorp is wel een geschikte jongen, Hendrik van der Klift.” Toen hij bij de graaf werd ontboden en hem deze betrekking werd aangeboden, nam hij die graag aan. Daar zou hij in zijn vrije tijd gelegenheid krijgen om rustig te studeren. Hij kreeg een eigen kamer waar des winters gestookt kon worden.

Het ging bijzonder goed. De handen die de zware bazaltstenen voor de Rijnkribben gesjouwd hadden, bleken ook heel geschikt om het zilver en het fijnste porselein en kristal te hanteren, en door zijn goed geheugen kon hij spoedig zonder een enkele fout de tafels dekken, waarop hij dan ook niets vergat. Slechts éénmaal brak hij een kostbare schaal van een Engels eetservies. Dadelijk ging hij het aan de gravin vertellen, die alleen zei: “Het is niet meer bij te bestellen, maar trek het je niet aan, het was een ongeluk.” Hier leerde hij veel wat aan zijn opvoeding had ontbroken en hem later te pas zou komen. En toch bezat hij ook vóór dien tijd de beschaving des harten.”

[Van der Klift's aanwezigheid op het kasteel werd steeds meer gewaardeerd.]

---

⁴ Elizabeth van den Brink, een dochter van H. van den Brink, predikant te Elst (Utrecht).

[12] Hier vervolg ik de brief van tante Bep: “Toen prinses Juliana geboren was, gaf graaf Bentinck een groot diner. Hij was immers de voornaamste en zeker de rijkste edelman in den lande en daarom de latere gastheer van keizer Wilhelm II, die bij hem asiel vroeg.⁵⁾ Vader (ds van den Brink) was ook uitgenodigd en zat naast de gravin. Terwijl Hendrik in groot livrei tafel diende, spraken de gravin en Vader over hem. Vader zei: het is morgen een grote dag voor hem, want dan moet hij in Rotterdam zijn toelatingsexamen doen voor de zendingsschool. Ja, antwoordde de gravin, we zullen hem erg missen, maar als God hem nodig heeft als zendeling, dan zullen we hem graag daarvoor afstaan.”

Ik teken hierbij even aan dat de graaf hem de moderne talen Frans, Engels en Duits had willen laten leren, om hem daarna op zijn buitenlandse reizen mee te nemen als kamerdienaar. Vader wist van dit plan af maar bleef trouw aan zijn genomen besluit.

“Toen Vader na het diner, die avond laat, naar huis werd gebracht, mocht Hendrik meerijden om in zijn ouderlijk huis te slapen en de volgende morgen heel vroeg met de eerste tram naar Driebergen te vertrekken. Welk een overgang: uit die bijna vorstelijke weelde te komen in het armelijke huisje en te slapen in de bedompte smalle bedstee met roodgebloemde gordijntjes in de gang, vlakbij de voordeur.

Zijn Moeder vond het vreselijk dat hij naar dat verre land, naar die heidenen zou gaan. Ze zei dikwijls, dat ze hem liever “op het stro” (dood) zag liggen. Toen ze onder een stortvloed van tranen dit weer eens tegen hem zelf zei, werd het hem te machtig en zei hij: “Zeg dan maar, dat ik niet gaan mag, dan ga ik niet.” Dat bracht haar tot zichzelf. Ze begon te begrijpen dat ze zulk een offer niet van hem vragen mocht en verzoende zich met de gedachte hem te moeten afstaan.”

Ze was godsdienstig maar vaak bekrompen. Zo was tante Ger ook, die bijvoorbeeld niet handwerkte op zondag. Tante Bep vervolgt dan: “Later was ze erg trots op hem. Hoe haalde ze dan een sigarenkistje van de kast om de laatst ontvangen brieven te laten lezen.”

Hij slaagde voor zijn toelatingsexamen. Er waren acht kandidaten waarvan drie slaagden, waaronder hij. Nu begon de studie met een proefjaar, ik vermoed in 1909. Het bestuur was er niet zo zeker van dat hij mee zou kunnen, gezien zijn gebrekkige vooropleiding.

VII Zijn studiejaren in Rotterdam

[13] Misschien is onder het lezen de vraag bij jullie opgekomen wie zijn studie op de zendingsschool aan de Westzeedijk zou bekostigen, daar hij onbemiddelde ouders had en zelf niet meer kon verdienen.

Er waren twee bronnen van inkomsten. Het Nederlands Jongelingsverbond bekostigde zijn studie; de handel in Indische kruiden, onder andere Koemis Koetjing tegen galsteen, van de dames van den Brink⁶⁾ leverde de kosten van huisvesting op en de graaf voorzag hem bij tijd en wijle rijkelijk van zakgeld, zodat hij zijn kleren en boeken zelf kon betalen. Uit de militaire dienst had hij een aardig sommetje overgehouden zodat hij zijn intrede deed op Schooneberg, het zendingshuis, met een goed gevulde koffer met kleren.⁷⁾ – – –

[14] Zijn studie was veelomvattend, want een zendeling heeft nu eenmaal een veelzijdig werk en daarvoor moest hij op Schooneberg worden klaargemaakt. Tegenwoordig studeren alle aspirantzendelingen theologie aan de Leidse Universiteit en krijgen na volbrachte studie de titel van dominee; zij krijgen daarnaast nog les in oosterse talen en andere voor hen nodige vakken.

Maar in Vaders tijd kreeg een zendeling een zeer speciale opleiding. Waaruit die bestond, wordt je duidelijk uit het volgende lijstje van vakken:

⁵⁾ De val van het Duitse keizerrijk en het vertrek van keizer Wilhelm II (naar Nederland op 10 nov. 1918) aan het eind van de Eerste Wereldoorlog maakte de weg vrij voor de Republiek van Weimar (1919-1933). Wilhelm verbleef in Amerongen van 1918 tot 1920.

⁶⁾ Maria en Elizabeth, dochters van H. van den Brink, predikant te Elst (Utrecht).

⁷⁾ Huize Schooneberg was gelegen aan de Westzeedijk 345 te Rotterdam. Foto in Rooseboom, *Na vijftig jaren*, 17.

- A. exegeze, ethiek, kerkgeschiedenis, zendingsgeschiedenis;
- B. oosterse talen: Maleis en Soendanees (want hij was aanvankelijk bestemd voor de Soendalanden⁸), evenals H. Woortman⁹, Otto van den Berg, Arie van Leeuwen en J. van de Weg¹⁰);
- C. etnologie (volkenkunde), kennis van adat en landstaal;
- D. orgelspel, zang, muziek- en compositieleer;
- E. timmeren, bouwkundig tekenen en bestek maken;
- F. boekhouden;
- G. handenarbeid.

Dan kwam nog de medische studie:

- I. verloskunde aan de Rijkskweekschool voor Vroedvrouwen aan de Heemraadssingel te Rotterdam.
- II tropische ziekten op de kliniek van Prof. de Haas, ook te Rotterdam, waar onder andere inheemse en ook Europese zeelui werden behandeld;
- III recepteerkunst van Prof. van Italie.

Van enkele dezer lessen weet ik bijzonderheden. Zo kregen ze orgel- en zangles van de heer Vijgeboom, organist in een der Rotterdamse kerken. "Vijg", zoals hij genoemd werd, was zeer gezien bij zijn leerlingen. Op een zangles klonk een lied niet bepaald zuiver. "Vijg" merkte op: "Hiervoor geldt: De Lofzang klimt, de noten dalen".¹¹ – –

[15] Alles wat Vader leerde is hem te pas gekomen. Op het zendingsveld moet men tandarts, oogarts, vrouwenarts, huidarts, veearts en huisdokter kunnen zijn, wat met behulp van medische boeken vaak vrij goed gaat. Een enkel staaltje dat voorkwam tijdens ons verlof in 1924-1925, toen oom Jaap Schuurmans ons verving: Op zijn polikliniek verscheen op zekere dag I Daoe, een jonge vrouw, met een groot gezwel in de hals waardoor haar hoofd scheef stond. Oom Jo Gouweloos was pas voor een kort bezoek gekomen en hielp mee. "Wat zullen we hieraan doen?" was Jaap z'n vraag. "Er uit halen", zei Jo, "zó kan ze niet blijven lopen." "Durf jij dat dan, het is zo'n gevaarlijke plaats?" "Proberen, eerst eens nakijken, wat er in de boeken over staat." Ze hebben het samen klaargespeeld en toen wij van verlof terugkwamen, liep I Daoe met opgeheven hoofd.¹²

Behalve dokter moet een zending ook timmerman zijn, of eigenlijk architect ook, want hij heeft zijn eigen huis te bouwen, althans in het binnenland. Verder is hij apotheker en schoolopziener. Tenslotte kwamen de lessen in boekhouden hem goed te stude want hij was penningmeester van het gehele zendingsterrein, bestaande uit vijf ressorten.

Er viel dus veel te leren en Van der Klift wist van aanpakken. Het was verplicht bij twaalf bevellingen te assisteren maar hij maakte er dertig mee, omdat hij inzag dat hij later grote verantwoordelijkheid zou moeten dragen.

⁸ Tot dan toe was W.-Java het enige zendingsveld waarover de NZV beschikte. Zie hierover Lindenborn, *Onze Zendingevelden III. West-Java*; Rooseboom, *Na vijftig jaren*.

⁹ H.D. Woortman; geboren 7 juni 1889 - overleden 8 jan. 1986; 1909-1915 zendingsopleiding van de NZV te Rotterdam; 1916-1921 zending te Indramayu (W.-Java); 1921-1924 te Bandung; 1926-1927 te Garut; 1927-1934 te Bandung; 1934-1942 alg. voorz. conf. van zendingen van W.-Java; 1942-1945 geïntern.; 1946 gerepatr.

¹⁰ J. van de Weg; geboren 7 juni 1887 - overleden in 1945 te Juntikebon (W.-Java); 1909-1913 zendingsopleiding van de NZV te Rotterdam; 1914-1942 zending te Pangharepan, Juntikebon (W.-Java); 1942-1945 geïntern. Over Van Leeuwen, die de zendingsschool na enkele jaren weer verliet, en Van den Berg is verder niets bekend, behalve dat Van der Klift Van Leeuwen trof bij zijn aankomst in Tanjong Priok in januari 1916 en hem toen omschreef als "ex-collega", Van der Klift a. HB NZV, 12/1/1916, ARvdZ 12/3.

¹¹ G.H. Vijgeboom was muziekleraar aan de NZV-opleiding te Rotterdam.

¹² Het ging niet altijd goed. Een zending verrichtte in december 1928 een bevalling met een forceps (tangverlossing), waarbij de vrouw stierf. De gouvernementsarts stelde een onderzoek in en diende op grond daarvan een aanklacht tegen de zending in bij de Officier van Justitie te Makassar. De reputatie van de zending heeft hieronder zeer geleden. Het gevolg was dat het medische werk van de zending in Z.O.-Celebes, die voor haar medicijnen en verbandmiddelen op het gouvernement aangewezen was, sterk beperkt werd. Verslag in: Schuurmans aan HB NZV, 12/4/1929, 10/5/1929, ARvdZ 101/4/1; Van der Klift aan HB NZV, 8/5/1929, ARvdZ 101/4/1.

[Naast zijn studie was Van der Klift actief binnen het Chr. Jongemannenverbond “Theofilus” in Rotterdam; vanaf 1912 was hij voorzitter.¹³) In de buurt van het Zendingshuis Schooneberg bevond zich een volksbuurt, die hoofdzakelijk bewoond werd door havenarbeiders. De wijk werd “de Rijtjes” genoemd.]

[17] Een smal pad voerde, uit de stad komend, de zendeling-kwekelingen langs die Rijtjes en als ze ’s avonds van hun lessen huiswaarts keerden, drong menigmaal het dronkemansgejoel uit de woningen tot hen door of werd bij een vechtpartij iemand naar buiten gegooid. Vaak troffen ze een stomdronken bootwerker aan de kant van het pad aan, die dan door hen werd thuisgebracht waarna ze de vrouw te kalmeren hadden, die met de pook dreigde. Eens kwam Vader met Woortman en Van Leeuwen terug van een avondles. In de Hoogstraat stuitten ze op een drom bootwerkers, die blijkbaar pas waren afgelost en naar huis gingen. Langs hen lopend, hoorden ze het gevloek en de liederlijke taal, [18] die zij uitsloegen. Opeens werd het Van der Klift te machtig en hij riep tegen een reus van een kerel: “Dat moet je laten; hou op met dat vloeken.” Een ogenblik stond de kerel perplex maar toen wilde hij hem te lijf. Wat een vechtpartij met een bootwerker betekent, kan je je voorstellen. Woortman en Van Leeuwen waren er vandoor gegaan, hij stond alleen tegenover de woesteling. Diens kameraden, de ongelijke kansen ziende, riepen hem toe, mee te gaan en gelukkig ging hij mee.

Thuisgekomen overdacht Van der Klift al deze dingen en bij hem rijpte het besluit om te gaan werken in de Rijtjes. Hij kon toch niet uitgaan tot de heidenen in de verte en hier in zijn onmiddellijke nabijheid mensen aan hun lot overlaten, die ook heidenen waren! Zijn medekwekelingen dachten er net zo over en ze begonnen contact te zoeken. Eerst naar aanleiding van een dronken man, die door hen werd thuisgebracht. Onder een vloed van scheldwoorden zeulden diens vrouw en hij het zware lichaam de kamer in en tilden hem in bed. Ze zwaaide dreigend met een tang en schreeuwde: “Wacht maar, morgen zal ik je!” “Laat hem met rust en doe hem morgen niets, ik kom in de ochtend bij jullie”, zei Van der Klift. Daar zaten ze dan in de netjes opgeruimde kamer, waar trouwens geen blind paard schade kon doen. De koffie stond klaar en ze praatten. Dit was het eerste bezoek bij vrouw Henne. Het werd door meerdere gevolgd en telkens waren er burens bij. Er werd besloten dat bij vrouw Henne eenmaal per week een bijbelavond zou worden gehouden. Maar het kamertje werd te vol en er werd een “zaaltje” gehuurd. Huur, brand en licht werden uit de collecte betaald en de rest kwam in het zendingsbusje. Hoe groot de liefde van de bewoners van de Rijtjes voor hem was, bleek bij zijn vertrek naar Indië, toen ze in groten getale aan boord van de Ophir verschenen, opoe Henne hem namens allen goede reis wenste en ze hem toezongen: “Werpt nu de lading uit; ’t gevaar is zo groot!”¹⁴) en “Ja, tot wederziens, ja, tot wederziens”¹⁵).

Niet altijd kregen ze kans. Het gebeurde menigmaal dat ze, als de deur werd opengetrokken, een harde stem van boven aan de trap hoorden schreeuwen: “Als je het waagt boven te komen dan donder ik je er af.” Maar, Gods zegen rustte op dit eenvoudige werk in de Rijtjes bij Schooneberg.

Het leven in het internaat van de zendingsschool ging zijn gewone gang. De jongelui hadden hun lessen, werkten daarvoor, of – deden alsòf. Bij Van der Klift was het ernst, hij wilde niet alleen meekomen, maar er goed komen. Het was zijn plan om na het examen voor zendeling ook dat voor hulpprediker te doen. Voor beide slaagde hij met mooie cijfers. Niet alzo bij Woortman, Van Leeuwen (Levi) en Van den Berg. Ik geef hier het woord aan de eerste. Wie kan het beter weten dan een ooggetuige, een vriend?

“De studietijd op Schooneberg”

“Het was op een dag in juni of juli 1909 (de juiste datum ben ik kwijt), dat een aantal jongelui zich ’s morgens spoedde naar Rotterdam. Ze kwamen van alle kanten van het land: uit Dordrecht, Durgerdam, Den Haag, Amerongen, Amsterdam en andere [19] plaatsen. Zonder dat ze het van elkaar wisten, hadden ze hetzelfde doel: het zendingshuis van de Nederlandse Zendingsvereniging, Westzeedijk 345 te Rotterdam. Ze waren allemaal een beetje zenuwachtig want ze zouden examen moeten doen. Op die dag zou bepaald worden of ze konden worden

¹³ Het CJMV “Theofilus” was gevestigd aan de Oranje Nassaustraat 11 te Rotterdam (Oud-Delfshaven). Sedert 1866 had het CJMV daar zijn gebouw.

¹⁴ “Werpt nu de lijn uit; ’t gevaar is zoo groot”, lied 583 in de *Zangbundel* van Joh. de Heer.

¹⁵ Waarschijnlijk “Het is bestemd in ’s Heeren raad”, lied 174 in *Idem*.

aangenomen tot “zending-kwekeling” van Schooneberg, het zendingshuis, en of zij dus konden beginnen met de voorbereiding van wat zij het liefst zouden worden: zending, evangelieverkondiger.

Tegen 9 uur waren ze allen aanwezig, negen à tien jongelui variërend van negentien tot zesentwintig jaar. Vogels van diverse pluimage. Een was in uniform van het leger – Van de Weg – die na zijn diensttijd met de studie een aanvang hoopte te maken. Een was opgekomen met zijn dominee, in de hoop wellicht dat deze hem zou steunen op deze gewichtige dag. Henk van der Klift was een van de oudsten. Ietwat onwennig in de grote stad en de nieuwe omgeving. Trouwens, dat waren we allemaal, van de dorpen of uit de steden. Het was ook geen kleinigheid te weten dat nu beslist zou worden of de weg die je had afgebeden ook de juiste weg zou zijn. Er is die dag hard gewerkt. We keken elkaar zo’n beetje aan, alsof we elkaars concurrenten waren: acht examinandi en drie plaatsen! Ik weet niet veel meer van die dag, alleen maar dat er drie overgelukkig terugkeerden naar huis en de rest afgewezen was. De Durgerdammer zie ik nog teruggaan met zijn dominee. Nu had hij deze wel degelijk nodig. Och, wat was die jongen teleurgesteld! Niet alzo Henk van der Klift. Met ijver had hij zich voorbereid en het gehaald ook.

In september kwamen de drie gelukkigen weer terug op Schooneberg, maar nu met koffers en pakjes; Van der Klift met een zelf verdiende uitzet. Ze werden bewoners van het zendingshuis, zending-kwekelingen. Het zendingsleven begon, al moest er een studie van minstens zes jaar als voorbereiding aan voorafgaan. Zes jaar! Wat een periode van je leven, vooral als je niet meer zo jong bent. De jongste klas van het zendingshuis werd gevormd door Henk van der Klift als de oudste, Arie van Leeuwen als de middelman en ondergetekende als de jongste¹⁶. Vier jaar lang zijn wij met z’n drieën samen geweest, hebben alles gedeeld, veel lief, ook leed. Vier jaar, omdat toen Van Leeuwen de zendingsschool verliet en wij beiden overbleven om met elkaar de laatste leerjaren door te brengen.

Het leven in het internaat van het zendingshuis met de heer en mevrouw Schröder-Coolsma¹⁷ aan het hoofd, is voor ons beiden een van de mooiste en zeker de onbezorgdste tijd van ons leven geweest. De omgang ook met de andere, oudere kwekelingen (in de hoogste “klas” waren drie, in de middelste “klas” waren vijf kwekelingen; eenmaal in de twee jaar werden nieuwe leerlingen aangenomen) was uitstekend. Wat hebben we een plezier gehad al die jaren, wat is er veel gelachen en gejoeld, wat een frisse vrolijkheid was er soms, zodat de kamers, gangen en de tuin vol waren van vrolijkheid! En ... wat hebben we hard moeten werken om aan de eis te voldoen. Want al lijkt zes jaar lang, in werkelijkheid was het te kort. Alles moest van de schooljaren weer worden opgehaald. Na twee jaren moesten we op een peil staan wat verschillende vakken [20] betrof, waardoor we de theologische vakken, die in de vier volgende jaren zouden worden bestudeerd, konden volgen.

In die jaren toonde Henk zich als de oudere, die ons jongeren vasthield, ook als we eens wilden afzakken of slabakken. De ijver, de ijzeren wil, de onvermoeide werklust, die hij toonde van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat brachten ons wel eens tot wanhoop. Nooit liet hij af ons aan te sporen en, eerlijk gezegd, mede daardoor konden we het volhouden, al mopperden we wel eens op hem. “Klift”, zo noemden we hem, “hou nou eens even op.” Altijd was het: repeteren, repeteren, overhoren, terechtwijzen. In geheugenvakken als geschiedenis of letterlijke weergave van meetkundige of algebraïsche stellingen was hij ons gladweg de baas. Maar gelukkig konden we hem zo nu en dan met vreemde talen helpen. Het moet ook niet alles van één kant komen!

Het is natuurlijk onmogelijk om in details te vertellen wat in die zes jaar is voorgevallen. Maar het bovenstaande is wel de hoofdindruk die mij is bijgebleven. De onwennige stijfheid van de eerste tijd, ook door zijn vroeger werk, raakte hij van lieverlede kwijt, maar toch heeft hij zich tot het laatst van de studie, geloof ik, altijd een beetje verwonderd, soms wel geërgerd, over de geheel andere levensstijl die ik er op nahield. (Hij had bij graaf Bentinck vormen geleerd, bijvoorbeeld achterwaarts de kamer uitgaan. Dit bracht hij in toepassing, als hij bij zijn hoofdbestuur werd geroepen en dit stelde het zeer op prijs en zei eens tot de andere kwekelingen: “Van der Klift weet hoe het hoort.”)

Toch geloof ik, dat we tot het eind van zijn leven goede vrienden zijn geweest, ook al heeft het zendingsleven ons niet naast elkaar geplaatst. Als we na jaren elkaar ontmoetten, konden we hartelijk lachen om de jongensachtige onzin die we tijdens onze opleiding soms uithaalden, al was “Klift” dan meer toeschouwer dan meespeler. Zijn gehele geestesinstelling was gevormd door de daadwerkelijke bekering, die hij had doorgemaakt en door de

---

¹⁶ Van de Weg werd ook aangenomen, doch die werd in een hogere klas geplaatst, zie pagina 10, voetnoot 11.

¹⁷ Carl Christian Julius Schröder; 1862-1926; getrouwd met een dochter van de vorige directeur van het zendingshuis, Sierik Coolsma (1840-1926). Schröder bekleedde deze functie van 1908 tot 1916. Coolsma, *Terugblik*, 116 vlg.

omgeving waarin hij als jonggelovige was opgegroeid. Hij had een hoge verering voor zijn dominee, die hem de weg tot Christus gewezen had. Het was een oude man, die een kinderlijke vroomheid bezat, lijkt mij, en dat had zijn stempel op het geloofsleven van “Kliff” gezet. In de jaren van theologische studie, toen alles haarfijn uiteengerfeld moest worden en geliefde begrippen droog-dogmatische formules werden, heeft hij het dan ook soms erg moeilijk gehad. Maar dan won zijn oorsprong het weer en kon hij alles weer eenvoudig terugbrengen tot het enige belangrijke, het geloof. In die jaren heb ik hem wel eens benijd, dat hij altijd op dat kinderlijke geloof terugvallen kon. Het heeft me toen ook wel eens bedroefd. – – –

[22] Zo ging het leven van de zending-kwekeling heen. Luim en ernst. Hard werken en voor afleiding soms onbedaarlijke pret. Maar naarmate de jaren verstreken en het eind in zicht, kwam het concentreren op de toekomstige taak. Met welk een vreugde ontving Van der Kliff de opdracht om als pionier naar Zuidoost-Celebes te gaan. Dat was nu net iets voor hem. Sterk, voortvarend, moedig en met een vast geloof in zijn roeping.

Zo ging hij ook van ons weg, alleen, zonder zijn aanstaande vrouw, die hij gerust achterliet in de zekerheid dat ook dát van hem gevraagd werd. Als ik aan mijn studietijd denk, dan denk ik aan mijn vriend Van der Kliff. Hij had een eigenaardige, waarschijnlijk Utrechtse uitdrukking om naar boven, de trap op, te gaan. Hij zei altijd: “Ik ga omhoog.”

Nu is hij “omhoog”. Hij behoort bij de triomferende, juichende schare, die niemand tellen kan. In het kleine getrouw geweest, door de genade van Hem, Die zijn Meester was.”

H.D. Woortman

Augustus 1914. De kerkklok luidde! Wat was er aan de hand? Oorlogsdreiging; algemene mobilisatie afgekondigd, ook Elst was in rep en roer. Paarden werden gerequireerd en moesten op een bepaald punt worden bijeengebracht. Alle dienstplichtigen opgeroepen naar de bedreigde grenzen. De gemeente werd uitgenodigd tot een bidstond, maar zij toonde weinig belangstelling. Dode rechtzinnigheid verlamde daar het geestelijk leven en maakte de harten ontoegankelijk.

Toen trokken Van der Kliff en zijn vriend Arnold Arnoldussen erop uit, het hele dorp door. Huis aan huis wekten zij de mensen op om mee te gaan naar de bidstond, gebruik makend van de angstpsychose die zich van het gehele dorp had meester gemaakt. Het was een zielkundig-juist moment om de gemeente terug te brengen tot God en Zijn dienst. En het kerkje liep vol, stampvol. – – –

[23] Op 13 mei 1915, op hemelvaartsdag, werd Vader tot zending gewijd, ingezegend door ds G.P. Marang van Utrecht in de St. Laurenskerk te Rotterdam, tezamen met Woortman. De tekst was uit Joh. 21:5, “Werpt het net aan de rechter zijde”, waarbij karaf en glas van de kansel vlogen.¹⁸⁾

Hij zou echter niet bestemd worden voor de Soendalanden, zoals zijn beide studiegenoten¹⁹⁾, maar voor Zuidoost-Celebes. De bekende taalgeleerde van het Nederlands Bijbelgenootschap, dr N. Adriani²⁰⁾, die in Tentena (Midden-Celebes) werkte aan een bijbelvertaling in het Bare'e, een der talen van de Toraja's, had aan vaders hoofdbestuur geadviseerd om een zending voor Zuid-Celebes beschikbaar te stellen, “opdat de daar wonende stammen, de To Mekongga, To Laki en To Moronene, niet door de opdringende islam worden overvleugeld.” Er was haast bij, schreef dr Adriani, de kusten waren reeds geïslamiseerd. Daarbij kwam dat de zendingen van de Nederlandse Zendingsvereniging op West-Java een motie bij hun hoofdbestuur indienden, waarin zij aandrongen op evangelieprediking in een *onbewerkt* gebied. En, last but not least: het bestuur der classis zending, classis Rotterdam, gaf de wens te kennen, een post van een te bewerken zendingsgebied voor zijn rekening te nemen, mits onder een heidense bevolking.

¹⁸ Zie hierover ook *Een woord van H. van der Kliff na zijne inzegening tot zending den 13 Mei 1915 in de Nieuwe Kerk te Rotterdam*. s.l., s.a.

¹⁹ H.D. Woortman en (waarschijnlijk) J. van de Weg, zie pagina 10, voetnoten 10 en 11.

²⁰ Dr Nic. Adriani; geboren 15 sept. 1865 - overleden 1 mei 1926; 1887 letterenstudie te Leiden; 1893 gepromoveerd; 1894 vertrokken naar Ned.-Indië in dienst van het NBG als bijbelvertaler; 1895-1902 te Poso (M.-Celebes); 1902-1905 in de Minahasa (N.-Celebes) in gouvernementdienst; 1905-1906 te Kuku (ten zuiden van Poso, M.-Celebes); 1908 te Tentena (M.-Celebes); 1914-1919 met verlof in Nederland; 1919 terug naar M.-Celebes, alwaar overleden te Poso. Zie Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, II, 28-67.

Het hoofdbestuur deelde dit alles aan Vader mee. Zijn antwoord was: “Ik veronderstel dat het hoofdbestuur dit belangrijk besluit na ernstig overleg en gebed heeft genomen. Dus zal ik gaan daar waarheen mijn hoofdbestuur mij zendt. Maar ik heb twee wensen. De eerste is: op doorreis een oponthoud van enige maanden op Java, waar ik verschillende zendingsposten wil bezoeken en in het zendingshospitaal in Bandoeng de tropische ziekenbehandeling wil *zien*. De tweede is: tot aan mijn vertrek les in de “aanpak” van een oosterse taal van dr Adriani. Deze was namelijk kortgeleden met verlof in Holland gekomen en had zich gevestigd te Bilthoven.

Beide verzoeken werden natuurlijk ingewilligd.

Zijn vertrek was vastgesteld op 27 november met het s.s. Ophir van de Rotterdamse Lloyd. Hij had het druk: inkopen doen, spreekbeurten vervullen ter kennismaking in de 25 gemeenten van de classis Rotterdam die zijn werk zou bekostigen, les van dr Adriani enz., enz.. Maar daar tussenin wilde hij nog een zendingsconferentie in Doetinchem bijwonen, zijn laatste vóór zijn afscheid voor zeven jaar, en hij hoopte daar ook nog verscheidene vrienden en bekenden te kunnen begroeten.

[Op die zendingsconferentie in Doetinchem²¹⁾, die gehouden werd van 26 tot 31 juli 1915, ontmoette hij zijn aanstaande vrouw Anna Snijder. Op 27 november 1915 vertrok Van der Kluft uit Rotterdam.]

IX Naar Zuidoost-Celebes

[29] Op 4 januari 1916 werd Tandjong Priok bereikt, een teleurstelling voor degene die al dadelijk oosterse bloemenpracht denkt te zien. Een eindeloze rij met zink gedekte pakhuizen, douaneloodsen, een lossen en laden, komen en gaan. Gelukkig kon hij na vervulde formaliteiten door naar Buitenzorg, maar al de volgende dag meldde hij zich te Batavia bij het zendingsconsulaat en bezocht hij verschillende instanties, zoals het bureau van de Dienst der Volksgezondheid (D.V.G.). Hier lichtte hij zijn verzoek om medicijnen, verbandmiddelen en eenvoudige instrumenten toe voor de noodlijdende bevolking van Zuidoost-Celebes. Hem werd toegezegd dat hij ze bij de medische dienst te Makassar mocht aanvragen.

Op het bureau van de Topografische Dienst besprak hij de wenselijkheid Zuidoost-Celebes in kaart te brengen. Dit werd met belangstelling ontvangen. Veelal te paard en te voet heeft hij heel Zuidoost-Celebes, zo groot als Nederland²²⁾, bereisd en met hulp van de Koninklijke Nederlandse Marine (voor wat de zeestraten, baaien en inhammen betreft) in kaart gebracht. Deze kaart bezit ik nu nòg.²³⁾ – – –

Nog vóór zijn vertrek uit Batavia bezocht hij de directeur van 's lands Plantentuin te Buitenzorg. Deze beloofde hem stekken van nuttige planten en bomen toe te zenden. Ook heeft hij in de Willemskerk te Batavia verteld over zijn toekomstig werk. Bij die gelegenheid maakte hij kennis met de heer Groenevelt, ouderling der gemeente.²⁴⁾ Hij en zijn vrouw nodigden hem na afloop uit, bij hen te komen rijsttafelen. Oom Frits en tante Bep zijn onze beste vrienden geworden.

²¹ De organisator was de Zendingsstudieraad. Deze raad stelde zich ten doel de belangstelling voor de zending te bevorderen. Hiertoe werden in de wintermaanden lezingen gehouden en cursussen georganiseerd. Het hoogtepunt waren de jaarlijkse conferenties. Tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden ze in gehuurde gebouwen te Lunteren gehouden, doch omdat die in 1914 gevorderd werden, was men op andere plaatsen aangewezen. Eens was men te Doetinchem, eens te Zeist en tweemaal te Ermelo. In 1919 werd echter een eigen, permanent onderkomen in Lunteren verworven. Foto in “Het Conferentie-oord van den Zendings-Studieraad”, 136-137.

²² Z.O.-Celebes beslaat inclusief de eilanden, waarvan Muna, Buton en Kabaena de grootste zijn, een oppervlakte van 38.140 km², Tarimana, *Kebudayaan Tolaki*, 46.

²³ Dat is de *Schetskaart van Zuidoost Selebes*. Topografische Inrichting, Batavia, 1924.

²⁴ De Willemskerk was een gemeente van de Protestantse Kerk in Ned.-Indië (Indische Kerk) aan het Koningsplein (thans Jl. Medan Merdeka Timur) in Batavia (Jakarta). Het gebouw staat er nog, thans huisvest het een GPIB-gemeente.

Van Batavia vertrok hij naar Bandoeng en werkte daar gedurende een maand in het zendingshospitaal “Immanuël”. De behandeling van huid- en oogziekten, framboesia, tropische zweren, die hij in Holland op de medische lessen had gehad en in meegebrachte boeken kon naslaan, wilde hij “zien”.

[30] De ingespannen arbeid, waarbij het acclimatiseringsproces kwam, vergde veel van zijn krachten. Een foto uit Bandoeng toonde dat duidelijk: hij was mager geworden. Toen mijn vader ze bekeek, zei hij: “net de kenienen (konijnen) door de tralies”, wat wees op zijn smal gezicht. Te Makassar had hij ook nog veel te doen. Hij bezocht daar een Europees warenhuis, Toko Kanner²⁵⁾, en deed er een flinke bestelling levensmiddelen en huishoudelijke artikelen, die hij in de kleine Chinese toko te Kolaka niet zou kunnen krijgen. Daarna nam hij contact op met het Militair Hospitaal en apotheek Rathkamp²⁶⁾ voor medicijnen, en verder met de Firma Schlieper²⁷⁾ voor bouwmaterialen voor de toekomstige woning. Een tenslotte kon hij van de vroegere bestuursambtenaar, die te Soerabaja ziek lag, diens nieuwe huis te Kolaka huren voor f 20,- per maand. Deze had de woning door herendienstplichtigen clandestien laten bouwen in Boeginese stijl, in de voorgevel drie verdiepingen, zoals alleen vorsten hebben. Hij liet zich dan ook karaeng (vorst) noemen. De heer M. Mulder was Indisch-Nederlander. Hij heeft zijn nieuwe woning niet betrokken want hij stierf te Soerabaja.²⁸⁾

Zo kwam Van der Klift dan op 12 mei 1916 te Kolaka aan. Zijn huis moest eerst nog schoongemaakt en ingericht worden, waarvoor de vrouw van de commandant zorgde.²⁹⁾ Hij trok dus in de pasanggrahan, een “hotelletje” van hout met bladerdak. Kolaka was tot vóór 1908 een onaanzienlijk Boeginees vissersdorpje. Toen echter het Nederlandse bestuur zich er vestigde, kwam er verandering. De nieuwe gezaghebber, de heer Wieland, kreeg dadelijk de naam van Toea Petorre Woekoe-oeloe (Mijnheer de Gezaghebber met de Uitstekende Jukbeenderen). Daar hij met gewapend geleide kwam, moest er een kleine kazerne gebouwd worden, voorts een voorlopige woning voor hem zelf, een bestuurskantoortje en later een gevangenis waar onwilligen en kwaadgezinden werden ondergebracht. Al spoedig verrees er ook een landschapsschooltje met twee onderwijzers, een Menadonees en een Ambonees, want de onderafdeling Kolaka had nog geen enkele school en dus ook geen inheemse onderwijzers. Daarna kwam een overdekte markt, de pasar, en een opiumverkoopshuis, dat 's lands kas moest steunen. Enige Chinese tokohouders vestigden zich in Kolaka en daar de smalle paadjes, door karbouwen en rotanzoekers gebaad in de wildernis, werden verbreed en van bruggetjes voorzien, werd Mekonggaland opengelegd voor de handel in rotan, hertehuiden en bosproducten als bamboe, damar, enz. Zo vond Van der Klift Kolaka. Men was enigszins op zijn komst voorbereid, want mevr. Mulder, die voor de vendutie was overgekomen³⁰⁾, had reeds hier en daar verteld dat de nieuwe Blanda een imam-serani (christen-voorganger)³¹⁾ was.

Op de dag van aankomst kreeg hij al bezoek van de twee onderwijzers, die hem vertelden dat er in Kolaka een kleine groep christenen was, bestaande uit personeel van het bestuurskantoor, politiesoldaten met hun commandant en zij beiden. Dit groepje werd slechts twee maal per jaar door een inheemse leraar uit Makassar bezocht en bleek dan ook wat verwaarloosd. Reeds de eerste zondag hield Vader met hen godsdienstoefening in het Maleis.

[31] Na veertien dagen kon hij zijn woning betrekken. Ze lag tien minuten van Kolaka verwijderd, aan de weg naar Balangtete, eenzaam temidden van een verwilderde klappertuin, waarin het onkruid manshoog stond en schuilplaats bood aan slangen en leguanen.³²⁾ Bij het huis stond een heilige boom, een waringin. Onder de luchtwortels huisde

²⁵⁾ Toko Kanner, Hoogepad, Makassar.

²⁶⁾ Rathkamp & Co., Hoogepad 17, Makassar.

²⁷⁾ Carl Schlieper & Co., Julianastraat, Makassar.

²⁸⁾ Gezaghebber M. Mulder was verantwoordelijk voor het eerste, aanvankelijk succesvolle irrigatie- en sawah-project in de buurt van Kolaka, Heijting, *Memorie*, 92.

²⁹⁾ In Kolaka was een eenheid van de gewapende landschapspolitie gestationeerd, bestaande uit tien manschappen en een commandant. De laatste was afkomstig uit de Minahasa.

³⁰⁾ Die vendutie betrof de eigendommen van gezaghebber Mulder, die nog in zijn huis stonden.

³¹⁾ *Imam* - isl. voorganger; *serani*, van *nasarani* - de naam die wel aan Rooms-Katholieken gegeven werd. Van der Klift heeft altijd bestreden een *orang serani* te zijn, hij was een *orang Kristen*, zie Van der Klift aan HB NZV, 15/12/1917, ARvdZ 12/3/II.

³²⁾ Leguanen (*uti owose*) kwamen en komen in het aan moerassen zo rijke Z.O.-Celebes veel voor. Het dier speelt een belangrijke rol in de mythologie der Tolaki. Allerlei epidemieën werden aan leguanen toegeschreven. Volgens een legende had de mythische Latoeanda het volk van Konawe (oostelijk van Kolaka) bevrijd van de gesel der besmettelijke ziekten door een tweekoppige karbouw en een reuzeleguaan, die als de oorzaken beschouwd werden, te doden. Eloë, de enige overlevende

allerlei ongedierte en ... geesten. Het was er heel stil; het gezaag en gesjirp van insecten, geroep van woudduiven, geschreeuw van apen, het geruis van de wind door de klapperbomen en heel in de verte het doffe gebruis van de branding, deze geluiden verbraken de stilte.

[Hier volgt een beschrijving van het huis annex kantoor (een uitvoeriger herhaling volgt beneden op pagina 38).]

Al spoedig had Van der Klift een stel bedienden gevonden: Ta Pogo en zijn vrouw Didi. Als hij op reis ging, nam hij Ta Pogo mee en werd het huis toevertrouwd aan Didi, die dan voor gezelschap familie mocht uitnodigen. Zij sliepen in de bijgebouwen. Ta Pogo was afkomstig uit Roembia, had vroeg zijn ouders verloren, was meegenomen door een Boeginees en sprak daardoor Boeginees, Maleis, Lakisch en Moroneens.

De kleine polikliniek in het kantoor werd nu en dan bezocht, niet vaak want er was in Kolaka een ziekenhuisje. Maar op een dag kwam Khadidsja, de dochter van een hadji, met een verwaarloosde zweer aan haar voet. Op een keer zei ze tijdens de behandeling: “mijn vader zegt, dat christenen maar heidenen zijn.” Van der Klift zei lachend: “dan schat hij ons niet erg hoog.” Daarop vertelde hij haar iets over het geloof van de christenen. Blijkbaar had zij dit thuis verteld want bij een volgend bezoek zei ze: “mijn vader zegt nu: de islam en het christendom, dat is hetzelfde”, waarop Van der Klift antwoordde: “dan zijn we al wat in je vaders achting gestegen.” Kort daarna bracht de vader, vergezeld van drie hadji's, hem een bezoek om over de godsdienst der christenen te praten.

Op een avond kwam er weer bezoek, geluid van voetstappen op de trap, gehoest, gemorrel aan de deurkruk. Hij ging open doen en liet een man binnen met een meisje. Hij was een dorpshef, zij een nichtje. Ze namen plaats op de aangeboden mat en zwegen. Het kind was feestelijk uitgedost, ringen om de enkels, armbanden, een mooi halskettinkje en sierlijke kabajaspelden. Van der Klift begreep de bedoeling van hun komst: zij werd hem als huishoudster aangeboden. Vader heeft hun toen verteld dat hij verloofd was met [32] een meisje in Holland en dat zij spoedig zou komen; dat hij geen tweede vrouw wenste en ook niet mocht hebben omdat een christen slechts één man of vrouw heeft. Dat was nu zijn geloof. Met een “ik vraag toestemming naar huis te gaan”, verlieten beiden het kantoor. Verleiding ... overal! Hoevelen bezwijken daarvoor, omdat zij het alleen-zijn niet langer kunnen dragen en de gemeenschap met hun hemelse Vader niet kennen.

Ik weet van een jonge Controleur, Rooms-Katholiek, die drie maanden in Kolaka is geweest. Hij kwam dikwijls bij ons en op een keer vertelde hij ons, dat hij ons met de komende boot ging verlaten. Wij zeiden, dat het ons speet. Toen kwam de verklaring: hij had zijn moeder beloofd geen omgang met inheemse vrouwen te hebben, maar het was hem niet langer mogelijk, als hij langer te Kolaka bleef. Ze werden hem letterlijk opgedrongen. Daarom had hij overplaatsing aangevraagd.

Nog een gebeurtenis uit de Kolaka-tijd. Een der vrouwen van een mohammedaans lid van het zelfbestuur was in partus. De bevalling had al twee dagen geduurd en nog was het kind niet geboren. Noch de gebeden van de imam, noch heidense bezweringen en offers mochten baten. In haar nood vroeg de jonge vrouw om de imam serani, die immers al eens een enkele zieke had behandeld. Hij kwam en zeide misschien te kunnen helpen als hij haar eerst mocht onderzoeken. Dit werd niet toegestaan; hij werd niet bij haar toegelaten, omdat hij een man was en de islam dit verbood. En zo was zij niet te redden en stierf zij.

Al spoedig ging Van der Klift het land verkennen, want hij moest een woonplaats zoeken temidden van het bergvolk, de To Mekongga (To = mens en Mekongga = land, waar veel kongga (buizerds) zijn). Steeds verder strekte hij zijn

---

van die ramp en de dochter van Wekoila, de dochter van een hemeling en de eerste vorstin (*mokole*) van Konawe, huwde daarop met de reus Onggabo; van hen stammen de latere zeven vorstengeslachten van Konawe af. Laroempalangi', een jongere broer van Wekoila, deed hetzelfde met de kiekendief of buizerd (*kongga*) die verantwoordelijk was voor de plagen in Mekongga (*mekongga* - een kiekendief of buizerd hebben, door een kiekendief of buizerd bezocht worden, zie pag. 20 van de text), en werd de eerste vorst aldaar (zie boven pagina xi, voetnoot 12). Hoe groot de Buginese invloed was, blijkt niet alleen uit het feit dat Laroempalangi' een Buginese naam is, doch ook uit het feit dat Wekoila volgende de legende verwant was aan Sawerigading, de zoon van Batara Lattu' Opuna Luwuq en de centrale figuur in de *La Galigo*-verhalencyclus van Luwuq, zie Suwondo, *Sejarah Kebangkitan Nasional*, 29 vlg.; Pingak, *Dokumenta Kolaka*, passim; Tarimana, *Kebudayaan Tolaki*, 52, 181 vlg.; Slabbekoorn, *Memorie*, [34].

reizen uit om veel van de adat en taal te leren. Als hij 's avonds in een kampong aankwam, nam hij zijn intrek in een pasanggrahan. Was die er niet, dan vroeg hij logies bij het dorps hoofd. Na zijn bediende orders te hebben gegeven betreffende de maaltijd en verzorging der dragers en paarden, ging hij baden, daarna eten.

Inmiddels had zich dan al een groepje nieuwsgierigen voor de woning verzameld. Na het eten klommen zij één voor één het laddertje op en zetten zich op de bamboevloer; Van der Klift gaf hun elk een stukje pruimtabak, waarvan zij, samen met wat kalk, een stukje pinangnoot en een stukje gambir, een pruimpje draaiden dat, gewikkeld in een sirihblaadje, achter de kiezen werd gestoken. Tevreden kauwend zaten zij bij het flauwe schijnsel van een damarkaarsje in een halve kring om de bezoeker, nu en dan een bruine straal door een reet van de vloer spuwend. Met notitieboekje en potlood op zijn knie vroeg Van der Klift naar allerlei dingen. Zijn tolk, Ta Pogo, bracht dan de vraag aan het gezelschap over. Op een bamboe wijzend, die in een hoek stond, vroeg hij de naam. "Iwoi", klonk het in koor. Nee, dat woord kende hij al, het betekende "water". Dus goot hij de bamboe leeg, klopte er tegen en kreeg de naam: "kowoena." Wat weet die Blanda toch bitter weinig, zullen ze wel gedacht hebben. Dat weten hier kleine kinderen al.

Het spreken ging nog zeer gebrekkig, daar zijn woordenschat nog [33] klein was. "Zijn spreken is nog minder dan dat van een klein kind." Dit werd van hem tegen de tolk gezegd en door deze overgebracht. Vroeg hij nu en dan een moeilijk woord te herhalen zodat hij het zonder fout kon opschrijven, dan zette de gevraagde zijn longen uit in de mening dat de pendeta doof was. Zo was deze leerrijke avond spoedig om. In zijn slaapvertrekje, gezeten op zijn veldbed bij zijn Perrylamp, die hij met reserveglas en al in een bus bij zich had, rangschikte hij de buitgemaakte woorden, zoals dr Adriani hem dat had geleerd voor een samen te stellen woordenlijst en latere grammatica.³³⁾ Daarna las hij een bijbelgedeelte, rolde zich in zijn reisdeken, stopte zijn klamboe nog eens stevig in en sliep. De volgende morgen was het vroeg dag. Eerst een kop thee, dan zich reisvaardig gemaakt, zijn bord rijst gegeten met restant kip of bruine suiker, het dorps hoofd ten afscheid gegroet en verder ging de reis. Zijn dragers waren hem al vooruit, hun last aan een band van boomschors om hun voorhoofd dragend. Zij wachtten hem dan in een afgesproken kampong op.

Hiermee heb ik de gewone dagelijkse gang van zaken op zijn reizen beschreven.³⁴⁾

X Verkenningsreizen

Allereerst wilde hij de onderafdeling Kolaka leren kennen waar de To Mekongga wonen, hun taal, godsdienstige gebruiken, hun adat. Ten aanzien van hun heidense voorstellingen hoorde hij merkwaardige verhalen.

Zij kennen een opperste god, de Sangia Mboe'oe. Deze heeft de aarde geschapen op de volgende wijze: op de uitgestrekte waterplas liet hij maar steeds grote zakken zand neer. Toen eindelijk de aarde boven de oppervlakte der zee uitkwam, liet hij twee kippen neer, die vlijtig de ontstane heuvel uiteenkrabden. Toen er plaats genoeg was, liet hij een mensenpaar neer, man en vrouw. Zij zijn dus gekomen uit de verblijfplaats van de grote Sangia. Nu en dan kwamen de kinderen van de Sangia naar beneden. Enkelen zijn er gebleven en hebben zich door huwelijk met de afstammelingen van het eerste mensenpaar vermengd. De kinderen uit die huwelijken vormden nu de hoogste stand, de adelstand; zij heetten anakia.³⁵⁾

³³ Zie ook Van der Klift, "Mededeeling over de taal van Mekongga", 149-164.

³⁴ Deze beschrijving zal vooral Van der Klift's eerste jaar in Kolaka gegolden hebben. In dec. 1917, toen hij de eerste voorbereidselen trof om naar Mowewe te verhuizen, schreef hij aan het hoofdbestuur in Rotterdam: "Mijn kennis der taal is zo ver gevorderd, dat ik mij tamelijk gemakkelijk in algemene gesprekken kan uitdrukken", Van der Klift aan HB NZV, 15/12/1917, ARvdZ 12/3/II.

³⁵ Anakia werden ook *pu'u nggasu* (*poe'oe nggasoe*) genoemd; van *pu'u* - stam (vgl. *pohon*, (Mal.) - boom); en *o kasu* - het hout, U lett.: boomstam, vandaar: stamvader, voornaamste van een clan, hoogste in aanzien. *Mbu'u* komt van *pu'u* en levert gecombineerd met *Alla(h)*, dat van islamitische oorsprong is, *Mbu'u Alla(h)* en *Ombu Alla(h)* op, dat verderop in deze *Memoires* voorkomt, zie pagina 51. *Ombu* - de heer, de eigenaar. De vorm *mbu* duidt degene aan, die zich ergens mee bezig houdt (vgl. *mbu'akoi* of *mbu akoi* - hij of zij die heilige handelingen verricht, i.e. priester; *mbu'sehe* of *mbu sehe* - bedienaar van het verkoelingsoffer (*mosehe*)). De aanduiding *Sangia* was bepaald niet specifiek voor Z.O.-Celebes; bij de Buginezen

De andere afstammelingen van het eerste mensenpaar, wie niet die eer te beurt viel, vormden de vrije middenstand, de ata, evenwel ondergeschikt aan de anakia. De derde stand was die der ata i'a laika, de huisslaven. Zij verdubbelden hun vrijheid bij het geliefde tonggospel en, daar zij nooit hun grote speelschuld konden betalen, bleven zij hun levenslang slaven en hun nageslacht eveneens. Zij dienden als ruil- of betaalmiddel. Zo werd een grote gong verkocht voor een slaaf; de gong kreeg zijn naam. Ik heb een pleegmeisje gehad uit het huis van het districtshoofd van Tinondo. Zij heette Ina-leko (betekent: die door haar moeder wordt geliefkoosd). Zij was een slavinetje, maar ging door voor pleegmeisje, "net als die bij mijnheer" verzekerde het districtshoofd, bang voor straf, want slaven houden was verboden. Mijn bedienden kenden haar lage afkomst en veroorloofden zich [34] allerlei vrijheden tegenover haar. Ook waren ze niet bereid haar bij iets te helpen, bijvoorbeeld bij het brengen van badwater uit de zon in de kinderkamer. Het ging niet en ik moest haar laten gaan. Alle begin is moeilijk.

In aansluiting op het scheppingsverhaal³⁶⁾ geef ik nu dat van de zons- en maansverduistering. Het was weer eens erg warm geweest, zoals dat in de droge moesson kan zijn. De mensen klaagden er des avonds over tegen de maan, die helder aan de hemel stond. Deze beloofde met de zon, van wie die hitte afkomstig was, te zullen spreken en vermindering te vragen. Zo gebeurde en zij besloten dat eerst de zon haar kinderen zou opeten en dan de maan de hare, namelijk de sterren (ana woela - kinderen der maan). De zon deed het maar de maan deed het niet. Zij verzon een list. Ze kauwde een massa sirih en spuugde het helrode sap in een grote sagobak. Daarmee ging ze naar de zon en zei: "Ik heb ze allemaal opgegeten, hier is hun bloed." Maar 's avonds schitterden de sterren aan de hemel. De zon doorzag het bedrog en zette de achtervolging van de maan in. Als ze die bijna heeft ingehaald (verduisterd), nemen de mensen het voor de maan op en schreeuwen: "laat de maan los, laat los", terwijl ze op petroleumblikken en trommen slaan om de zon te verschrikken.

Vervolgens hun verhaal over de aardbeving.

Zij denken zich de aarde als een rond, plat vlak, dat in het midden wordt gesteund door een zuil. Aan de voet daarvan ligt een varken vastgebonden. Toen het eens erg hard wroette en schuurde, begon de zuil te wankelen. Dat werd als een aardbeving gevoeld en de mensen op de aardschijf werden bang. Zij vroegen het varken wat voorzichtig te zijn zolang er mensen boven waren, hetgeen werd beloofd. Maar nu en dan vergeet het varken zijn belofte en schudt de aarde. De kampong is dan in rep en roer en ieder schreeuwt: "We zijn er nog, we zijn er nog."

En nu nog het verhaal van het paradijs.

Eens, heel lang geleden, was het leven op deze aarde een ongestoorde vreugde. Geen zorg voor het dagelijks onderhoud, je kreeg het van zelf. Als je in de sagopalm een spleet hakte, kwam het merg er vanzelf uit, kroop in de gereedstaande draagkorf en deze liep regelrecht ermee naar je woning. Het sap van de arenpalm liep er zo maar uit. Het was lekker zoet en je maakte er bollen suiker van in vormpjes, waarvoor je de bast van heel jonge klappers gebruikte. Twee helften op elkaar maakte één bol. En je kon van dat sap, dat nooit ophield te vloeien, sagoweer stoken, net als brandewijn. Ja, het leven was schoon. Maar er was een boze geest, die altijd alle pret verstoorde. Hij heette Tengo. Deze zag het met afgunstige blikken aan, dat de eigenaars van sagopalmen zó gemakkelijk aan hun

---

was *Sangian Serri* de beschermgeest van de rijst, zie "Niemann over de Latowa (1884)", 241. Veel volkeren op Celebes en daarbuiten kennen het terugvoeren van hun voorouders van mythische, uit de bovenwereld nedergedaalde godenzonen en -dochters, zoals de Buginezen en Makassaren met hun *tomanurung*-legenden (*i.e.* afdalende bewoners der bovenwereld, vgl. *turun* (Mal.) - dalen, afdalen, uitstappen), Tarimana, *Kebudayaan Tolaki*, 199, 234. Door de Tolaki werden voor de hoogste godheid naast *Sangia Mbu'u* ook aanduidingen als *Sangia Mbau* en *Ombu Samena* (*mena* - juist, waar) gebruikt, Plas, *Militaire memorie*, 8; Pingak, *Data-Data*, 81-82.

³⁶⁾ Net als de Makassaren, Buginezen, de Tomori en Toraja's bestonden bij de Tolaki meerdere variaties op hun scheppingsverhaal. Daarbij wordt zowel het ontstaan van geheel Celebes plus eilanden verklaard (gemaakt uit het lijk van een gigantische leguaan, die bezweken was aan zijn vraatzucht) als alleen dat van het zuidoostelijke schiereiland, Pingak, *Dokumenta Kolaka*, 24. De gewassen waren volgens sommige verhalen voortgekomen uit het in stukken gehakte lijk van een *tomanurung* (zie vorige noot). Hiervan was de rijst het belangrijkste en voor de geest of ziel van de rijst, de *sanggoleo mbae*, werden oogstfeesten gehouden; ook het sagokloppen werd voorafgegaan door een ritueel, waarbij op bepaalde bladeren (*siwole*) aan de sagopalm *sirih pinang* werd geofferd. De boom werd om toestemming werd gevraagd en eer werd bewezen aan de brenger van de sagopalm, Lagaliso Sangia Inato, de derde *sangia* (in mythisch-historische afstamming, zie pagina xi, voetnoot 12). Zonder deze feesten en rituelen zouden de oogsten zeker mislukken. *Sangia Aha* schonk de eerste mensen ook het vuur en het ijzer, alsmede twee kippen om hen het geheim der voortplanting te onthullen, een thema dat ook bij de Toraja's voorkwam, [Kruyt], *Volksverhalen*, 241.

sago kwamen. Hij verschool zich in het kreupelhout langs de weg die de sagokorven moesten nemen en toen ze achter elkaar voorbij kwamen, sprong hij met een harde schreeuw tussen hen in. Verschrikt en verward trachtten de korven te vluchten maar zij konden niet meer lopen, nooit meer. Sindsdien moeten de mensen diep in de bossen zelf de palmen omhakken, splijten, de sago eruit bikken, ze wassen en ze naar huis dragen in het zweet huns aanschijns. En om arensap [35] te krijgen, moest je langs een soort ladder in een hoge palmboom klimmen, er een zitje in maken en geduldig het sap aftappen in kleine bamboes. En dat alles was de schuld van Tengo.³⁷⁾

Ik eindig met de verklaring van de regenboog. Die was heel eenvoudig: als Sangia wilde gaan baden op de aarde, dan daalde hij langs deze veelkleurige statietrap af.

De Sangia's speelden geen grote rol in het godsdienstig denken van de To Mekongga, To Laki, To Laiwoei, To Moronene, To Landawe, To Mopoete en To Raoete, de zeven stammen die Zuidoost-Celebes bewoonden. Voor wie ze bang waren, dat waren de boze geesten, de onitoe. Maar daarover later.

Ik neem de draad weer op en vertel verder over zijn reizen. Naar het zuiden van Zuidoost-Celebes, daar waar de To Moronene wonen, ging zijn hart uit en hij geloofde stellig dat hij daar zou beginnen. Vergezeld van Ta Pogo en een aantal dragers ondernam hij de reis.³⁸⁾ Uitgestrekte vlakten met rietgras ter hoogte van 1,50 meter trokken ze door, geen dorp, geen hutje te zien. Ja, toch, twee vervallen rotan hutten. Hier hadden rotanzoekers overnacht. Ze bestonden ieder uit een dak op palen, maar het dak hing scheef en was vol gaten. Gelukkig was dit snel gerepareerd met palmbladeren uit een naburig bosje.

“Myriaden muskieten gonsden ons om de oren. Gelukkig had ik veel kinine meegenomen, waarvan wij elke dag een dosis gebruikten.” De volgende morgen weer vroeg op pad. Het begon te regenen, de paden werden drassig. Voort strompelden ze door de modder. De duisternis begon te vallen. Daar zagen ze een lichtje in de verte. Het was de kampong Laeha. Het onderdorpshoofd bracht hen in de baroega, een woning van bamboe voor doortrekkende vreemdelingen. Zijn zoontje droeg een brandend stuk hout, maakte het vuur aan en weldra kookte het theewater.³⁹⁾

“O, wat een waarde heeft een droog pak kleren na zulk een reis. Ik voel mij altijd als een koning als de druipende kleren zijn verwisseld voor een droge pyjama. – Hier was ik nu bij de To Moronene! Hoewel doodmoe, trachtte ik bij het flauwe schijnsel van een olielampje te zien hoe zij er uitzagen.

Diezelfde avond kwam het dorpshoofd met wel twintig Moronene op bezoek. Ik presenteerde wat rolletjes tabak en wat stukjes gambir en we rookten en we praatten. Dit laatste kostte moeite want ik kende maar enkele woorden. Ta Pogo hielp, een ware uitkomst, maar ik mag niet te veel op hem steunen; ik moet zelf de taal leren. De volgende dag behandelde ik vijf zieken, waarbij een vrouw. Dat verwonderde mij, want vrouwen laten zich niet zien als er een vreemde bezoeker is. Ze tellen trouwens niet mee. Vraag je naar het aantal inwoners van een dorp dan krijg je

---

³⁷⁾ Voor de “zondeval”, die het paradijs vernietigde, zie ook Slabbekoorn, *Memorie*, [19]-[20]. De Tolaki kenden ook een zondvloedverhaal, dat herinnerde aan een massale bloedschande die door verre voorouders begaan was en die toen bestraft werd met een bloedbad onder de bedrijvers (vandaar de naam Woimea, i.e. *Kali Merah*, Rood Water, Rode Rivier: de rivier werd rood van het bloed der schuldigen). Volgens de *adat* stond op bloedschande de dood door verdrinking (in de Nederlandse tijd veranderd in verbanning); bleef de misdaad ongestraft dan zouden epidemieën het land teisteren, of overstromingen, onvruchtbaarheid, zware regens en misoogsten. Daarnaast kwam de bevolking op bepaalde plaatsen in de A Opa- en Lalolai-moerassen – gelegen ten zuiden van de lijn Kendari-Kolaka en beschouwd als de restanten van die zondvloed – bijeen voor offerfeesten, waarbij beloften aan de voorouders gedaan werden. Daar werden ook zoenoffers gebracht, vroeger in de vorm van één of meer slaven, ter delging van de schuld van die bloedschande en ter afweer van de gevolgen. Kruyt, “Een en ander over de To Laki van Mekongga (Zuidoost-Selebes)”, 434-437; Controleur van Kolaka, *Memorie*, 15-16; Slabbekoorn, *Memorie*, [19]-[20].

³⁸⁾ Van der Klift maakte zijn eerste grote reis naar Rumbia en Poleang van 3 tot 18 juli 1916 en deze is hier kennelijk bedoeld. Hij werd vergezeld door tien dragers en twee bedienden. De dragers droegen medicijnen, een veldbed, extra kleren, een tent met toebehoren, levensmiddelen en een geweer. Alleen al voor de rijst (men vertrok uit Kolaka met 340 pond) waren vijf dragers nodig. Uitvoerig verslag van deze reis in Van der Klift aan HB NZV, 19/7/1916, ARvdZ 12/3; Lindenborn, *Pionierswerk door zendeling H. van der Klift op Zuid-Oost Celebes*, 9-13.

³⁹⁾ De kampong Laeha, gelegen aan de Rumbiabaai, staat op de door Van der Klift vervaardigde kaart (1924) aangegeven als Laea, op de kaarten in dit boek als La Ea. Van der Klift bevond zich hier in Rumbia, aan de oostkust van het zuidwestelijke schiereiland. Dat hier een eenvoudige *baruga* was en geen grotere *pasanggrahan*, kwam doordat dit gebied in deze jaren (1916-1917) nog nauwelijks door het Ned.-Ind. gouvernement effectief werd gecontroleerd.

het aantal mannen. Deze vrouw zat alleen in een hut. Ze kon niet mee gaan oogsten want ze had afzichtelijke wonden.

Vol moed verlieten we Laèha, maar ook nu waren we spoedig doornat geregend. De volgende kampong was Langgowala. Sedert mijn vertrek uit Kolaka had ik geen bad kunnen nemen en dus snakte ik daarnaar. We kwamen bij een snelstromende rivier⁴⁰⁾ en ik liet me heerlijk een eind meevoeren. Dan stapte ik aan wal, liep terug en liet mij weer drijven. Intussen stonden mijn dragers en ook het [36] dorpshef aan de kant en wasten zich een beetje. De derde maal ging ik te ver en kwam op een plek, waar het heel diep was. Ik zwom tegen de stroom in naar de kant. Lachend keek mijn gezelschap toe. 's Avonds, bij het vuur gezeten, vertelde het dorpshef dat deze rivier wemelde van de krokodillen. De diepe plek waarin ik terecht was gekomen, was een krokodillennest. "Ik", zei het hef, "baad nooit dieper dan zó" en wees op zijn knie. Algemene bewondering voor mijn waagstuk. Maar ik had aan geen krokodil gedacht. Later zei ik tegen het hef, dat hij mij had moeten waarschuwen. Maar dat kon hij niet, want in die krokodillen huizen de geesten der voorouders en die mag hij niet tegen zich innemen." Zo was hij aan een groot gevaar ontkomen en had hij Gods bewarende liefde ondervonden.

Het doel was nu om de kust te bereiken en dan per prauw naar Kolaka terug te keren. Maar er moesten nog bergen beklommen of omgetrokken worden en rivieren overgestoken om zover te komen. Waren er dan geen bruggen? Och, de bruggen die de bevolking kan maken van hout worden door een bandjir weggeslagen. Niets is bestand tegen de woedende stroom, waarin een klein bergriviertje in een ommezien kan veranderen. Een rotan hangbrug doet het nog het beste want zij zwiept mee, maar ook die kan worden weggeslagen. Bij de kampong Lantawonoea⁴¹⁾ wilde hij een rivier oversteken, maar uit een woning riep men hem toe dat het niet kon, de rivier bandjirde. Hij riep terug: "hoe ver nog?" – "Een half uur." "Hoe diep is het er?" – "Tot mijn kin!" "O, als het niet dieper is, gaan wij er over." – "Ja, maar de bandjir!" "Daarop weet ik raad." Men keek verbaasd over zoveel durf. Hij vroeg een lange bamboestok en vertrok. Bij de rivier gekomen overzag hij de toestand. Het water, door de meegevoerde klei tot een gele brei geworden, stortte zich in pijlsnelle vaart naar beneden, de oevers waren steil.

"Ik liet de dragers hun lasten neerzetten en een lang touw aan een boom vastbinden. Het andere eind bond ik om mijn middel. Toen ze zagen, dat ik het touw naar de overkant wilde brengen, wilde elk van hen het doen maar dat wilde ik niet. Tot hiertoe was ik hen in alles voorgegaan; zo ook nu. Gewapend met mijn stok daalde ik af, de mannen hielden het touw strak. Werkelijk gevaar was er niet, want al zou de sterke stroom mij hebben omvergetrokken, dan was ik toch met de wal verbonden. Ik bereikte de overkant en bond het touw vast. Nu konden de dragers met hun vracht op de rug, het touw vasthoudend, de overzijde bereiken. Bovenop een bergtop gekomen, riep de gids plotseling: "Tahi dié" – "daar is de zee!" We waren dus dicht bij de kampong Lemo⁴²⁾, waar ik een prauw hoopte te kunnen huren. Maar die hoop bleek ijdel. Ja, er wàren prauwen genoeg, maar de ene moest naar Boeton, een andere naar Kabaena. Toen ze vroegen of ik van de "kompanie"⁴³⁾ (regering) was en een ontkennend antwoord kregen, begrepen ze dat ik niets kon bevelen of dwingen en verkozen mij niet te helpen. Wel kwamen ze hun zieken brengen want de dragers hadden hun verteld dat ik "obat" bij mij had, maar het begrip van wederzijdse hulp en dat nog wel aan een vreemdeling kenden ze niet. Wel aan stamgenoten, [37] buiten de stam niet. Ze dachten dat ik in La Rete⁴⁴⁾ wel klaar zou komen! Maar daar ook nul op het rekest. Per sampan (een ranke kano) voer ik naar enige marinemannen die in de verte opnemingsmetingen deden. Maar zij bleven daar werken en konden mij niet helpen. We liepen van La Rete verder, overnachtten in een naburige kampong waar drie prauwen waren, maar niet één voor mij. De bevolking was Boeginees en dus Mohammedaans.

⁴⁰⁾ Deze *kali* (rivier) staat op de door Van der Klift vervaardigde kaart (1924) aangegeven als de K. Langkowala, nabij de gelijknamige kampong. Zie de kaarten in dit boek. De *kali* mondt uit in de Straat van Tiworo.

⁴¹⁾ *Kali* noch kampong staan op de kaart van Van der Klift (1924); op kaart no. XV van Van Vuuren, *Het Gouvernement Celebes*, staat de *kali* aangegeven als K. Lantobonoa, iets ten zuiden van de K. Langkowala.

⁴²⁾ De kampong Lemo (Poleang) ligt aan de Vlaming-straat, recht tegenover Kabaena. Lemo en het iets naar het oosten gelegen Laora werden overwegend bewoond door Buginezen en Butonezen. De heersende godsdienst was de islam.

⁴³⁾ *Kompanie* - een aanduiding van het koloniale bestuur, die ontleend is aan de VOC.

⁴⁴⁾ La Rete (Larete) ligt enkele kilometers ten westen van Lemo in Poleang.

We liepen maar weer verder, naar Boengikalo.⁴⁵⁾ Het hoofd, een oud, ziekelijk mannetje, verzekerde dat ik hulp zou krijgen. Na verscheidene zieken te hebben behandeld wilde ik vertrekken, maar er was geen prauw. De Badjo's (een klein vissersvolk dat in paalwoningen in zee leeft)⁴⁶⁾ zouden wel een prauw hebben. Mijn geduld was bijna op en ik zei dat tegen het hoofd. Deze zond een bode in een sampan naar het dichtstbij gelegen Badjodorp, een half uur varen, en vijf Badjo's verschenen in een kleine sampan. Ze hadden geen prauw. Ik trad nu anders op en gebood mij twee sampans te geven om ons naar Boei Pinang te brengen.⁴⁷⁾ Ook daar geen prauw, er waren er anders genoeg. We marcheerden verder naar Boejara⁴⁸⁾ en daar gelukte het mij om het hoofd te bewegen mij met sampans naar een Badjodorp te brengen.

Gastvrij werd ik in het hoofdenhuis ontvangen, we waren welkom! De enige stoel werd op een mat gezet en daarin mocht ik plaats nemen. Ta Pogo kookte onze laatste rijst. Het was er vredig, om en onder ons verblijf klotsten de golven. Dit zeenomandenvolkje is nog niet door de islam bedorven. Een prauw met rieten afdak werd voor ons zeilree gemaakt. Op 18 juli (1916) in de vroege zeilden wij de baai van Kolaka binnen. Daar hadden we nog met windstilte en felle regen te kampen. Maar het eind was in zicht. Om 4 uur waren we thuis. Gelukkig, het doel was bereikt, Roembia bezocht en met blijdschap zie ik op deze tocht terug."

Vader had een enorm doorzettings- en uithoudingsvermogen, dat zou ook later weer blijken. Nu had hij dus kennis gemaakt met het volk, waaronder hij zou gaan wonen: de To Moronene, zo dacht hij. Maar Gods wegen waren anders; zij zijn vaak niet de onze.

Hij verlangde er naar, dit volk het Evangelie te brengen, hun Jezus te doen kennen als de Verlosser uit alle angsten voor boze geesten, voor gestorven voorouders, die wraak zouden nemen als zij niet stipt werden gehoorzaamd en eerbiedig werden behandeld. Nòg was er kans voor dit volk, nòg waren zij niet ingesloten en als het ware overwoekerd door de islam. De To Mekongga stonden al sterk onder mohammedaanse invloed, de To Moronene nog niet.⁴⁹⁾

⁴⁵⁾ Boengikalo staat als Boeingkalo op de kaart van Van der Klift (1924). Kaart no. XV van Van Vuuren, *Het Gouvernement Celebes*, geeft Boeingkolo; de kaarten in dit boek geven Boeingkalo; Van der Klift's schetskaart geeft Boengikalo.

⁴⁶⁾ De Bajo zoals ze door de Buginezen genoemd werden, of de Bayo, *Tidung of Torije'ne'* (lett.: "mensen van het water"), zoals de Makassaren hen noemden, waren al eeuwen in de kustwateren van geheel Z.O.-Azië te vinden. Veel Bajo's brachten hun leven door aan boord van hun prauwen, zelfgebouwde sampans en padewakang, en leefden van de handel, visvangst en vrachtaart; anderen hadden zich aan de wal gevestigd en zich onder bescherming van een vorst of hoofd gesteld. Door het koloniale bestuur werden ze gedwongen een vaste woonplaats te kiezen, doch dat vestigingsprogramma gelukte zelden. Tot op heden wonen sommigen in paalwoningen in eigen "wijken" boven het water, meestal nabij een haven; soms hebben ze zich met de plaatselijke bevolking vermengd en zich in meerdere of mindere mate aan de lokale gewoonten en zeden aangepast. *Koloniaal verslag 1879*, 219; Broersma, "De beteekenis van Selebes' oostkust voor den handel", 1047; Donselaar, "Aanteekeningen over het eiland Salayer", 303; [Roelof Blok], "Beknopte Geschiedenis", 62; Van der Hart, *Reize rondom het eiland Celebes*, 46; Clifton, *Islands of Queen Wilhelmina*, 184; Vorstman, *Memorie*, 38, Bouman, *Memorie*, 47, 48.

⁴⁷⁾ Deze drukke havenplaats was gelegen ten westen van Boengikalo (Boeingkalo). Boeapinang staat zowel op de kaart van Van der Klift (1924) als op kaart no. XV van Van Vuuren, *Het Gouvernement Celebes* en op de kaarten in dit boek; Van der Klift's schetskaart geeft Bo'e Pinang. Thans is de naam Buepinang gangbaar. Al deze namen betekenen hetzelfde en zijn afgeleid van *bue* of *bo'e* (Mor.) - water, vocht, *i.e.* Pinangsap. Vanaf het eind van de negentiende eeuw exploiteerde een groeiend aantal Buginezen en Butonezen koffietuinen en tabaksplantages in Palangga en Rompo-Rompo, in de omgeving van Buepinang. Wegens het relatief grote aantal migranten werd een brede kuststrook van Poleang en Rumbia tot een apart district, Poleang Bugis, gevormd, met een *sulewatang* aan het hoofd, die gevestigd was te Buepinang. Voor de functie van de *sulewatang*, zie A.J.L. Couvreur, *Circulaire* nr. 2, d.d. Makassar, 14/5/1929, Het Instituut der Soelawatangs en of bestuursassistenten, ANRI UP, Arch. Bantaeng, Circulaires, rondschrijven en verslagen 1916-1929, inv. nr. 2.

⁴⁸⁾ Komt voor op de kaart van Van der Klift (1924) als Boeira; Boeiara op kaart no. XV van Van Vuuren, *Het Gouvernement Celebes* en Van der Klift's schetskaart. Iets ten westen van de vorige.

⁴⁹⁾ Hoewel sommige bestuursambtenaren weinig waardering voor de islam konden opbrengen (zie ook pagina 69, voetnoot 102), verschilden zending en bestuur herhaaldelijk van mening over de vraag hoe het optreden van Buginese en Butonese handelaars en haji's te beoordelen. Voor veel van hen was handel drijven een belangrijk middel om de islam te verbreiden en zo politieke invloed op het schiereiland te verkrijgen of bestaande invloed uit te breiden. Een ernstig meningsverschil ontstond in 1922, toen de zending tevergeefs protesteerde tegen de vergunning die een Europese bestuursambtenaar aan enkele Buginezen en Tolaki-hoofden had gegeven voor de exploitatie van speelgelegenheden. De zending verwachtte rampzalige gevolgen als verpaupering en knechting van veel Tolaki en torenhoge schulden, wat hen tot willoze slachtoffers

Maar vóór hij zich ging vestigen, wilde hij een reis maken naar zendeling Albert Kruyt, in Midden-Celebes, om met deze ervaren zendeling zijn vestiging te bespreken en te profiteren van zijn kennis.⁵⁰⁾ Die reis moest gauw ondernomen worden, en dan snel aan het werk; dat stond bij hem vast. Hij moest de opdringende islam vóór zijn. Maar hier riep God hem een halt toe. Onbegrijpelijk, want zijn werk had toch haast. Inderdaad, maar het was wijsheid, wat Hij deed.

Op zijn zwerftocht door Roembia had Vader besmet water gedronken, vermoedelijk aan de kust, waar rivieren door bewoners van bovenstreams-gelegen kampongs worden besmet. [38] De incubatietijd van tyfus is 14 dagen. Juist in die tijd ondernam hij zijn reis, trok het hoge Takoladjoe-gebergte over samen met zendeling Kruyt, die hem te Malili afhaalde van de boot, terwijl reizen in die tijd juist zeer gevaarlijk voor de patiënt is. Toen zij in de woning van zendeling Schuyt⁵¹⁾ te Koekoe (Midden-Celebes) wilden overnachten, merkte mevr. Schuyt op: “Wat zie je er slecht uit, Van der Klift. Zeker moe, neem toch eens even de temperatuur op”. Hij had koorts en moest het bed houden. de koorts steeg en Schuyt zond een bode naar de enige dokter op Midden-Celebes, een militair arts. Deze antwoordde, dat hij onmogelijk kon komen, maar zond een nauwkeurige beschrijving van behandeling en verpleging, die stipt door Schuyt en zijn vrouw is opgevolgd.

[Het herstel vergde vijf maanden. In december 1916 keerde Van der Klift terug in Kolaka, waar hij malaria kreeg. Ter genezing en aansterking vertrok hij naar Pangharepan, een NZV-post in West-Java, waar hij bij zendeling Van de Weg herstelde.⁵²⁾

---

zou maken in de handen der geldschietters. Storm aan HB NZV, 3/8/1922, ARvdZ 1/4/II. Overigens reageerden de zendingen ieder op hun eigen wijze op dergelijke kwesties. Van der Klift schreef naar aanleiding van de moord op Van de Loosdrecht: “De Zending Van de Loosdrecht (ik acht hem om zijne toewijding en voelde mij één met hem in ons geloof) heeft fout gehandeld, door al te vurige ijver, misschien ook door al te groote vrees voor het dreigend Mohammedaanse gevaar. En vrees is ongelooft. Ik kan het mij zoo goed begrijpen. In den beginne was ik evenzoo. De jonge zending, hier komende en het terrein overziende, wordt door groote vrees aangegrepen. Hij voelt zichzelf zoo klein, zoo zwak, hij kent de taal niet, het volk niet en ziet de propaganda van de Islam steeds sterker worden. Wat moet hij doen? Met jeugdige vuur zich op den arbeid werpen? Dat doet hij, doch moet dat juist niet doen. Want hij verspilt zijn krachten en doet onverantwoordelijke dingen. Hij moet zich rustig en vol overtuiging aan den arbeid zetten en trachten Gods leiding te kennen. Hij moet gelooven dat de zaak van het Islamitische gevaar ook in Gods handen is”. Ontleend aan Van der Klift aan HB NZV, 20/3/1918, ARvdZ 12/3/III.

⁵⁰⁾ Alb. C. Kruyt; 1869-1949; geboren te Mojowarno (O.-Java) als zoon van J. Kruyt; 1891 zending te Gorontalo (N.-Celebes); 1892-1932 te Poso (M.-Celebes); 1913 dr theol. h.c.; okt. 1932 gerepatr.; 1933 lid Kon. Ned. Acad. van Wetenschappen. Meerdere malen verklaarde Van der Klift dat hij zich de manier waarop door Kruyt en Adriani in M.-Celebes gewerkt werd ten voorbeeld hield. In 1918 schreef hij: “Het is zoo waar wat mannen als Kruyt, Adriani en Brouwer zeggen; “we moeten afdalen tot dit volk, een hunner worden, niet in naam maar in werkelijkheid. Dan gaat het licht op over wat daar gedacht en gedaan, geleden en gestreden wordt in de animistische maatschappij. Dan ontdekt men den kankerhaard, die dit volk zedelijk vernietigt en dan kan men het middel ter genezing pas doelmatig aanwenden. Dat kennen en helpen wordt niet verkregen in een jaar, soms niet in vele jaren. Maar als het eerste is verkregen, kan het tweede pas werkelijk aanvangen. En dan wordt pas duidelijk, welk een groot verlangen er bestaat in de van God verwijderde wereld naar verlossing. Hoe meer de bringer der Blijde Boodschap vordert in de kennis der behoeften en nooden, hoe ootmoediger hij wordt en hoe hartgrondiger hij belijdt in zichzelf krachteloos te zijn tot het vervullen zijner taak. Dan wordt het gebed om wijsheid en leiding van Boven vermenigvuldigd. Dan worden de krachten des Evangelies openbaar tot redding en vernieuwing des volks”. Ontleend aan Van der Klift aan HB NZV, 5/11/1918, ARvdZ 12/3/III. Zie ook Brouwer, *Dr Alb. C. Kruyt, dienaar der Toradjas*; Kruyt, *Het zendingsveld Poso*, 56 vlg.

⁵¹⁾ P. Schuyt; 1884-1980; zending-leraar van het NZG; dec. 1908 aankomst te Poso; tot maart 1924 namens het NZG zending-leraar te Kuku-Tentena, M.-Celebes; in de jaren 1917-1919 verbleef hij in het Petronella-Hospitaal te Yogyakarta voor een para-medische opleiding, na terugkeer in Tentena wijdde hij zich geheel aan het medische werk; na repatriëring medicijnenstudie te Utrecht en arts te Giekerk bij Leeuwarden; gehuwd met A.M. Mansvelt.

⁵²⁾ Zie Van der Klift aan HB NZV, 28/8/1916 en 22/12/1916, ARvdZ 12/3/II. Over de zendingspost te Pangharepan, zie Rooseboom, *Na vijftig jaren*, 64-70.

Daar bereikte hem een schrijven van de Rotterdamse Lloyd dat mijn schip, de Wilis, volgens een pas ontvangen telegram in Bergen (Noorwegen) lag. Het was nu wachten en nog eens wachten, moeilijk voor hem met zijn voortvarende, vaak wat ongeduldige aard. Maar wij moeten geduld leren in Gods leerschool.

DEEL II

Mijn jeugd- en studiejaren

[39] I Mijn geboortehuis en geboorteplaats

Het was een ouderwets huis met een trapjesgevel, waarin ik op 4 april in het jaar 1883 werd geboren.⁵³⁾ Het stond aan de Voorstraat te Harlingen en droeg het nummer E43, dat later werd veranderd in 8, kortweg. Het was het eigendom van de Firma Oolgaard & Co., in wijnen en likeuren. Een harer pakhuizen grensde aan ons huis, maar was er mee verbonden door een tussendeur. Als je op een bankje klom, kon je die deur openen en was je in “de stokerij.” Liep je door, langs rijen vaten en beklom je een wenteltrap, dan kwam je in het kantoor. Beneden, rechts, was de winkel.

Ons huis was oud. In een der balken op de vliering moet het jaartal 1783 zijn ingesneden. Gezien heb ik dat niet, want het was ons streng verboden op de vliering te komen wegens het gevaar door de vloer te zakken. Toch heb ik met mijn onderzoekende geest wel eens op het trapje er naar toe gestaan en mijn hals uitgerekt, zonder iets bijzonders te zien.

Op de zolder hing de huiswas aan blauw geverfde stokken. In de hoek was een deur, die toegang gaf tot het dienstbodenkamertje. Wat waren zij in die tijd met weinig tevreden. Een ijzeren ledikant met zeegrasmatrix en kussen en twee wollen dekens, een ijzeren wastafeltje met kom en kan en zeepbakje, een po en een stoel, zie daar de meubilering. De verlichting bestond uit een kaars met blaker en “zuinigje”, een koperen houdertje om de eindjes kaars op te branden. Een raampje gaf uitzicht op de Voorstraat. En toch, hoewel er veel werk was in een gezin met negen kinderen en het loon f 120,- per jaar bedroeg (veel in die tijd), bleven ze lang bij ons want de behandeling was goed. – – –

[41] Achter de bakkerij van Meter, dus aan de overzijde van de Steeg, lagen kleine huisjes van één verdieping, eigenlijk krotwoningen, waar bootwerkers huisden. Laden en lossen bij nacht en ontij is ruw werk en dikwijls kwamen de mannen dronken thuis. Dan was schelden en vechten het gevolg en in ons tuintje, dat aan de Steeg grensde, was hun liederlijke taal soms duidelijk te verstaan. Nog zie ik mijn Moeder bedaard haar naaiwerk neerleggen, de schuttingdeur [42] openen en naar de huisjes gaan. Het lawaai verstomde, opeens. “Mevrouw!” hoorde ik zeggen en dan Moeders rustige stem. Ze was gezien onder de vrouwen, die bij ziekte haar raad vroegen en vaak een pannetje soep mee naar huis kregen. En met Sinterklaas werd elk gezin bedacht; wij mochten dan mee om de pakjes te brengen. Moeder had bij haar drukke huishouding toch nog tijd om te breien voor een liefdadig doel. Zo breide of haakte ze mooie spreien met nopjes voor de Heldringgestichten te Zetten. Ze werden verloot of

---

⁵³ De ouders waren Johan Joachim Snijder; geboren 17 mei 1849 te Harlingen - overleden 1928 te Bussum. Trijntje de Lange; geboren 1 maart 1853 te Zaandam - overleden 1933 te Zeist. Hun kinderen (allen geboren te Harlingen) waren Hendrik (Henk) Snijder; geboren 2 sept. 1880 - overleden 10 sept. 1961; Luthers predikant; gehuwd met Martha Lubsen; geboren 24 nov. 1880 - overleden 29 juni 1981. Theodora Johanna (Toos) Snijder; onderwijzeres. Anna Geertruy Snijder (de auteur van deze *Memoires*); geboren 4 april 1883 – overleden 3 okt. 1971; onderwijzeres; gehuwd met Hendrik van der Klift; geboren 1 jan. 1885 – overleden 20 dec. 1952; zendeling-leraar. Johanna Cornelia (Janke) Snijder; verpleegster; gehuwd met Johannes Faghinger Auer; Luthers predikant. Catharina Johanna (Cä) Snijder; geboren 5 jan. 1888 - overleden 27 jan. 1968; lerares huishoudkunde; gehuwd met Jan Cornelis Sickesz; geboren 16 jan. 1888 - overleden 23 april 1970; Ned. Herv. predikant (1934 hulppred. in Driebergen; 1935 pred. te Rilland-Bath; 1943 te Terneuzen; 1948 te Vlissingen; 1952 te Den Haag; 1954 emeritus). Christina Pietronella (Tia) Snijder; geboren 9 juni 1895 - overleden 12 mei 1988; gehuwd met Dirk Herman Meynen; geboren 11 nov. 1884 - overleden 23 jan. 1982; zakenman Shell.

verkocht en brachten veel op. En tenslotte presideerde ze telkens weer de Lutherse vrouwenvereniging als er wegens een vacature of ongehuwde staat van de predikant geen domineesvrouw was. Ze ontving dan de schare in de tuinkamer, omdat die gezellig en de consistorie ongezellig was.

Mijn Vader was ook sociaal aangelegd en heeft blijkbaar moeder gestimuleerd, op wie hij een sterke invloed had. Vader was secretaris van de kerkeraad der Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk, onbezoldigd organist, onderwijzer van de hoogste klas van de zondagsschool, organisator van alle kerstfeestvieringen en leider van het kleine zondagsschoolzangkoor, dat dan vierstemmig met orgelbegeleiding het Ere zij God zong. Hij had een sterk rechtvaardigheidsgevoel. Eens kwam hij thuis van een kerkeraadvergadering, diep verontwaardigd. De gemeente, die vaak vacant was, had eindelijk weer een domineespaar gekregen en haar vreugde getoond door de pastorie eens extra netjes op te knappen, wat nogal wat gekost had. En nu had zo even de dominee bekend gemaakt dat hij beroepen was naar Culemborg en had gemeend in Gods weg te zijn met het aan te nemen. Hij had toen tien maanden in Harlingen gestaan. De kerkeraad was verslagen. Maar onze melkboer, Mellema, nam het woord en zei: “Nou, Domenie, as Domenie al sù gauw weggaat, is er gien aardigheid an”, waarop zijne weleerwaarde vermanend antwoordde: “Maar Mellema! Je hebt geen dominee voor de aardigheid.”

Bij het onderwijs wist Vader zijn klasje te boeien door met lucifersdoosjes de tabernakel op te bouwen. Bij de kerstboomversiering waren wij de hele dag in de kerk en kregen van moeder koffie met broodjes gestuurd, een feest op zichzelf. Tante Door, een van vaders zes zusters,⁵⁴ vertelde het kerstverhaal; later heb ik het ook eens gedaan: “de kerstfeestviering in het schuurtje.”

Vader was ook secretaris van het Lutherse Weeshuis te Amsterdam en voorts in zijn jonge jaren kapitein bij de Harlingse Schutterij. Deze hield elke maandagmiddag schietoefeningen bij de “Kogelbult” en eens, toen hij met zijn zoontje naar de voorbijmarcherende schutters stond te kijken, zei hij: “ziet gij die heldenstoet, mijn zoon!” Wat was hij knap (van neus en oren wel te verstaan) in zijn officiersuniform met de brede oranje sjerp en haneveren op zijn sjako! Later speelden we soldaatje met deze accessoires. Vader was niet welbespraakt, wat zwaar van tong. Vandaar dat hij Moeder schriftelijk ten huwelijk vroeg en háár elke dag een bijbel- of dagboekgedeelte liet voorlezen. Hij was een rechtschapen mens en met dankbaarheid denk ik aan hem terug. Jarenlang hielpen mijn ouders onbemiddelde familieleden. – – –

[44] En nu Harlingen. Daarover voorlopig een korte beschrijving. De koopmansstand overheerste alle lagere standen, zodat het wel leek of er geen andere mensen bestonden dan deze families. – – –

Harlingen is een havenstad. Boten uit Hull, Newcastle, Londen, Zweden en Noorwegen brachten steenkool, hout en namen boter, vet, levend vee mee terug. Dat laatste werd met trams uit de omliggende dorpen aangevoerd. – – –

Het hout lag in de singel om de stad en moest gewaterd worden. Vaak hebben wij op de vloten staan dansen, wat gevaarlijk en daarom verboden was, want als je onder een vlot raakte, was je niet te redden.

Harlingen had ook zijn “donker” gedeelte, zoals alle havensteden. Eens ben ik de Tiepelstegen gaan verkennen maar keerde spoedig terug. De overdag zo stille straten vond ik griezelig. Er waren veel kerken in het kleine Harlingen met zijn circa 10.000 zielen. Naast de Hervormde of “Grote” Kerk, de Roomse Kerk met vrouwenklooster, de Gereformeerde Kerk, de Doopsgezinde Kerk voor de chique, de beide Lutherse Kerken (Hersteld Evangelisch-Lutherse oftewel het Snijderskerkje en de Evangelisch-Lutherse Kerk van ds Jo Faghinger Auer) waren er nog de Synagoge, de Christelijke Gereformeerde Gemeente (het zogenaamde Stuufmeelkerkje, “fiener dan fien”), de Baptisten, het Leger des Heils en de “Mormoonders”, die ijverig onder de schippers werkten en volgens onze dienstbode “rooie strepen in hun bibel hadden.”

[Vervolgens komt uitvoerig de jeugd van Anna Snijder aan de orde. Na haar opleiding aan de Arnhemse Kweekschool stond ze eerst twee jaar aan een lagere school in Harlingen, terwijl ze tegelijk voor haar hoofdakte studeerde (1902-1904). Daarna stond ze enige tijd aan een lagere school in Brummen. Begin 1905 werd ze gouvernante bij Jhr ds J.W. Lieftinck in Muiderberg en kreeg daarbij

⁵⁴ Het gezin Snijder waarin Anna Snijder's vader was geboren, had zes dochters en drie zoons. De dochters waren Anna, Teuntje, Margot (“Go”), Door, Lien en Riekje.

de jongste zoon, Pieter, onder haar hoede, de latere minister van financiën (1945-1952). Vervolgens werkte ze aan scholen in Leiden, Apeldoorn en Den Haag. Ze was inmiddels lid geworden van de Lutherse kerk. In deze jaren vatte ze het plan op om naar Indië te gaan en enige tijd zocht ze een baan in het Gereformeerde zendingsonderwijs in Midden-Java. In Den Haag raakte ze daarnaast betrokken bij de stadsevangelisatie, die voornamelijk onder de allerarmsten werkte. Vanaf 1911 bezocht ze de Lunterense zendingsstudieconferenties. In Den Haag organiseerde ze geldinzamelingen voor zendingswerk overzee, zoals dat van de Hernhutters in Suriname. In 1915 ontmoette ze tijdens een zendingsconferentie in Doetinchem Hendrik van der Klift. Ter voorbereiding van haar vertrek naar Indië assisteerde ze vanaf december 1915 enige tijd in het Haagse Diakonessenhuis Bronovo. Ze werkte daartoe als “zendingszuster” in de polikliniek van Wijk III van de Hervormde Kerk, op de Z.O. Buitensingel in Den Haag en leerde koken in de keuken van Vrederust, een dependance van Bronovo. Ze nam haar intrek in Bethanië, een rusthuis voor bejaarden, dat bij Bronovo behoorde. Tot slot werkte ze een maand in het Haagse Kinderziekenhuis.]

VIII Naar Zuidoost-Celebes

[76] In september 1916 was mijn leertijd om, ik nam afscheid van Bronovo en van het Haagse Kinderziekenhuis, pakte mijn boeltje in Bethanië en vertrok naar Harlingen. – – – [77] Kerstmis ging voorbij. Nieuwjaar 1917 brak aan. De Eerste Wereldoorlog 1914 – 1918 had zijn hoogtepunt bereikt. De scheepvaart lag zo goed als stil, de zeeën lagen vol mijnen en duikboten maakten de kusten onveilig. Hoe gevaarlijk een zeereis onder die omstandigheden was, besepte ik nauwelijks. Ik had het de laatste maanden te druk gehad, om mij er in te verdiepen.

Daar kwam op een morgen een brief uit Rotterdam van onze zendingsdirector, ds Lindenborn⁵⁵. Hij schreef dat Van der Klift nagenoeg hersteld was van tyfus, een woning te Kolaka had kunnen vinden en nu verzocht mij te laten overkomen. “It seems to be urgent”, merkte mijn Vader op. Ds Lindenborn stelde datum en uur vast voor een onderhoud en ik reisde naar Rotterdam. Sprekende over ons toekomstig werk, zei hij: “U zult hem moeten remmen, hij werkt te hard.” Ik heb mij later op die opdracht beroepen als ik hem ’s nachts om 3 uur uit zijn kantoor ging halen, waar hij aan zijn grammatica werkte. Want uitslapen deed hij nooit; prompt om 6 uur was hij weer present op de polikliniek en om 7 uur begon de morgenwijding.

Aan het eind van ons gesprek zei ds Lindenborn: “Ik ben benieuwd of U nog weg zult kunnen. Het beste is de firma Ruys op te bellen en te vragen of er nog een boot gaat en, zo ja, of er nog plaats is.”

[Na enige vertraging wegens een staking van de stokers, vertrok het schip van Anna Snijder, de Wilis, op 27 januari 1917 uit de haven van Rotterdam.]

Pas laat in de avond verschenen mijn [78] beide hutgenoten, beiden handschoentjes. Bij mij waren de stukken voor een huwelijk met de handschoen tijdig in orde gemaakt, maar ik kon geen plaatsvervangend bruidegom vinden. Mijn Vader had op die “vertoning”, zoals hij die ceremonie noemde, iets tegen en mijn broer was erg verkouden en kon niet overkomen. – – –

Natuurlijk volgden wij niet de gewone route door het Kanaal, maar voeren om Schotland heen, steeds begeleid door de sleepboot Zwarte Zee, die in geval van nood hulp zou moeten bieden. Ter hoogte van Falmouth, aan Englands zuidkust, keerde de Wilis terug. Grote consternatie onder de passagiers; ze wilden per se weten waarom we

⁵⁵ M. Lindenborn; geboren 21 okt. 1876 te Rotterdam - overleden 10 sept. 1923; gehuwd met J.C. Snel; jan. 1900 Ned. Herv. pred. te Angeren en Loo; 1 febr. 1913 in dienst getreden als director en eerste secr. van de NZV, speciaal ter behartiging van de belangen van de NZV naar buiten (aan C.Chr.J. Schröder was opgedragen alle arbeid in het zendingshuis); nov. 1920 - juni 1921 reis door Ned.-Indië, waarbij o.m. bezoek aan Z.O.-Celebes (reisverslagen in *Orgaan*, 61 (1922) 42-46, 94-98, 106-110); eind 1922 toegetreden tot het gemeenschappelijk directorium van de SZC; publiceerde in 1918 zijn *Zendingslicht op den Islam*. Uitgegeven door de Boekhandel van de Zendingsstudieraad te Den Haag.

terugvoeren, ze wilden beslist naar Holland terug. Ik zag de onmogelijkheid daarvan wel in en trachtte mijn kennissen te kalmeren. Ik zei: “Wij gaan allen met een doel en God zal ons er wel brengen, alleen op Zijn tijd. De reis zal vast langer duren dan wij denken.” We voeren weer benoorden Schotland, staken de Noordzee over en liepen de haven van Bergen in Noorwegen binnen, om daar een maand te blijven liggen. – – –

Na een maand verlieten we de stad. Eén passagiere lieten wij achter, een oude dame. Zij kreeg longontsteking en stierf op de dag van ons vertrek. De volgende dag werd zij op zee begraven. De kist, met lood bezwaard, hing aan een katrol vóór een opening in de railing. De boot lag drie minuten stil, de kapitein en zijn officieren waren in groot tenue. Na een korte toespraak en een gebed werd de kist buitenboord gedraaid en tot op het wateroppervlak neergelaten en toen, met een “één, twee, drie, in Godsnaam”, kapte de scheepstimmerman de kabel door en verdween de kist in de golven. Alle aanwezigen keerden terug, de schroef draaide weer en het schip [79] vervolgde zijn reis. De linnenjuffrouw kreeg het kanarievogeltje van de overledene als dank voor de verpleging.

Wij voeren zo dicht mogelijk langs de Noorse kust en staken de Noordzee zo noordelijk mogelijk over om de mijnevelden te ontlopen, toen tussen IJsland en de Faröereilanden door, waar een ijsberg dreef. Steeds zagen wij de Zwarte Zee achter ons. Zij verliet ons toen we de Atlantische Oceaan bereikten. Deze is in het voorjaar stormachtig en een kleine Indiëvaarder kan niet tegen hem op. Alleen zeekastelen als de boten van de Holland-Amerika- en de Hamburg-Amerika-Lijn kunnen dat. Ofschoon zij op volle kracht liep, vorderde de Wilis slechts 6 mijl per uur, terwijl ze vijftien mijl behoorde af te leggen. Deze snelheid (beter gezegd: dit tekort aan snelheid) las ik dagelijks af van een kaart die in de gang hing; pijltjes gaven onze positie aan. Het leek soms of de boot op haar kop stond. De toiletemmers in onze wastafels vielen om en een stroom vuil water doorweekte ons mooie tapijtje. “Maar, maar”, zei de Javaanse hutjongen hoofdschuddend en nam het op. Hij bracht het niet weer terug, wat verstandig was. – – –

Je begrijpt dat we er uitzagen als vroegere landverhuizers toen we de haven van Halifax (Canada) binnenliepen. We hadden ons niet behoorlijk kunnen wassen want de waterleiding in de wastafels was bevroren. Zo ook in de toiletten; het vroom dan ook twintig graden. Het was waarschijnlijk de oorlogshaven want een reusachtig stalen hek werd achter ons elektrisch neergelaten en versperde de duikboten de weg. Daar lagen we in gezelschap van enige Zweedse boten, die er al zes weken verblijf hielden. Niemand mocht van boord, zelfs de kapitein niet. Drinkwater, levensmiddelen bracht ons een bootje. – – –

[80] Na een verblijf van veertien dagen werd ons schip vrijgegeven. De Zweedse boten hesen de vlag T.D.L., wat betekent: “Wens U voorspoedige reis”; het traliehek ging geruisloos omhoog en wij waren eruit en op weg naar Newport News⁵⁶⁾ om voor het laatst kolen te laden, genoeg voor de reis over de Pacific.

[In Virginia ging ze van boord en logeerde ze enige dagen bij een zuster, die daar op dat moment verbleef.]

In Colon⁵⁷⁾ hadden we al tropenhitte, een hele overgang na al de geleden koude. Niemand bleef dan ook die nacht in zijn hut, alles was aan de wandel. De assistent kok liep blijkbaar met zijn ziel onder de arm; hij had een vrije avond maar geen meisje om mee uit gaan. Verlegen kwam hij op mij toe en vroeg mij met hem mee te gaan. Ik wilde dat niet weigeren en we hebben door Colon gedwaald. Op de hoeken der straten zaten negerinnen breeduit (ze dragen wel zes rokken over elkaar) achter haar kacheltjes, waarop ze olienootjes poften. “Peanuts, madam”, riepen ze.

[81] De tocht door het Panamakanaal duurde van 9 uur 's morgens tot 4 uur 's middags. In het midden van het kanaal was een lange dam gebouwd, waarop wachthuisjes stonden, die telefonisch verbonden waren. Op de strekdam liepen Amerikaanse schildwachten, de bajonet op het geweer. Het kanaal is door schutsluizen in vakken verdeeld. Voor het op peil houden van het water dienden uitgestrekte vlakten ondergelopen land, de zogenaamde voedingsmeren. Hier en daar stak een bladerloos boompje boven het water uit en dat benam je de illusie dat je al in volle zee was. Soms zat het schip tussen twee hoge cementen muren, in een volgend vak was het zozeer gestegen

⁵⁶ Newport News is een havenplaats in de staat Virginia, aan de oostkust van de VS.

⁵⁷ De stad Colon ligt aan de noordelijke ingang van het Panamakanaal.

dat je de omgeving kon opnemen. Je zag dan aan weerszijden de drie kleine locomotiefjes, door negers bestuurd, die het schip moesten trekken, remmen of in het midden houden, want op eigen kracht varend mag geen enkel schip door het kanaal; de beschoeiing zou door de golfslag beschadigd worden. Slechts één schip passeerde ons, het was de Rotterdam van de Rotterdamse Lloyd; daarna zijn wij geen schip meer tegengekomen. – – –

Na Panama waren we al gauw in volle zee, in de Stille Zuidzee. Ze heeft haar naam eer aangedaan want ze was als een spiegel zo glad. Toverachtig mooi bij maanlicht als je in je dekstoel lag te mijmeren.

[Volgt de beschrijving van een gekostumeerd bal aan boord. Aan boord bevond zich een toneelgezelschap dat op Java ging spelen. Het schip was overvol en de reis duurde lang (127 dagen), wat soms tot vechtpartijen onder de passagiers leidde, die dan door de kapitein moesten worden opgelost.]

[82] Daarbij kwamen de veelvuldige aanhoudingen, bij dag en bij nacht, van kruisers, onderzeeërs en torpedobootjagers. De scheepspapieren moesten vaak bij hoge zee naar een Engelse kruiser worden gebracht voor controle en ik zie de matrozen in de sloep met de eerste stuurman nog tegen de golven optornen. Nu eens was ze te zien, dan was de boot weer verdwenen. Een Duitse onderzeeër gleed langzaam en statig ons langzij. Op het dek stonden twee officieren, die als katten zo vlug tegen de touwladder opklommen. Na een kort bezoek keerde de duikboot terug; alleen de periskoop was nog zichtbaar.

[Nog enkele keren werd de Wilis aangehouden. De passagiers bleven drie dagen in Honolulu, de hoofdstad van Hawaii.]

Het eind van de reis begon in zicht te komen en daarmee begon men elkaar afscheidsrondjes te geven. Wat nog niet was voorgekomen, gebeurde nu: halfdronken passagiers waggelden door de gangen en versperden soms de weg, wanneer ze iemand met lange verhalen staande hielden. Ik begon het nu wat unheimisch te vinden aan boord, toen een der acteurs mij op de trap bij een bocht aansprak. In de Straat van Makassar werd de laatste balavond [83] gegeven. De wacht danste vrolijk mee en hoorde niet een waarschuwend schot van een in onze wateren patrouillerende Engelse kruiser. Een tweede schot, nu met scherp, bracht ze tot bezinning. Wij waren er immers nog niet!

Bij Stagen, een kolenstation, bunkerden we voor het laatst. Het ging op z'n Indisch, net als later bij Sabang: zwart bestoven koelies sjouwden mandjes met kolen op hun hoofd uit de wagon naar de bunker. Dat ging in Newport News vlugger, want daar reden kolentreintjes langs een helling met haarspeldbochten tot vóór de bunkers en losten daar hun vracht.

Ondertussen stonden wij bij de railing te kijken naar de kade, waar heren in tropenkleding heen en weer liepen. Ik opperde het denkbeeld, dat mijn verloofde mij hier misschien kwam afhalen. Stagen lag toch dicht bij Makassar en Makassar weer dicht bij Kolaka. Ik wist nog niet dat hij voor herstel van gezondheid naar Java was gegaan, want in maanden had geen bericht mij bereikt. "Is 'ie dat?", vroeg mijn hutgenote belangstellend, wijzend op een heer met witte helmhoed. "O, nee, niets ervan", was mijn antwoord. In de Javazee kwam een draadloos telegram: "Haal je af Tandjong Priok." De Rotterdamse Lloyd had hem bericht dat de Wilis op 3 juni daar zou zijn. Grote bedrijvigheid aan boord, inpakken, afscheid nemen, rekeningen betalen enz.

Daar lag de Wilis aan de kade – eindelijk!

Maar Vader heeft lang op mij moeten wachten want de stroom van passagiers was maar niet zo gauw gecontroleerd en dan nam het handen drukken en omhelzen tijd en ruimte in beslag, zodat je er niet door kon. Maar tenslotte kon ook ik de boot verlaten en hadden wij elkaar terug. Eindelijk!

Samen

I Kolaka

---

[84] Na mijn bagage te hebben verzorgd, nam hij kaartjes voor Buitenzorg en spoorden wij er heen. Mijn logies was ook bij zendeling en mevrouw Van der Brug.⁵⁸⁾ Onze eerste gang was naar het gemeentehuis om ons aan te geven voor ondertrouw. Daarvoor hadden wij een vestigingsvergunning nodig van twaalf dagen. Dus werd de 15e juni 1917 onze trouwdag. Er moesten nog witte trouwschoenen worden gekocht. Al het andere had ik meegebracht; de sluier mocht ik lenen van Iet van der Brug. Zij en haar moeder hebben de feestmaaltijd geheel verzorgd en onze zendingsconsul, Baron van Boetzelaer van Dubbeldam⁵⁹⁾, had mevrouw van der Brug verzocht alle kosten voor ons te betalen. Natuurlijk was hij ook bij de genodigden, allen zendelingen en hun vrouwen. Zij gaven ons als huwelijkscadeau een tweepits Perfection fornuisje met oventje. Wat heb ik daarvan een genot gehad! Na afloop gingen wij naar het heerlijke bergoord Soekaboemi en na enkele dagen naar Bandoeng. Hier bezocht ik het Immanuël-Hospitaal, waar Vader gewerkt had. Wat mij daar vooral interesseerde was een stand voor een aanstaande medisch-hygiënische tentoonstelling. De bedoeling was met die stand te laten zien hoe in een inheemse woning met eenvoudige middelen een zieke toch nog doelmatig kon worden verpleegd door de familie zelf.

Van Bandoeng reisden we door naar Soerabaja. Wij logeerden bij een der predikanten.⁶⁰⁾ Zijn dochter gaf ons een beeldig Japans theeservies. We bewoonden een klein paviljoen, heerlijk vrij en 's middags, als Leni bij ons kwam theedrinken, gebruikte ik vol trots mijn nieuwe servies. Na Soerabaja kwam Makassar. De oversteek viel me niet mee en ik dreigde zeeziek te worden waarop Vader een damspel liet brengen en ik door de afleiding de woelige zee vergat. Met de eerste de beste boot wilden we naar Kolaka oversteken, [85] maar die kwam pas over veertien dagen. Intussen logeerden we bij de familie Eskes⁶¹⁾ in de 3e Beroestraat, waar een jaar later Ineke zou worden geboren.⁶²⁾

Eindelijk was de tijd van vertrek gekomen. Om 3 uur in de morgen kwamen we voor de rede van Kolaka. Het was nog donker en wij hadden nog aan boord behoren te blijven tot het licht werd. Maar de kapitein van onze kleine K.P.M.-boot had haast om te vertrekken. Hij bood niet aan te wachten tot het daglicht en Vader vroeg het niet. Dus stapten wij van de sloopstrap in een soort kano, een sampan, en werden naar de pier geroeid. Deze was 400 meter

---

⁵⁸⁾ Otte van der Brug; geboren 16 febr. 1863 te Woudsend - overleden 15 dec. 1927 te Sukabumi; 1885-1890 zendingsopleiding NZV; 15 mei 1890 afvaardiging; 1 nov. 1890 aankomst te Batavia; 1890-1900 zendeling te Indramayu; 1900-1909 te Cirebon; 1909-1926 te Buitenzorg; emeritus. 1890 gehuwd met Cornelia I. Harmeyer, geboren 22 mei 1862 - overleden 20 nov. 1928.

⁵⁹⁾ C.W.Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam; 1873-1955; 1906-1919 zendingsconsul in Batavia; vervolgens actief in de zending en oecumenische beweging in Nederland.

⁶⁰⁾ De Indische Kerk te Surabaya omvatte Surabaya, Grisee, Sampang, Bangkalan en Pamakasan. Daar stonden drie predikanten. In 1917 waren dat J.A. Broers (geboren 1862, 1917-1922 te Surabaya), die in dat jaar P. Nieuwenhuis verving (geboren 1853), die naar Fort de Kock (W.-Sumatra) ging; J.M. Coops (1877-1929, 1915-1920 te Surabaya); D. Leepel jr. (geboren 1869, 1912-1919 te Surabaya). Wie hier bedoeld is, is onduidelijk.

⁶¹⁾ Er was een D. Eskes, die als consul de belangen van België in Makassar behartigde. Deze familie (of een andere van dezelfde naam) was lid van de Gereformeerde kring en repatrieerde begin jaren dertig. Vunderink, *Gids*, 5; De Jong, *Geschiedenis van de Nederlandse Zending op Zuid-Sulawesi*, 86.

⁶²⁾ Het echtpaar Van der Klift-Snijder kreeg vijf kinderen, die op de jongste na allen op Celebes werden geboren. Wendelina (Ineke) van der Klift; geboren 18 maart 1918 te Makassar (Z.-Celebes) - overleden 24 maart 1988 te Hilversum; onderwijzeres; gehuwd met Engelbert David Verploegh Chassé, geboren 5 dec. 1917 op Java; planter. Johan Joachim van der Klift; geboren 12 febr. 1920 te Mowewe (Z.O.-Celebes); technisch tekenaar; gehuwd met Drika Gouda; geboren 12 febr. 1922 te Amsterdam - overleden 10 okt. 1988 te Port Alberni (Canada); tekenares bij Werkspoor NS. Anna Catharina van der Klift; geboren 4 okt. 1921 te Mowewe (Z.O.-Celebes); verpleegkundige; gehuwd met Eppo Muller; geboren 31 jan. 1917 te Dieren; geodetisch ingenieur. Hendrik Arris van der Klift; geboren 7 okt. 1923 te Mowewe (Z.O.-Celebes); gehuwd met Jantje Schuurmans; geboren 3 okt. 1924 te Mowewe (Z.O.-Celebes); onderwijzeres. Catharina Johanna van der Klift; geboren 20 aug. 1925 te Bussum (tijdens verlof); maatschappelijk werkster psychiatrie bij Medisch Opvoedkundig Bureau.

lang en was in de tijd van gezaghebber Wieland gebouwd uit koraalbrokken. Bij sterrenlicht wandelden we door het slapende dorp naar het huis van de commandant van de gewapende politie, Kajansov, en dronken er een kop warme thee. Toen het daglicht aanbrak gingen we naar ons huis.

Het was zestien meter lang en negen meter breed. Er liep ter linker- en ter rechterzijde een lange zijgalerij, die vóór en achter een trapje had, want de woning stond op palen. Als ik in de eerste weken mij over de “railing” boog, waande ik mij nog op zee. Het dak was van palmladeren, die, om de hoofdnerf gebogen en aan de randen gelijk gehakt, de dakpannen vormden. Albert Schweitzer noemt ze bladpannen, een juiste naam. De zoldering was nog niet klaar en was vervangen door aan elkaar genaaide banen karoro, een soort jute. Het “kantoor” besloeg de hele voorzijde van het huis. Er stond een grote werktafel, een rek met boeken, timmergereedschap en een rek met medicijnen en verbandmiddelen. Later kwam er een rotanzitje bij. Er waren twee vensters met luiken en links en rechts een deur. Achter het kantoor lag de slaapkamer, die geen raam had, maar wel een deur naar de zijgalerij. Er stond een tweepersoons ijzeren ledikant, een kleerkast, een wastafel en een stoel.

De slaapkamer besloeg de halve breedte. Er naast was de kamer der toekomstige pleegjongens, er stonden al vast een aantal britsen in. De achterzijde van het huis werd geheel ingenomen door onze huis-eetkamer. In een hoek hing over een lat het zadel met stijgbeugels, hoofdstel en rijzweep. Daarnaast stond de rijstkist, want er was nog geen provisiekamer (goedang) omdat de bijgebouwen nog niet klaar waren. De provisie, bestaande uit onder andere blikjes gecondenseerde melk, “soesoe manis, jang paling baik = gesuikerde melk, die erg goed is”, stond op een rek. Een kistje van 48 blikjes kostte vroeger f 10,-, nu tijdens de Eerste Wereldoorlog: f 40,-. Verder stonden er blikjes met groenten, rookvlees, Verkadebeschuit, een zak meel, stangen zeep en ... Ovomaltine. Vóór zijn vertrek uit Makassar had Vader dit alles ingeslagen, zorgzaam als hij was. Een eettafel met vier stoelen en een spenkast met achterwand van gaas, ziedaar ons eenvoudig eet-huis-kamerameublement.

En wie werden nu onze bedienden? Veel animo om “binnen” te [86] komen was er niet, want van mohammedaanse zijde werd gestookt. Wie bij de pendeta in huis kwam, zou later meegenomen worden naar Holland en daar soldaat worden. Dat hij aan de bevolking medicijnen verstrekke, was alleen met de bedoeling er flinke soldaten voor de “kompanie” van te maken. Maar Wala (= omheining) stoorde zich aan die verdachtmakingen toch niet. Hij was in dienst geweest bij de gezaghebber, had met hem gereisd en gezworven, was daarna gevangenenbewaarder geworden, had ook daar genoeg van, òf was ontslagen? In elk geval, hij kwam zich bij ons aanmelden als eerste redder uit de nood. Ik gaf hem op afbetaling een nieuw stel kleren en een kam en handdoek.

Voorts een sloof en bordendoeken, een stel pannelappen en een wekkertje om eieren te koken. Hoe grasgroen was ik nog! Hij had na een paar dagen zijn schort ontoonbaar vuil gemaakt, verder waren gaten in zijn pannelappen gebrand en het wekkertje was kapot gedraaid. Een sloof kreeg hij niet meer, de bordendoeken uit mijn uitzet werden snel vervangen door doeken van gestreept katoen uit de toko en in plaats van het wekkertje kreeg hij een zandloper, waarvoor hij grote bewondering en respect had. Pannelappen wilde hij niet eens meer. “Wij nemen daarvoor pisangbladeren, die we dubbel vouwen, kijk, zo.”

Dan kwam Lamatoengga bij ons “binnen.” Hij kwam uit het bergdorp Singgere⁶³), zijn vader heette Batoelapa. Deze was arm, al enige jaren achter elkaar mislukte zijn rijstoogst. Dat kwam omdat hij zijn rijsttuin niet bijtijds klaar had als de regentijd aanbrak. De natte moesson is de beste uitzaaitijd. Het was zijn schuld niet dat hij zo laat was, want hij had geen hulp van zoons, dochters en van verdere familie. Hij had vier kleine kinderen: de oudste, Lamatoengga, pas vijf jaar oud; dan een zusje Wekasa, van drie jaar; dan weer een zoontje, Poloka, van één jaar en een zusje van enkele weken, zonder naam.

Het duurt soms lang voordat de jonggeborene een naam krijgt, vooral als er ziekte heerst. De boze geesten, die de ziekte veroorzaken, konden dan soms die naam te weten komen en het kind ziek maken. Had de naam een slechte betekenis, zoals varken, slang, hond, kikker, pad of “slechte vrouw”, dan werkte die afstotend. Zo gingen zij ook een kind voorbij dat er onaantrekkelijk, verwaarloosd uitzag. Vandaar het gebrek aan zorg voor de baby. Ik heb ze zien liggen op een pisangblad op de bamboevloer onder een oud stuk sarong. Ja, ik zag er ook een met de biljetjes boven een reet in de vloer, opdat die niet zou worden bevuild. Vergelijk hiermee eens onze babies in hun keurige, verwarmde wieg of ledikantje!

⁶³ Iets ten noordwesten van Ameroro, zie de kaart op pag. VIII (Singeri).

Om de Sangia gunstig te stemmen ten opzichte van het kleintje heeft de derde dag van zijn jonge leven een plechtigheid plaats. Hij krijgt dan twee kippen mee tot gezelschap op de levensreis, want zo deed Sangia ook bij het eerste mensenpaar. Als de priester⁶⁴⁾ is gekomen, zit een jong meisje, liefst een zuster van de moeder, met de baby op haar schoot tegen de wand van het huis. Ze draagt nu een baadje, sarong en hoofddoek van boombast, naturel grijswit, zoals de voorouders droegen. De dagelijkse foeiakleding is geolied met kokosolie en ziet donkerbruin. De priester slaat een paar jonge kokosnoten open en giet het vocht in een bamboe. Deze plaatst hij op een stapeltje opgevouwen sarongs. Een jongen, ook gekleed in [87] witte foeia, helpt de priester. Hij neemt het kind van het meisje over, stapt in vier passen naar de stookplaats, keert zich om, stapt weer terug tot vóór de priester en stoot twee harde schreeuwen uit, links en rechts van het kinderhoofdje. Daarna geeft hij het kind aan de priester, die het overgiet met het kokoswater. Dan brengt de jongen het haantje en het hennetje en de priester bestrijkt borst, rug, armpjes en beentjes met de snaveltjes waarbij hij enige onverstaanbare woorden prevelt. Nu is de plechtigheid afgelopen en wordt het kind te slapen gelegd. Sangia is nu tevredengesteld, er is gedaan zoals hij het voorschreef en hij zal het kind voorspoedig doen opgroeien.

Maar het kleintje is na het bad niet afgedroogd, de woningen zijn tochtig en meestal is een verkoudheid het gevolg, die ontardt in longontsteking. Zó sterk is nog het geloof in de macht van deze plechtigheid dat onze huisjongen en zijn vrouw, Joesoep en Emma, die reeds jaren christenen waren, na de geboorte van hun vierde kind het clandestien door de priester lieten bewerken.

Maar ik keer terug naar Batoelapa en zijn rijsttuin. Het mislukken van zijn beide oogsten schreef hij voornamelijk toe aan ontevredenheid van de geesten der voorouders. En toch had hij alles gedaan wat zij voorschreven en dat is niet weinig!

In het kort zal ik alle werkzaamheden beschrijven die moeten worden verricht bij de aanleg van een rijsttuin. Eerst hebben de dorpsoudsten de plaats van ieders rijsttuin moeten aanwijzen, wat wordt voorafgegaan door een maaltijd op een heilige plek, diep in de bossen. Hieraan neemt ieder gezinshoofd deel. Ook Vader heeft die bijgewoond, gekleed in jasje en korte broek en getooid met een hoofddoek, alles van witte foeia. De offers aan de voorouders, in geld, tabak, gambir, eieren en bananen worden onder een boom neergelegd. Na een paar dagen ging Vader er alleen heen; het geld was verdwenen, de rest lag er nog. Waarschijnlijk hadden de oudsten het met de priester gedeeld. De maaltijd bestaat uit rijst en karbouwevlees. Na afloop wordt in een grote kring gedanst, door vrouwen, meisjes en jonge mannen, hand aan hand op de maat van gongslagen; in het begin langzaam, bijna plechtig, echter steeds toenemend in snelheid. Bij het “moloelo mosoesoea”⁶⁵⁾ wordt gezongen. Ik heb dit nooit gehoord, Vader wel. Aan alle lofzang komt een eind. Dit geldt ook voor de To Mekongga. Ieder gaat nu op de hem aangewezen plaats het hoge struikgewas neerkappen. Daarop volgt het vellen der bomen, dan het afkappen der dikke takken, dan het verbranden van de dunnere twijgen en tenslotte het overbrengen van de dikke takken naar de kanten om er omheiningen van te maken tegen herten, wilde varkens, karbouwen en losgebroken paarden. Is alles klaar dan volgt het uitzaaien. Met een gepunte stok maakt de vrouw gaatjes in de grond; de man volgt en werpt in elk gaatje een paar

⁶⁴⁾ Omstreeks de eeuwwisseling waren de belangrijkste priesters der Tolaki meestal hoofden, zoals in Mekongga de *kapitan* (een hoge functionaris en lid van het zelfbestuur (*hadat*)) de meest gezaghebbende geestenbezweerder (*mbu'akoi*) was. Daarnaast waren er andere priesters en priesteressen, zoals als de *mbu'sehe*, de *tadu*, *mbu'owai*, *tolea*, *lebe*, *sangia* en de *sandro* of *sanro*. Sommige van deze functies stonden open voor wie zich aangesproken voelde en de moeite nam bij een priester in de leer te gaan, andere waren aan bepaalde families of een bepaalde stand voorbehouden. Sommige priesters stonden als zodanig reeds lang bekend, anderen kregen plotseling de geest. Ze hadden omgang (*pesangia*) met de geestenwereld en waren belast met de leiding van allerlei ritueel, het brengen van offers en de bewaking van de *adat-istidat*. Ze maakten de wil der geesten en voorouders aan de mensen bekend, herstelden een verstoorde relatie met hen en waren soms zelfs “gehuwd” met een *odini* of met de ziel van de rijst, zoals de *mbu'owai* (Tol.). Sommigen konden een snelwaard zo toespreken en bespuwen, dat dit uiterst gevaarlijk werd en de geringste aanraking ermee dodelijk was, zie Plas, *Militaire memorie*, 4. De *mbu'akoi*, een ambt dat voor iedereen openstond, genas zieken door de *onitu*, boze geesten die ziekten brachten en ander onheil aanrichtten, met een bepaald ritueel te bezweren. Hij maakte regen en verrichtte de noodzakelijke handelingen bij het openen van een nieuwe *ladang* of maïstuin. Hij bracht de offers die voorafgingen aan de oogst, om vervolgens de eerste bossen *padi* te snijden. Kruyt, “Een en ander over de To Laki van Mekongga (Zuidoost-Selebes)”, 449. Voor de *tolea*, zie pagina 50, voetnoot 76.

⁶⁵⁾ Er bestonden verschillende soorten *molulo* (*moloelo*, reidans). Zie Kruyt, “Een en ander over de To Laki van Mekongga (Zuidoost-Selebes)”, 451; Controleur van Kolaka, *Memorie*, 16.

rijstekorrels. Men maakt de gaatjes niet dicht; dat doet de regen wel, die overvloedig neerplast in de natte moesson. Al spoedig komen de jonge plantjes boven de grond, tussen boomstronken en zware, gevelde bomen.

Het werk is nu voor de man afgelopen. Het wieden van het onkruid is voor de vrouw. Zij heeft het druk met veldarbeid en huisgezin. Zijn er kleine kinderen, dan past een ouder zusje of een grootmoeder [88] wel op hen. Maar zijn die er niet, dan moet zij haar kleintjes meenemen en legt zij ze op een mat in de schaduw. Bijna had Lamatoengga er het leven bij ingeschoten toen op een keer, terwijl zijn moeder ijverig aan het wieden was, een grote slang, een python, naar het kind toe kroop. Op zijn geschreeuw kwam ze toesnellen en sloeg het ondiep met één slag van haar kapmes de kop af.

Maar in de jeugd van Lamatoengga, omstreeks 1905 en nog vóór de komst van de kompanie, dreigde vaak in afgelegen rijsttuinen nog een ander gevaar dan slangen. Juist op eenzame bospaden en in verafgelegen tuinen sloegen koppensnellers hun slag. Meermalen gebeurde het dat vrouwen des avonds niet meer in hun woningen terugkeerden en dat men hun onthoofde lichamen in een rijstveld vond. Dan was men op zijn hoede, bewerkte een rijsttuin niet meer alleen maar gezamenlijk en was men met speren gewapend. Dan ging men 's avonds niet uit en overdag keek men scherp om zich heen of men ook voetstappen zag in de weke grond. Gebeurde er dan enige maanden lang niets dan verslaptte de waakzaamheid, totdat er weer slachtoffers vielen. Er was aan weerskanten vrees: bij de koppensnellers voor de wraak der stamgenoten van de slachtoffers en bij de andere partij voor herhaalde sneltochten. En nu de drijfveer tot dit gruwelijk bedrijf. Men meent dat in het hoofd de levenskracht van de mens zetelt en wanneer ziekte in het dorp is, waardoor die levenskracht dreigt verloren te gaan, dan halen ze hoofden van elders om die aan te vullen. Ook is het een voorvaderlijk gebod dat bij het sterven van een anakia twee hoofden moeten worden gesneld opdat de overledene dienaren heeft in het zielenland. Men zoekt de hoofden in een vijandige stam. Vindt men ze daar niet dan doodt men een paar slaven. Ik heb in de Torajalanden van Midden-Celebes een woning gezien met een paal er voor, waaraan een aantal schedels was geregen.⁶⁶ Gelukkig is de kompanie met kracht tegen het koppensnellen opgetreden. Steeds werd door militairen gepatrouilleerd en de daders werden streng gestraft.

Het einde van het landbouwjaar is natuurlijk de oogst. Vijf dagen van te voren, vóór zonsopgang, gaat men naar de rijsttuin, een mandje met pruimgerei hangt aan een draagband om het voorhoofd op de rug. Men klimt over de omheining en legt behoedzaam de benodigdheden aan de voet van de rijsthalmen neer. Dit dient om de rijstgeest gunstig te stemmen zodat hij de rijstziel niet meeneemt. Deze wordt voorzichtig voorbereid, want als zij schrikt dan neemt ze de vlucht. De tweede van de vijf dagen is een verbodsdag.⁶⁷ Niemand mag de tuin naderen. Op de derde

⁶⁶ In M.-Celebes (Poso, Mori, Toraja) werd een dergelijk gebouw een *lobo* of *howa* genoemd, een voor koppensnellers kenmerkende dorpstempel, die diende als bewaarplaats van de schedels die ter ere van de voorouders gesneld waren. Daar woonden naar mededeling van Adriani en anderen de *anitu* (of *onitu*), de krijgsgoden, de zielen der belangrijkste en moedigste voorouders, aan wie die schedels gewijd waren. Adriani, *Verzamelde geschriften*, II, 16-17; Kaudern, *Ethnographical Studies in Celebes*, 330-341, 362-364 en Van der Klift aan HB NZV, 12/8/1916, ARvdZ 12/3/1. Ook de Tolaki langs de Baai van Kendari beschikten in Lepo-Lepo over een eigen "alvermogend huis" (*laikaha*). Dat was een imponerend bouwwerk, dat volgens Vosmaer (op bezoek omstr. 1830) op twee meter hoge palen stond en wel "60 à 70 voeten" hoog was. Het was door het toenmalige hoofd, Tobouw, omstreeks 1810 of 1815 gebouwd. Vosmaer, "Korte beschrijving", 80-81. Hoewel Vosmaer in de omgeving van de Kendaribaai geen andere "godsdienstige gestichten" gezien had, is het, blijkens mededelingen van Van der Klift en bestuursambtenaar Treffers, zeker dat er tot ver in de twintigste eeuw in Z.O.-Celebes nog meer van dergelijke dodenhuisen bestaan hebben; Treffers (1914) had er een gezien in de kampong Watu, niet ver van de grens met Bungku, waar na de oogst schedeloffers gebracht werden. "Gegevens nopens Zuidoost-Selebes (1917-1919)", 185; Treffers, "Het Landschap Laiwoei in Z.O.-Celebes en zijne bevolking", 207.

⁶⁷ De meest uiteenlopende zaken, zoals mensen, tijdstippen, landtongen, kusten, bergpassen, bepaald voedsel, een manier van eten, bomen, stenen, handelingen, het bevuilen of verstoren van de woonplaatsen der geesten, het schelden op muizen, het zitten in de deuropening, bepaalde bomen en grotten, het knippen van de nagels, eten van rijst tijdens een rouwperiode en tal van andere zaken, gebruiken, handelingen en gewoonten konden *pamali* (of *pemali*, Mal.) zijn, d.w.z. ze waren heilig, onschendbaar, verboden en/of onaantastbaar omdat ze aan hogere machten gewijd waren en daardoor door *adat*-regels getroffen waren. Zie ook beneden, pagina 95 vlg.. Overtreding bracht de schuldige en meestal ook zijn omgeving allerlei onheil en rampspoed. De Tolaki-term voor *pemali* is *mombado*. Volgens de overlevering hadden de Sa'dan Toraja's 7.777 *pemali*, de West-Toraja's 6.666. Dit waren symbolische getallen, het werkelijke aantal verschilde per streek en tijdvak, zie ook de lijst met *Pemali* in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, Inv. nr. 4.

dag gaan man en vrouw er heen en snijden twee grote en twee kleine bossen rijst, die rechtop tegen elkaar worden gezet, vooraan in de tuin. De vierde dag is weer een verboden dag maar de vijfde dag begint de oogst. Vóór zonsopgang is men aan de slag en onder diepe stilte offert de priester aan de rijstgeesten. In elke aar zit een rijstgeest. Daarom snijdt men één voor één, met een klein mesje, dat als een vulpen tussen de middel- en ringvinger wordt gehouden. Wie eenmaal in de tuin aan het oogsten is, mag er vóór de avond niet uit; ook mag geen laatkomer na zonsopgang er in. Begint de avond te vallen dan houden ze op met snijden, maar vergeten niet van de laatste aren enkele aan elkaar te binden. De bossen worden [89] in het rijsthuisje, dat op palen staat, gebracht. Na de offerplechtigheden is de stilte overgegaan in vrolijk geroezemoes. Men lacht en praat onder het werk, want zo hebben de rijstgeesten het graag, en geeft elkaar raadsels op.

Ik zal er een paar noemen:

1. Ze zitten met elkaar in één schuifje en kunnen elkaar niet zien.
Oplossing: de erwten in een peulvrucht.
2. Zodra het wordt geplant, kruipt het.
Oplossing: water.
3. Onder Uw huis kunt ge niet zien.
Oplossing: men kan niet zien onder zijn eigen kin.
4. Wie loopt met zijn rug naar voren en met zijn buik naar achteren?
Oplossing: het been (de scheen is de rug, de kuit is de buik).
5. Men trekt niet de paal uit het gat maar wel het gat uit de paal.
Oplossing: een vingerring.
6. Wat is een huis met twee vertrekken die men niet kan binnengaan?
Oplossing: de neus.
7. Het spreekt niet maar het waarschuwt wel.
Oplossing: een wegwijzer; een gekerfde bamboestaak, waarin een pijltje is gestoken dat wijst naar vallen voor wilde varkens enz.
8. Hij grijpt je aan en je ziet hem niet.
Oplossing: de wind.
9. De omheining van Uw vader is oud en valt om naar buiten.
Oplossing: zijn tanden, die uitvallen.
10. Het maakt een ruim huis en heeft geen kapmes (Mekongga's gereedschap).
Oplossing: de spin.
11. Het meisje eet maar éénmaal.
Oplossing: als het kussen eenmaal met kapok is volgestopt, blijft het vol.

Maar we keren nu terug tot Lamatoengga zelf. Als achtjarige jongen was hij met zijn oom naar Kolaka geweest en wat hij daar had gezien, had een onuitwisbare indruk op hem gemaakt. Allereerst de K.P.M.-stomer, die dikke rookwolken uitblies en drie maal floot bij vertrek. Dan de controleurswoning, waarvoor de vlag wapperde, want Radja Wilhelmina was jarig; dan 's avonds de pasar malam (markt bij avond), feestelijk verlicht met olielampen en waar zoveel te koop was: lekkers, gebak, fruit en waar stevig gegokt werd op allerlei wijze, zonder dat je werd gesnapt en meegenomen. Eénmaal per jaar werd het toegestaan, namelijk op koninginndag. De "vermaaksbelasting" zal dan wel heel wat in het bestuurslaasje hebben gebracht.

Kolaka trok de jongen onweerstaanbaar aan en hij ging er heen en kwam in dienst bij de wegopziener. Maar heel vaak was hij des nachts in de kampong en toen hij daarvoor gestraft werd liep hij eenvoudig weg. Bij Chinese en Boeginese handelaren verdiende hij soms wel eens wat, maar zeer weinig. Toen hoorde hij, dat de paardenjongen van de pendeta ziek was en een vervanger werd gezocht. Hij bood zich aan en werd aangenomen. Na een week was hij niet meer nodig. Hij kreeg zijn loon, maar toen kwam het verzoek te mogen blijven, al was het alleen maar voor de kost. Dit werd toegestaan en nu ving een nieuw leven voor hem aan, een geregeld werkzaam leven. [90] Hij was vlug van begrip. Vader had hem leren lezen en schrijven op zijn reizen, des avonds vóór het naar bed gaan, en toen ik later, als Vader voor weken op reis was, des avonds een bijbels verhaal vertellen moest, hielp Lamatoengga mij om het uit een Maleis bijbels leesboek over te brengen in de taal der To Laki, zijn moedertaal. Hij had een grappige manier om zijn wensen kenbaar te maken. Dat deed hij al zingende onder zijn werk of in het voorbijgaan. Dan

hoorde je hem zingen: “ik wil graag naar mijn dorp, om mijn familie te bezoeken.” Een andere keer: “mijn tabak is op”, of “ik heb een nieuwe broek nodig.”

Bij onze woning stond een grote waringinboom. Tussen de luchtwortels huisden slangen en leguanen en boze geesten. Eens op een avond spraken wij daarover en over Jezus' macht ze te overwinnen. “Al zitten er daar dertig in, dan geef ik er nog niets om”, verklaarde Lamatoengga, die al enige malen had gezegd Jezus te willen volgen, net als Toean en Njonja. Hij is op 1 september 1918 gedoopt, samen met tien Timorezen en Toradja's en Ineke. In datzelfde jaar doopte Vader ook Wala, die de naam van Petroes koos, en Raoni, die zijn eigen naam wilde behouden.⁶⁸⁾

Raoni was de paardenjongen die ziek was en tijdelijk werd vervangen door Lamatoengga. Raoni is op Java op een ambachtsschool van de zending opgeleid tot timmerman. Hij was mohammedaan. Nu mogen de mohammedanen geen varkensvlees eten, omdat een varken als onrein wordt beschouwd. Op zekere dag kregen wij van een bevriende Chinees een groot stuk varkensvlees cadeau. Ik was er blij mee en liet het in de keuken braden. Om 12 uur, etenstijd, zat Raoni met een donker gezicht vóór het keukentje, waar bij gebrek aan een bediendenkamer ook de jongens aten. “Je moet gaan eten”, zei ik tegen hem. Het antwoord was: “Ik eet geen varkensvlees.” Ik weer: “Ja, dat is ook zo, ik zal je gedroogde vis geven.” “Ik eet niets vandaag en kom ook niet in de keuken want daar is varkensvlees klaargemaakt.” Zo was Raoni, een goed islamiet en later een goed christen.⁶⁹⁾

Wij hebben lange tijd geen varkensvlees meer gegeten om hem niet te hinderen. Onze leermeester, de apostel Paulus, heeft in zijn brief aan de gemeente te Rome gezegd: “Breek niet terwille van spijs het werk Gods af; alles is wel rein, maar het is verkeerd voor een mens, als hij door zijn eten tot aanstoot is.”⁷⁰⁾ Paulus, zelf een oosterling, wist hoe grote waarde men in het oosten hecht aan gemeenschappelijke maaltijden en met hoeveel zorg men de spijs kiest en klaarmaakt. — — —

[91] Najaar 1917 was Vader begonnen met de voorbereidende maatregelen voor het bouwen van de zendelingswoning te Mowewe. Hij stond tussen Lambo en Mowewe en ik vond de eerste naam de mooiste, maar dat legde geen gewicht in de schaal. Mowewe lag in een vruchtbaar dal, waarin nog meer dorpen lagen, en te Mowewe woonde een invloedrijk adathoofd, de oude kapala motoeo⁷¹⁾, weliswaar afgezet wegens overmatig dobbelen maar daardoor verloor hij zijn invloed in het geheel niet. Dus werd Mowewe de vestigingsplaats.

Ruim een jaar, zestien maanden, heeft de bouw geduurd van onze toch zo eenvoudige woning met haar houten vloer, zolder en wanden en haar bladerdak. Het enige bewerkelijke waren de stenen neuten van kalistenen en cement, waarin de huispalen moesten komen te staan. Die lange duur had verschillende oorzaken: de eerste was de moeilijkheid om aan hout en bladpannen te komen. Van mohammedaanse zijde was de bevolking tegen ons opgestookt. Men moest vooral ons niets leveren want het werd toch niet betaald. De tweede oorzaak was de slechte kwaliteit van het hout, waardoor soms een hele partij, waarop gewacht was, werd afgekeurd. Ondanks opstokerij en verdachtmaking gingen toch sommigen hout brengen wegens nijpend geldgebrek. Belasting moest betaald, kleren gekocht, en dus ging men hout kappen met zijn kapmes, maar liefst licht hout.

[92] Duurzaam hout, zoals jatihout, is zwaar. De derde oorzaak was dat dit kappen veel te lang duurde. Vader vroeg daarom zagen te leen uit het landschapspakhuis. Hij gaf de mensen die hout wilden brengen de zagen mee en leerde hen het gebruik. Hij schreef aan zijn hoofdbestuur: “Wanneer ik het hout gezaagd en geschaafd en op maat gemaakt uit Soerabaja had laten komen, zou het huis sneller gereed zijn geweest, doch ik zou veel gemist hebben van wat

⁶⁸⁾ Raoni's volledige naam was Raoni Pandiri. Hij was een Tomoronene. Zoals op veel zendingsvelden gebruikelijk was, kregen in Z.O.-Celebes bekeerlingen bij hun overgang naar het christendom een doopnaam voorgevoegd voor hun oude “Hindoe-naam”: in het geval van Wongga, de eerste gedoopte Tolaki in Kolaka, was dat Petroes, zodat hij verder als Petroes Wongga door het leven ging, Van der Klift aan HB NZV, 20/3/1918, ARvdZ 12/3/III; Pingak, *Data-Data*, 9. Een ander voorbeeld was Sonaroe uit Wawolemo, die in Rate-Rate de volksschool van Van der Klift had gevolgd en door hem gedoopt was. Bij zijn doop kreeg hij de naam Ferdinand als doopnaam. Schuurmans aan HB NZV, 30/6/1930, ARvdZ 101/4/1. Van Lamatoengga (of La Matoengga) is geen nieuwe voornaam bekend.

⁶⁹⁾ Raoni Pandiri werd in 1926 tot evangelist aangesteld, met standplaats Taubonto (Rumbia), Storm aan HB NZV, 20/1/1927, ARvdZ 1/4/VII.

⁷⁰⁾ Romeinen 14:20

⁷¹⁾ Dat was zijn waardigheid: *kapala* of *kepala* (Mal.) - hoofd; *motuo* (*motoeo*) is van *to'onomotuo* (Tol.), lett.: oude man, vandaar: vooraanstaande, eerbiedwaardige man, hoofd. Hij heette Ta Beke en komt verderop in deze *Memoires* voor.

nodig is om één te worden met het volk.” Daarom werd ons huis zoveel mogelijk in Mekonggastijl gebouwd en met inheems materiaal.

De vierde handicap was de komst van de gezaghebber voor inspectie van wegen, bruggen en erven om de woningen. Op de woningen zelf kwam het minder aan. Weken van te voren was zijn komst al bekend gemaakt, maar dat was dan ook wel nodig want er was veel te doen. Het onkruid stond hoog, de paggers vielen haast om en de bruggetjes waren gammel. Uit vrees voor straf (meegenomen te worden naar Kolaka en daar te werk gesteld) werd nu hard gezwoegd en niemand haalde hout. Vaak werden de paggers na de inspectie voor brandhout gebruikt. Een volgende gezaghebber kon best geen paggers willen hebben, je kon niet weten. Het was al eens gebeurd dat de ene afdakjes van bladpannen op de bruggen wilde hebben en de opvolger ze eraf liet halen omdat ze zoveel onderhoud kostten.

De vijfde moeilijkheid was het transport van zware vrachten als cement, tonnetjes met spijkers, schroeven, scharnieren en andere ijzerwaren, die de boot uit Makassar aanbracht (eens was er een vaatje buskruit tussen verzeild geraakt). De draagpaarden hadden de post, petroleum en levensmiddelen te vervoeren. Er waren heel wat dragers nodig, om die vrachten ijzerwaren boven te brengen. Daarbij kwam als zesde bezwaar dat, wanneer bij een bestelling iets was vergeten of het juiste aantal niet was geleverd of het geleverde niet deugdelijk was, je vaak niet per kerende boot de fout hersteld kreeg en dit grote stagnatie kon geven.

In februari 1918 kon de Chinese aannemer-timmerman het door Vader getekende bestek krijgen en nam hij de leiding van het werk op zich. Maar toen hield de levering van hout en atap op slag op en ze kwam pas weer op gang toen Vader zelf te Mowewe kwam. Ook de Chinees kon niet zonder Vaders leiding. Van de maanden februari-april was Vader zestig dagen niet in Kolaka. Jullie zult nu begrijpen waarom hij voor de geboorte van Ineke niet met mij meeging naar Makassar en te Mowewe bleef. Hij kon niet worden gemist.

Hij hoopte in september 1918 te verhuizen naar Mowewe maar de Spaanse griep kwam tussenbeide. Vreselijk heeft zij ook op Zuidoost-Celebes gewoed.⁷²⁾ Van de 900 inwoners van Kolaka stierven er 177, dus bijna een vijfde. De gezaghebber ziek, kantoren gesloten, toko's dicht. Uit de huizen klonk schor gehoest, in de kali Sakoeti zaten de zieken om verkoeling te zoeken voor hun van koorts gloeiend lichaam, wat onvermijdelijk hun dood ten gevolge had. Iedere dag stierven er acht, tien, of twaalf mensen en er waren er geen, die ze konden begraven daar de gezonden de bergen in vluchtten. Men vond de doden later in de selokans (goten) vóór de huizen, met bladeren bedekt. Vader deed wat hij kon maar kinine en aspirine helpen niet. Wat genezing had kunnen brengen was Pulvis Doveri, door de Directeur van de Geneeskundige Dienst aangeraden, maar dat middel [93] had hij niet. Wij hoopten vrij te blijven daar wij zo afgelegen woonden, maar Lamatoengga werd het eerst ziek; hij was des nachts, ondanks streng verbod, op bezoek geweest bij een ziek familielid te Kolaka. De andere jongens volgden. Ook Vader moest het bed houden, alleen Ineke en ik bleven vrij.

Ik had een zware taak: mijn baby verzorgen, de huishouding doen, de zieken verzorgen en controleren, want ze zaten liefst in de open deur om wat “af te koelen”. Des morgens om 5 uur stond ik in de badkamer de babywas te doen. Gelukkig zond de gezaghebbersvrouw mij een gestrafte uit de gevangenis tot hulp. Aanvankelijk deed hij niets dan water en brandhout halen, maar al gauw had ik hem allerlei geleerd en was hij een flinke steun voor mij. Loon mocht ik hem niet geven, wel tabak, waarmee hij erg blij was. Na vijf dagen was Vader weer op; de jongens knapten ook spoedig op en toen kreeg ik de griep met hoge koorts. Vader was de vorige dag op reis gegaan en na het twee dagen te hebben aangezien heb ik hem laten terugroepen. Het is de enige keer geweest in ons hele zendelingsleven dat hij voor mij moest terugkomen. Die dagen baadde een der jongens Ineke en kookte haar pap van Nestlé's kindermeel, alles in mijn slaapkamer. Met kerstmis was ik weer beter, maar nog te zwak om naar het feest te gaan.

Intussen maakte de Spaanse griep steeds meer slachtoffers. In de woning van een priester te Kolaka waren veel zieken, die door Vader dagelijks werden bezocht. Steeds kleiner werd het groepje. Tenslotte vond hij het huis gesloten, de overlevenden waren de bergen in gevlucht. Onze paardenjongen, Melewe, was ook gestorven, zij vrouw eveneens. Hun tweejarig zoontje Hendrik, of Pewe, zo noemde hij zichzelf, werd gevonden in een hut bij twee oude,

---

⁷²⁾ De Spaanse griep van 1918 was de zwaarste griepepidemie van de moderne tijd. Zij heerste in de laatste vier maanden van dat jaar en eiste wereldwijd omstreeks 20 miljoen slachtoffers, een groter aantal doden dan de Eerste Wereldoorlog had gemaakt. Zie Crosby, “The Past and Present of Environmental History”, 1177; Van der Klift a. HB NZV, 15/12/1918, ARvdZ 12/3/III.

zieke vrouwen. Het kind had hoge koorts. Vader besloot hem mee te nemen en bracht het kereltje in een deken gewikkeld thuis. — — —

[94] De hele kampong interesseerde zich voor hem. Op een wandeling met hem en Ineke kwam een troepje mensen om het wagentje staan. Een van hen stelde de volgende vragen: 1. of wij rijk waren; 2. wie in ons levensonderhoud voorzag; 3. of Holland veraf was; 4. of ik ouders had; 5. of Pewe later meeinging naar Holland en wanneer?

We hebben hem bij onze Minahasische onderwijzer uitbesteed toen onze kinderen groter werden. Hij kwam wel elke dag een poosje bij ons spelen en een kroesje thee drinken. Toen wij in 1924 naar Holland gingen met verlof, kwam hij onder leiding van onze vervanger, oom Jaap Schuurmans, weer op zijn oude plaats terug. De berichten over hem waren echter niet gunstig en toen wij in 1926 weer terugkwamen en hem overnamen, hebben wij nog veel moeite met hem gehad. Maar er is een flinke onderwijzer uit hem gegroeid. Hoe hij zich houdt onder de nieuwe onderwijsinspectie van de Republiek Indonesia, is mij niet bekend wegens het uitblijven van elk bericht.

Van jongs af wordt het Mekonggakind ontzien, want wanneer het tegenstand ontmoet begint het te gillen, gooit zich [95] op de grond, slaat om zich heen in tomeloze drift en men haast zich hem zijn zin te geven omdat anders zijn geest het lichaam zou kunnen verlaten! Zo dwong de kleine baas zijn vader voor hem ook sigaretten te draaien en rookte hij op tweejarige leeftijd al. Hieruit was mede te verklaren de desolate toestand van zijn ingewanden. Spoelwormen hadden er ook aan meegewerkt. Met koude compressen werd telkens de endeldarm ingebracht en jodoformclisma's deden de rest.

II Naar Mowewe

Onze verhuizing was vastgesteld op 10 mei 1919. Begin mei was onze inboedel naar boven gebracht door dragers. Een ander vervoermiddel was er niet, daar er nog geen autoweg was. Veel later kwam de verkeersweg Kolaka-Kendari moeizaam tot stand;⁷³⁾ ik heb wel mensen zien werken met klapperdoppen, waarmee zij aarde verplaatsten. Dat er een zijlijntje van de "grote weg" tot precies voorbij ons huis werd aangelegd, hadden wij te danken aan een bezoek van de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden, de heer Caron.⁷⁴⁾ Telkens marcheerde een troepje dragers af, hun last op de rug dragend aan een band om het voorhoofd. Zware dingen werden aan twee bamboestokken gebonden die door vier, zes of acht dragers op de schouders werden gedragen. Deze wijze van dragen vinden zij niet prettig, maar geld verzoet de arbeid.

Op 10 mei vertrokken wij, Ineke voorop in een draagstoeltje met vier man, daarachter ik, gedragen door zes man met twee reservisten ernaast, aan weerskanten een, en Vader sloot de stoet te paard. Pewe werd door iemand op de rug gedragen. Er bestond veel animo om Ineke te dragen, ten eerste omdat zij licht was en ten tweede omdat ieder schik in haar had. Hoewel de dragers vlug liepen en de tandoe deinde, bleef ze dapper staan, vrolijk keuvelend in haar onverstaanbaar taaltje. Na een poosje werd ze moe, zakte door de knietjes en viel zo in slaap. "La motoeroe" (ze slaapt) waarschuwden de dragers. Ik kon haar namelijk niet goed zien, daar de tandoe met palmblederen was afgeschermd tegen mogelijke regen. Er werd gestopt en ik legde haar op haar matrasje neer, waarbij ze rustig doorsliep. Wij moesten twee bergen over. Bij de afdaling liep Vader, om een oog in het zeil te houden en om zijn

⁷³⁾ Een efficiënt bestuur, de aanleg van sawah's en irrigatiewerken en de inzet van vrachtauto's voor de vlotte afvoer van bosproducten en karbouwen (de veel karbouwen voor de dodenfeesten der Toraja's werden uit Z.O.-Celebes aangevoerd) waren afhankelijk van een goed, in alle seizoenen bruikbaar wegennet. Vandaar dat in de Nederlandse tijd een aantal paden en karbouwensporen werd verbreed en verhard. Het bestaande patroon van paden en wegen bepaalde grotendeels waar en hoe de nieuwe kampongs gebouwd werden. Een der eerste projecten was de constructie van een doorgaande en voor auto's geschikte oost-westverbinding tussen Kendari en Kolaka, die het volkrijkste deel van Z.O.-Celebes, Konawe, met de westkust verbond. Daartoe werd het oude pad dat van Kendari in westelijke richting de Konawerivier tot Simbune stroomopwaarts volgde, doorgetrokken dwars door het westelijke kustgebergte heen naar Kolaka en werd het gehele, 180 kilometer lange tracé verhard en verbreed. Met dat werk werd in 1926 begonnen. Hoewel na enkele jaren de eerste resultaten zichtbaar waren, kon het werk voor de oorlog niet voltooid worden. Smit, *Vervolgmemorie*, 2-6.

⁷⁴⁾ L.J.J. Caron was gouverneur van 1929 tot 1933. Hij sprak vol lof over het werk van de zending in Z.O.-Celebes, zie Caron, *Memorie*, 81 vlg.

paard te sparen. Met grote behendigheid wisten de voorste dragers de lange draagstoel langs smalle paadjes met overhangende boomtakken, aan de ene kant de bergwand en aan de andere kant een diep ravijn, te sturen. Moest er een zich even verwijderen dan schoot hij onder de bamboe uit en zonder dat er vaart verminderd werd, nam een reservist zijn plaats in. In Walasingi hielden we langer rust, er werd gekookt en gegeten.

Het begon al donker te worden, de duisternis valt om 6 uur in. Bovendien is het in de bossen minder licht dan in de vlakke. Dus verhaastten de dragers hun tred. We daalden de laatste bergrug af en de lichtjes van Mowewe kwamen in zicht. Ik had de dragers [96] gevraagd, niet de gebruikelijke vreugdekreten te laten horen bij het einde van de tocht, omdat Ineke sliep. Behoedzaam werden de draagstoelen neergezet, Vader steeg af, we waren er. Een klein groepje mensen wachtte ons op, de huisjongen had de lampen aangestoken, de bedden waren opgemaakt. We gingen vroeg ter ruste.

Mowewe heette onze nieuwe woonplaats; een klein dorp met 350 inwoners. Vroeger was hier alleen bos, maar enkele families gingen er wonen en legden er hun rijsttuinen aan. Steeds meer kwamen er wonen zodat het woud werd overwonnen. Ons Nederlands-Indisch bestuur gaf bevel, dat allen zich in het dorp Mowewe zouden vestigen. Dit gebeurde maar men voelde zich in dat nieuwe, door de “kompanie” gestichte dorp helemaal niet thuis. Men had er een woning en wanneer er bericht was gekomen dat de controleur “I Toea Petorre” zou komen, dan trok men met vrouw en kind naar het dorp om het op te knappen. De vrouwen wieden het erf rondom haar woning, de mannen herstelden de kapotte omheiningen en de bruggen, het gras langs de wegen werd door de kinderen gekapt. En als dan “de grote heer” met gevolg van inheemse hoofden en onder politiegeleide verscheen, was alles netjes in orde.

Hij liet alle mannen bijeenkomen voor zijn “hotel”, een huisje op palen met bladerdak en wanden van gevlochten bamboerepen, en zij hoorden gehurkt zijn bevelen aan. Deze werden vertaald door de tolk, meestal geen Lakiër, en werden daarom niet altijd in goed Lakisch doorgegeven. Aangezien de vertaler vreesde voor misverstand riep hij telkens: “hebben jullie het begrepen?”, waarop van alle kanten luid “Ièè” volgde. Als de controleur klaar was en doorging naar een volgend dorp, werd hij uitgeleide gedaan door dorpshef en onderdorpshef tot de grens, waar andere hoofden hem opwachten. Alle Moweweërs waren op de weg om hem te zien vertrekken en je las op hun gezichten: Ziezo, die zijn we kwijt. Dadelijk pakte ieder zijn boeltje en verdween in de wildernis om bij een volgend bezoek weer in het dorp present te zijn.

Ik heb een van onze pleegzons, die zich onbespied waande, een controleur prachtig zien nadoen. Hij stapte met gevolg over de weg, zwaaide gebiedend met een lange stok, wees hier en daar iets aan en bleef nu en dan staan als om uitleg te geven en wandelde weer voort, het gevolg, slap van de lach, er achteraan. Want de Lakiër houdt van een grapje.

Het eerste bezoek van enige vrouwen gold voornamelijk Nonnie.⁷⁵ Vooraan ging Wahina, de bemiddelaarster bij huwelijken, de tolea⁷⁶ en dus een invloedrijke vrouw. Ik heb haar meermalen aan het werk gezien. Zij was dan gezeten tussen de belanghebbende families van bruid en bruidegom die zelf niet aanwezig waren. Als de vader van de bruid een te hoge som als bruidsschat⁷⁷ noemde, dan kwam zij voor de bruidegom op met de woorden: die berg

⁷⁵ Dat was de oudste dochter, Wendelina (Ineke) van der Klift, geboren 18/3/1918 te Makassar (Z.-Celebes).

⁷⁶ De tolea was een priester der Tolaki, die man of vrouw kon zijn doch wel tot bepaalde families moest behoren. Hij of zij bracht huwelijksaanzoeken over, leidde het huwelijksritueel en regelde betalingen en echtscheidingen. Hij of zij kon boze machten onschadelijk en kwade invloeden ongedaan maken. Middels bepaalde rituelen (*mosehe*, *me'akoi*, vgl. *mo'akoi* - verrichten van rituele handelingen) probeerde hij of zij te voorkomen dat de verstandhouding met de voorouders verstoord raakte bij kwesties als overspel en huwelijken tussen al te naaste bloedverwanten of leden van verschillende generaties. Want raakten dergelijke relaties verstoord, dan volgden overstromingen, hongersnoden, ziekten en andere rampspoed. Een belangrijk ritueel was het *metoranga*-feest, een verkoelingsfeest, dat gehouden werd bij ziekte, sterfte, overstromingen e.d.. Uit dergelijke rampen bleek dat men de *adat-istiadat* had overtreden, waardoor het land *mokosisi* (onrein) was geworden. Om het weer *mosola* (rein) te maken, moest de *mbu metoranga* (leider van de *metoranga*-plechtigheid) een buffel offeren. Ieder van de aanwezigen trachtte iets van het bloed op te vangen en op zijn of haar kleding of gezicht te smeren. Zie Slabbekoorn, *Memorie*, [20]-[21]; Kruyt, “Een en ander over de To Laki van Mekongga (Zuidoost-Selebes)”, 430, 436-438, 441-444, 458; Bergink, “Mosehe”; Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 28/3/1938, PACM.

⁷⁷ De term “bruidsschat” (waarvoor meestal de Makassaarse term *sunrang* gebruikt werd) duidde bij de volkeren van Z.-, M.- en Z.O.-Celebes op de betaling van geld en goederen door de bruidegom aan zijn aanstaande schoonouders. Vaak ook trok de jongeman voor enige tijd (wat in het zuiden kon oplopen tot 10 jaar) bij zijn aanstaande schoonouders in om voor hen

is te hoog voor hem, om te beklommen. Een andermaal was het: die rivier is te diep om te doorwaden. Was de som bijzonder hoog, wat bij een anakiameisje of een leerling van mij soms het geval was, dan zuchtte ze: die balk is te zwaar, die kan hij niet tillen. Er werd onderhandeld, alles ordelijk en vriendelijk, en was men het tenslotte eens dan ontspannen zich de gezichten. Opdat geen spoor van ontevredenheid zou achterblijven, zij los van alle boze gedachten zouden komen, wipte de “Tolea” [97] met een ijzeren staafje beide vaders onder hun zitvlak op; hierdoor kon er niets “blijven zitten”. – – –

Onze bijgebouwen waren nog niet af en ook aan het erf moest nog veel gedaan. Wanneer wij om 7.30 onze morgenwijding hielden op onze voorgalerij, waarbij natuurlijk ons personeel ook aanwezig was, dan kwamen de losse arbeiders ook mee. Ze luisterden geduldig, ook als wij zongen van “Weet gij hoeveel heldere sterren ...”, door Vader in het Lakisch vertaald en begeleid met een mondharmonika; of een ander christelijk lied, op de wijs van “Ik had een wapenbroeder”, en ik geloof dat ze het meer vreemd dan mooi vonden. Hun melodieën zijn zo geheel anders, gedragen, ietwat droefgeestig, maar naar mijn mening mooi. Het bidden vonden ze griezelig. Waartoe diende dat: met gevouwen handen zitten en ook nog met gesloten ogen! Dan was je toch absoluut weerloos, als een vijand je besprong! Nee, je moest altijd op je hoede zijn, altijd een kapmes bij je dragen en opletten. Laten die Blanda's hun ogen maar dicht doen, wij houden ze open. Meermalen waren na het gebed de meeste werklui verdwenen. Toch bleven er ook zitten, mede omdat ze nog op de polikliniek geholpen moesten worden, maar ook omdat ze nog medicijnen of tabak wilden kopen. Des zondags kwamen de werklui niet en deden [98] onze bedienden het noodzakelijkste werk. Er werd niet gewassen, geen brood gebakken, geen kamers gedaan. Dat was dus wel een bijzondere dag, die zondag. “Waarom?”, werd gevraagd. Zo wilde Omboe Allah het. Hij zelf had, toen Hij hemel en aarde had geschapen in zes dagen, op de zevende gerust en zo deden wij het ook. Het was prettig dan niet zo hard te moeten werken en op die dag te komen luisteren naar verhalen over Hem. Nu, ze hebben zelf ellenlange verhalen en zijn het luisteren niet gauw moe. Elke verteller weet er iets bij te maken. En zo werd op de zevende dag, “de” dag - hari minggoe, om 6 uur 's morgens voor de eerste maal op de gong geslagen, om 8 uur weer en om 9 uur voor de aanvang van de godsdienstoefening. Daar zaten we: Vader, ik, een van de meisjes, de kok, de wasjongen, de huisjongen, soms de timmerman. Wat keken we uit of er nog meer zouden komen! Maar de toeloop was niet groot; een enkele nieuwsgierige kwam eens kijken om na een poosje stilletjes te verdwijnen.

Ons polikliniekje had meer belangstelling, vooral na een paar geslaagde behandelingen in de kampong. Een vrouw kon niet urineren en lag met een opgezette buik al dagen lang. De dorpspriester voor “medische aangelegenheden” (er was er ook een voor landbouwwzaken) had gedaan wat hij kon: bespuwen, beprevelen, besprenkelen, offeren van eieren en tabak, het hielp niets. Toen de nood hoog was gestegen, werd de pendeta er bij geroepen. Vader bracht een catheter in en ogenblikkelijk spoot een straal vocht naar buiten in een petroleumblik, dat half vol werd, circa negen liter. Opgelucht en blij vroeg de patiënte dadelijk om rijst want al die tijd had ze niets gegeten. Het andere geval betrof een vrouw die door haar man in een vlaag van razernij met een kleermakersschaar was toegetakeld. Hevig bloedend aan de hals was ze naar de polikliniek gelopen. Vader was op reis, ik verwachtte hem in de middag terug. Ik kon haar niet helpen, het waren snijwonden die snel gehecht moesten worden en dat had ik niet geleerd. Bovendien was de plaats zeer gevaarlijk, bij de keel. Ik bad: “Heer, help mij, laat Vader gauw thuiskomen.” Daar hoorde ik de stap van zijn paard op de brug. Hij ging snel zijn handen wassen en desinfecteren met sublimaat en hechte de wonden, die hij met perubalsem had volgegoten. De mensen noemden dit geneesmiddel beli woeohoe = nieuw bloed, omdat het bruinrood van kleur is. Het was hoog tijd.

Zijn reizen namen veel tijd in beslag, zo ook zijn ziekenbehandeling en, niet te vergeten, zijn taalstudie. Het liefst werkte hij des nachts in zijn kamer achter de kliniek maar vaak werd hij gestoord door bezoek. Een gekuch, het kraken van het trapje, een bons van een neergezette lans en gemorrel aan de deurklink, ziedaar de voortekenen. Vader deed open en de late bezoeker kreeg op een mat zijn plaats. Deze kwam niet dadelijk “to the point” maar babbelde wat over koetjes en kalfjes. Tenslotte vroeg Vader dan naar de reden van zijn komst. Ja, dat zou hij dan eens vertellen. Hij had klachten over zijn vrouw. Zij waste en verstellde zijn kleren niet meer, was uithuizig, zorgde

---

te werken. De hoogte van de betalingen of de lengte van de arbeidsperiode weerspiegelden de sociale status van de familie van de vrouw en (eventueel) de te overbruggen sociale afstand tussen bruid en bruidegom; tevens was er het element van het compenseren van het verlies van een arbeidskracht, dat de ouders van de bruid leden doordat hun dochter huwde en het ouderlijk huis verliet. Kruyt, “Een en ander over de To Laki van Mekongga (Zuidoost-Selebes)”, 443-447; voor de Tomorone, zie Vonk, *Nota*, 118-119. Zie ook beneden, pagina 92 vlg.

niet voor zijn eten en wilde des nachts niet in hun klamboe slapen. Toen het verhaal ten einde was, gaf Vader hem de raad met zijn vrouw en de wederzijdse familie nog eens terug te komen opdat hij de zaak uitvoerig kon onderzoeken. Het bleek dat de man, het geplaag moe, haar een klap had gegeven, [99] wat haar het recht gaf van hem te scheiden zonder de geschenken die hij haar en de familie had gegeven, als sarongs, zeep, versierselen, en zonder de bruidsschat terug te geven.

Na dit bezoek hervatte Vader zijn taalstudie en bleef menigmaal tot laat in de nacht doorwerken. Eens heb ik hem bij lichte maan om 3 uur uit zijn kantoor gehaald met herinnering aan de opdracht van ds Lindenborn: "U zult hem wat moeten remmen." Wanneer hij de volgende ochtend had uitgeslapen, had ik hem graag zijn gang laten gaan, maar altijd was hij om half 6 op en om 6 uur op de kliniek. Hij kreeg het te druk en vroeg aan het hoofdbestuur om een tweede zendeling. Deze kwam bij ons in 1920. De heer en mevrouw Kok kregen ons paviljoentje in gebruik en onze maaltijden waren gezamenlijk. Al spoedig maakte Vader met hem een reis naar het bovenland en werd Sanggona als toekomstige woonplaats aangewezen. Daar zou hij dus zijn huis gaan bouwen, zoals Vader dat ook had moeten doen. Wel bestond de mogelijkheid uit Soerabaja een "prefabricated" huis te laten komen, dat hij dus maar in elkaar had te zetten, maar hierdoor zou hij veel contact met de bevolking hebben gemist. Kok had niet veel lust zo alleen te beginnen, maar het was buitengesloten Dien mee te nemen. Bovendien verwachtte ze haar eerste baby en was ze niet sterk. Zij had echter een vaste wil maar luisterde niet gauw naar raad van mensen met ervaring.

Kleine Andries Kok werd bij ons geboren. Al spoedig bleek dat Dien niet bestand was tegen ons klimaat en zij werden dan ook naar een koeler oord op Java overgeplaatst. Helaas vond zij er geen herstel en is in Holland overleden.

In 1921 bracht de zendingsdirector, ds Lindenborn, een bezoek aan Zuidoost-Celebes. Het heeft veertien dagen geduurd en wij hebben wederzijds er van genoten.⁷⁸⁾ Hij stelde in alles belang en wilde zelfs mee op de hertejacht. Natuurlijk werd hij in jachtkledij gestoken, een donkerblauw werkpak van Vader, want witte kleding zou hem verraden hebben. Met zijn veel te groot pak en breedgerande bamboehoed zag hij er dwaas uit, maar ik bedwong mijn lachlust want ik had grote achting voor deze man en hij was onze chef. Hij zag de noodzakelijkheid in dat Vader versterking kreeg en zegde de komst van twee zendingen toe. Samen met Vader bezocht hij de plaatsen waar zij zouden werken; natuurlijk Sanggona, dat Kok had moeten verlaten, en Lamboeia⁷⁹⁾. Op de terugweg deden zij even Rate-Rate aan. Hier woonden veel adellijke families en met het hoofd van het district Rate-Rate had Vader meermalen contact gehad. Ook nu ontmoetten zij hem. [100] In hun gesprek verklaarde hij de oprichting van een school te willen toestaan. Wel was dit een nieuwigheid, een inbreuk op de adat, die de voorouders misschien zouden straffen met ziekte, misgewas, overstroming of iets dergelijks, maar ja, I Ndabio⁸⁰⁾ had zich tegen de oppositie verdedigd met de woorden: "Als dit verkeerd is dan ben ik niet fout maar de pendeta. Wij weten niet wat een "sekolah" is, maar de pendeta raadt hem ons aan. En wat die aanraadt, is goed; dat is al dikwijls gebleken." Het

⁷⁸⁾ Dat bezoek duurde van 25 april tot 9 mei 1921. Reisverslag in ARvdZ 6/27.

⁷⁹⁾ Lamboeja op de kaarten in dit boek.

⁸⁰⁾ I Ndabio was districtshoofd van Rate-Rate. Nadat hij in 1928 ontslagen was wegens incompetentie, werd hij opgevolgd door een leerling van Van der Klift's normaalschool in Mowewe, Johannes Sao'ala (voor zijn doop I Ngoso geheten). Hij was het eerste christelijke districtshoofd van Z.O.-Celebes. Van der Klift aan HB NZV, 20/11/1929, ARvdZ 101/4/1. Hij was weliswaar niet van adel – had dus in de ogen van de bevolking geen enkel recht op deze functie – doch het gouvernement was zeer over hem te spreken. Gouverneur Caron in Makassar constateerde in 1933 dat Sao'ala in zijn werk "den Christennaam eer aan doet", Caron, *Memorie van overgave*, 81 vlg.. Sao'ala was via zijn huwelijk, dat op christelijke wijze was gesloten (3 jan. 1930) en werd bijgewoond door de *bokeo* (vorst) van Mekongga, Latambaga, verwant met een *anakia* uit Puriala, een nederzetting gelegen middenin de moerassen van A Opa, in het district Lambuya, Van der Klift aan HB NZV, 5/11/1928, 3/7/1929, 8/1/1930, ARvdZ 101/4/1; HB NZV aan Van der Klift, 6/12/1928 en 30/1/1929, ARvdZ 101/4/1. Toen Sao'ala eind maart 1937 overleed, was I Ndabio's eigen zoon, Luther L. I Ndabio, opgeleid aan de normaalschool in Mowewe, inmiddels volwassen en deze werd toen aangesteld als nieuw districtshoofd. Een der eerste dingen die de oude I Ndabio toen deed was het houden van het *metoranga*-feest (zie pagina 50, voetnoot 76), om de schande uit te wissen die veroorzaakt was door het feit dat het land zo lang was geregeerd door een ander (Sao'ala) dan het rechtmatige hoofd (I Ndabio zelf of zijn zoon). De beri-beri-epidemie van 1933-1935 werd er zelfs aan toegeschreven (zie pagina 102, voetnoot 119), Van der Klift, "Samenvattend overzicht", maart 1938, ARvdZ 9/1/II; Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 28/3/1938, PACM.

toestaan van die school was een blijk van groot vertrouwen in de zendeling. En daartoe moest het komen. Dat was de toebereide bodem waarin het evangeliezaad kon worden uitgestrooid en waar het kon ontkiemen en vrucht dragen.

De school werd met 27 leerlingen geopend, allen jongens. Voor meisjes was onderwijs niet nodig, zij leerden bij moeder thuis wat zij nodig hadden te weten, en moesten helpen. Maar Mowewe kwam tot andere gedachten op een druk bezochte schoolvergadering. Toen er waren die zich ook tegen onderwijs voor meisjes verklaarden, ging Vader op één been staan en vroeg of hij dit lang zou kunnen volhouden en of hij zo zou kunnen lopen. “Kio” (nee!) riepen de aanwezigen. “Nu”, zei Vader, “zo is een maatschappij waar de mannen hebben schoolgegaan en de vrouwen lezen noch schrijven kunnen. Zij kan niet blijven bestaan en kan niet vooruit want zij staat scheef, op één been.” Ze begrepen alles nog niet helemaal maar lachten om de grappige vertoning en toen de school geopend werd, waren er meisjes bij.⁸¹⁾

Maar zover was het nog niet, de school en het onderwijzershuis in Mowewe moesten eerst worden gebouwd. Dit viel samen met de schoolbouw in Rate-Rate en Vader was dus veel afwezig. Dit betekende dat ik het opzicht had over alle graaf- en timmerwerk. Verder had ik twee maal per dag de polikliniek met vaak tijdrovende behandelingen. Zo had ik een zoontje van Joesoep, de huisjongen, te verbinden. Links en rechts van zijn voetje zat een krater die etter afscheidde en maar niet wilde genezen. Eerst moest elke krater worden gereinigd. Een stuk watten gedrenkt in sublimaat werd langzaam uitgeknepen boven de wond; in het begin vlak er boven, dan hoe langer hoe hoger. Hoe groter de afstand was hoe dieper de druppel in de wond drong en hoe grondiger de reiniging. Wij hadden hiermee toch echter geen succes, de wonden bleven open. Maar zuster Renske Bartlema, een kennis van oom Jaap Schuurmans, die op doorreis naar Lamboeia ons bezocht, gaf mij hèt middel aan de hand: bestraling door de Indische zon! Zij vertelde van haar werk aan het oostelijke front in de Eerste Wereldoorlog, van een soldaat met vele wonden die door bestraling waren genezen. Ik liet kleine Armin eerst vier minuten in de volle zon zitten, twee minuten voor elke kant van zijn voetje. Hij kreeg een plaatje of knickers om mee te spelen en een banaan. Langzaam verlengde ik de tijdsduur, van twee tot negen minuten voor elke wond. Hij droeg dan alleen een broekje en een hoed. Verrassend snel kwam de verbetering. Hij kon weer zelf naar de kliniek lopen met behulp van een stok en de wonden zijn prachtig genezen.

Behalve bovengenoemde bezigheden had ik de controle over paarden en kippen, 's morgens en 's avonds de huiselijke godsdienstoefening te leiden, waarvoor ik mij geducht moest voorbereiden met hulp van Lamatoengga. En dan diende ik mij nu en dan [101] in de kampong te vertonen; in geval van ziekte, geboorte en bij een sterfgeval was dit beslist nodig. En tenslotte had ik de zorg voor mijn kleuters en de huishouding te besturen.

Had de boot post en goederen voor ons meegebracht, dan moest alles worden afgehaald. Dat gaf soms veel hoofdbreken. Eens was een der draagpaarden op hol geslagen en had zijn linker- en rechtervracht afgeworpen. Zijn begeleider kwam de volgende dag aanzetten. Waar of alles gebleven was? Met een schouderophalen: “Iè, koeko'toörrike” - ik weet het niet.

Ons tweede kerstfeest naderde. Het eerste was met een kerstboompje gevierd op onze voorgalerij. Ineke had even mogen kijken, ze was toen bijna twee jaar, verder was ons personeel aanwezig en enkele mensen uit de kampong. Maar bij de tweede kerstfeestviering zouden stellig meer mensen komen en zou onze voorgalerij vast te klein zijn. Maar geen nood, de school was klaargekomen en niet van ons maar van het gewezen dorpshoofd, Ta Beke⁸²⁾, kwam het voorstel om het feest in de school te vieren. Ta Beke was een invloedrijk man, Vaders eerste vriend. Wat heeft hij Vader niet veel verteld over de adat! Hij had vier vrouwen, maar de jongste kwam alleen met hem in de samenkomsten. Het werd een druk bezocht kerstfeest, ook uit de naburige kampongs kwamen velen af op de verlichte cemaraboom⁸³⁾, met zijn fijn groen en witte bloesem, en op de traktatie: rook- en pruimtabak en gambir, stukjes hars die bij een sirihpruim horen en waarvan ze genieten als wij van een Haags hopje.

⁸¹ In 1938, toen de normaalschool in Mowewe al enkele jaren gesloten was, waren er in Z.O.-Celebes zestien volksscholen van de zending, waaronder een Hollands-Indische School (HIS) in Kendari, met in totaal 1.037 leerlingen. Daarvan waren 822 jongens en 215 meisjes. Daarnaast had het Landschap enkele volksscholen. Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welde-ren Rengers-Olde Kempenaar, 28/3/1938, PACM.

⁸² Dat was de *kapala motuo*, zie pagina 45.

⁸³ *Cemara* (Jav.), *Ru* of *Eru* (Mal.), bomen van het geslacht *Casuarina Rumph.* De op Z.O.-Celebes voorkomen soort is de *Casuarina equisetifolia Forst.*; hij lijkt sterk op pijn- en dennebomen.

Wat Vader vertelde, wat ons huiskoortje zong, drong nog niet tot de schare door. Na afloop stelde Vader voor om nu maar elke zondag hier in de school samen te komen en niet meer bij ons aan huis. Dat was een goede gedachte waartegen niemand bezwaar had en zo ontstond de kerkschool.

Op 12 februari 1920 werd onze zoon, Johan Joachim, geboren; nu niet in Makassar onder doktersleiding maar te Mowewe, met hulp van zijn Vader.⁸⁴⁾ – – –

De maand februari is de maand van de westerstormen. Als de Barat (= Westerstorm) kwam opzetten, schudde onze paalwoning en blies de wind door de reten en kieren. Ruiten hadden wij niet want glas was na de Eerste Wereldoorlog erg duur, zo ook koperen deurkrukken en sloten. Daarom hadden wij luiken en houten schuiven voor de deuren. – – –

[102] Op de 5e december 1921 kwamen de beide zendelingen, Storm en Gouweloos, met hun vrouwen boven. Met brandende fakkels werden zij bijgelicht, de duisternis was al gevallen. Vader had hen in Kolaka afgehaald en ik wachtte met een warme maaltijd. Tante Cor Gouweloos was zichtbaar vermoeid van de reis. Toen ik haar smal, bleek gezicht zag, dacht ik: als zij het hier maar kan volhouden! Maar het is gebleken dat zij heel goed tegen klimaat en omstandigheden bestand was.

De familie Gouweloos was bestemd voor Sanggona (in het noorden), de familie Storm voor Alangga in het zuiden. Zendeling Storm en zijn vrouw vertrokken echter na een half jaar naar Taoebonto in het zuidwesten, 130 kilometer van ons verwijderd (drie dagen reizen). Sanggona lag 40 kilometer van ons af, één dagreis, van 's morgens 5 tot 's avonds 6 uur.

In het jaar 1922 werden onze samenkomsten door een bepaalde groep van mensen trouw bezocht. Toen zij in november 1921 begonnen met de aanleg van rijsttuinen in de bossen en daarvoor zware bomen moesten vellen, lieten ze hun heidense plechtigheden na en vroegen Vader mee te gaan. Vóór de eerste boom zou worden omgehakt, knielden ze met Vader neer en hij bad om zegen over dit werk. Zij hadden hierom gevraagd, ten einde bewaard te blijven voor straf van de voorouders wegens het verwaarlozen van de door hen ingestelde landbouwceremoniën. Bij het uitzaaien van de rijst en bij het begin van de oogst werd eveneens een gebed uitgesproken.

De kapala motoeo zei: “Wij, christenmensen, hebben geleerd dat God alle dingen schenkt op het gebed.” Het was moedgevend dat zij zich zelve zo noemden; een voorteken dat de grote beslissing niet ver meer af was. En inderdaad, zij kwam in het begin van 1923, als gevolg van een gesprek dat de kapala motoeo en enkele anderen hadden met de onderwijzer van het zendingsschooltje, Martin Tamon.⁸⁵⁾ Zij noemden zich toen wéér “christenen”, waarop Tamon zeide: “je noemt jezelf nu een christen, maar je bent het nog niet want je bent nog niet gedoopt.” Toen kwam de vraag wat gedoopt zijn betekende. Dit gesprek had tot gevolg dat over deze zaak in de groep lang en ernstig gesproken werd en zij bij Vader kwamen met het verzoek gedoopt te mogen worden. Vóór die gebeurtenis wilden ze zich dan [103] alleen maar “Vrienden van de Heer Jezus” noemen.

Vader schreef later: “Wat er toen door mijn hart ging, is niet te zeggen. Hierop had ik reeds lange tijd biddend gewacht. En nu kwam het grote: de mensen verklaarden dat zij Jezus wilden volgen; dat zij het teken wensten te ontvangen dat hun opname in de gemeente des Heren betekende. Ik sprak mijn grote blijdschap uit over hun beslissing, maar legde hun meteen uit dat zij nog meer onderricht moesten ontvangen; dat ik de echtheid van hun voornemen wilde toetsen aan de trouw waarmee ze dit onderwijs zouden volgen. Een geheel jaar lang zouden ze nog les moeten krijgen, allen, mannen, vrouwen, en de kinderen apart.”

Ze waren er allen toe bereid. Dat dit les nemen daar niet zo gemakkelijk ging, beschreef Vader zo duidelijk: “We waren midden in het landbouwjaar en de mensen woonden in hun rijsttuinen, drie à vier kilometer van ons dorp, in de wildernis. Trouw kwamen ze elke woensdagnamiddag naar Mowewe en hadden die avond in groepen bijbels onderricht. Omstreeks 9 uur keerden ze naar hun rijsttuinen terug. Het is ruim 23 jaar geleden maar ik zie het nog. Ze hadden elk een korte bamboe bij zich, waarin wat petroleum. Bovenin zat een prop van katoen. Die staken ze aan als een flambouw. Waren ze allen er mee klaar dan vertrokken ze, in een lange rij achter elkaar lopende zoals

⁸⁴⁾ Zie pagina 38, voetnoot 63.

⁸⁵⁾ Onderwijzer Martin L. Tamon, afkomstig uit de Minahasa, was opgeleid aan het seminarie in Depok nabij Batavia, een onderwijzers- en evangelistenopleiding van de Indische Kerk, die van 1878 tot 1926 bestaan heeft. Hij was in 1918 van Java in Z.O.-Celebes teruggekeerd en werd op de volksschool te Rate-Rate geplaatst. Storm aan HB NZV, 24/2/1922, ARvdZ 1/4/I.

de inheemsen gewoon zijn, langs het smalle, modderige paadje door de alang-alangvlakte. Ik zie nog die lange rij lichtjes, steeds flauwer wordend, om tenslotte, een voor een, in het woud te verdwijnen.”

In juni en juli werd de rijst geoogst, werden de rijstschuren opgeknapt of gebouwd en werd de paddi geborgen. Nu woonde ieder in de kampong en kon dus gemakkelijker bij ons komen. Maar in september ging men alweer “het land bezien” voor nieuwe rijsttuinen. Velen woonden daar al om dichterbij hun werk te zijn.

Na het kerstfeest zou de doopplechtigheid plaatshebben. Allen waren in hun beste kleren gekomen. De schoolkerk was vol. Eerst werden de mannen en jongens gedoopt, daarna de vrouwen en meisjes. Op de vragen werd door sommigen uitgebreid geantwoord. Ik geef hier even zulk een antwoord in het Lakisch weer, natuurlijk met de vertaling: “Hehio, I Toea, koepesimenai Omboe Jesoe Karesitoe, te'embe noloemalio inda-dosanggoe.” (Ja, Mijnheer, ik geloof in de Heer Jezus Christus, want Hij heeft mijn zondenschuld weggedaan.) Een ander zei: “Ja, Mijnheer, met een blij hart, Mijnheer.” De plechtigheid werd met een feestmaal besloten, volgens inheems gebruik: rijst met heerlijk gekruid karbouwevlees.

Op de eerste zondag van 1924 werden de kleine kinderen gedoopt, 37 in getal, waaronder Aaltje Storm⁸⁶) en onze Henk⁸⁷). Samen met de moeders maakten wij de doopkleertjes. De daarop volgende zondag vierden we voor het eerst met onze “gemeente” het heilig avondmaal. De tafelbladen op schragen waren bedekt met mijn mooiste tafellaken. Een avondmaalstel bezaten wij niet, wel had ik een karafje, glazen en een schaalje, alles van glas. Dit heeft dienst gedaan tot ik een stel van Berlijns tin uit Holland meebracht. Ik had voor een Scheveningse vrouwenzendingskrans verteld en na afloop een enveloppe met f 100,- ontvangen, waarvoor ik dit [104] tinnen stel kocht: een kan, vier bekers, twee schalen en twee borden voor de collecte. De kapala motoeo bracht geregeld de beide kinderen uit zijn laatste echtverbintenis mee, Ajoeb (Job) en Christina. Ze werden op de bank getild en ieder kreeg een stukje van zijn brokje brood mee. Hun moeder was ook gedoopt. De drie oudere vrouwen hadden geweigerd. En zo was de eerste christengemeente op Zuidoost-Celebes ontstaan, bestaande uit 83 zielen.

Uit Sanggona bracht een bode een droeve tijding. Oom Jo en tante Cor Gouweloos berichtten het overlijden van hun zoontje, dat maar vier dagen oud mocht worden. Hij kon niet urineren, iets wat in Nederland gemakkelijk verholpen had kunnen worden, naar ik meen. Maar er was op heel Zuidoost-Celebes, zo groot als Nederland, slechts één dokter, een militair arts te Kendari, die veel op tournee was. Vader heeft hem eens laten roepen voor een vrouw, waarvan na de bevalling de baarmoeder naar buiten kwam. De ijlboode had twee dagen werk om er te komen, het paard had twee dagen nodig voor rust. Na zes dagen kwam hij onverrichter zake terug, dokter was op patrouille. Vader had haar inmiddels zelf kunnen helpen, hoe weet ik niet. Hij was een man van weinig woorden, maar met veel ervaring. Wij nodigden oom Jo en tante Cor uit bij ons te komen en dankbaar namen zij het aan. Oom Jo bracht een aapje mee, dat hij uit zijn binnenzak haalde. De kinderen waren opgetogen. Het kreeg een hok in de timmerloods en sprong overdag vrolijk rond aan een lang touw. Maar apen hebben lelijke gewoonten, die de timmerlui aanleiding zouden geven tot ongewenste toespelingen en inlichtingen. Ik was daarom van plan het diertje de vrijheid te geven als de familie Gouweloos zou zijn vertrokken en zei dat tegen Ineke en Han. Teleurgesteld keek hij me aan en zei: “I Toea Sanggona te'eni, hada'assi pesawa” = Mijnheer uit Sanggona zegt dat het aapje goedaardig is.” Maar hij legde zich er bij neer: “da ma niet” zei hij berustend. Bijna had ik toegegeven maar het was beter zó.

Op 4 oktober 1921 werd onze Anneke geboren.⁸⁸) – – – [105] Het jaar 1924 brak aan en daarmee ons verlof, voor Vader na negen, voor mij na zeven jaar. Collega Schuurmans zou ons vervangen en in ons huis wonen. In oktober 1923, op de zevende, was ons vierde kind, onze zoon Hendrik Arris, geboren; bijzonder voorspoedig.⁸⁹) – – –

In maart 1924 kwam de familie Schuurmans. Beiden trachtten zo spoedig mogelijk iets van de taal te leren, onze kleine gemeente te leren kennen, kortom op de hoogte te komen van het werk dat ze als onze plaatsvervaarders zouden moeten doen.

---

⁸⁶ Zie pagina XXVI voetnoot 17.

⁸⁷ Zie pagina 38, voetnoot 63.

⁸⁸ Zie pagina 38, voetnoot 63.

⁸⁹ Zie pagina 38, voetnoot 63.

III Ons eerste verlof – 1924

Op 24 juni vertrokken wij. Te Kolaka moesten we overnachten, in afwachting van de K.P.M.-boot. De controleur had de pasanggrahan extra netjes in orde laten maken. Op de voorgalerij hing een kaart met opschrift: “Verboden te spuwen.” – – De reis was voorspoedig en we bekwamen van alle drukte der afgelopen weken.

[In Nederland werd het vijfde kind geboren, Catharina Johanna.⁹⁰⁾ Bij terugkeer naar Zuidoost-Celebes bleven de twee oudste kinderen in Nederland achter en met de drie jongste kinderen keerde het gezin Van der Klift-Snijder in januari 1926 te Mowewe terug.]

IV Mowewe 1926-1931

[108] Spoedig na aankomst werd een conferentie gehouden, waarin drie zeer belangrijke besluiten werden genomen. Het eerste was de opleiding van inheemse leerkrachten, het tweede de verdeling van het zendingsterrein in drie ressorten en het derde de bouw van een internaat voor de opleiding van aanstaande onderwijzers-evangelisten.⁹¹⁾ Even wil ik de drie besluiten nader toelichten.

Tot dusver hadden wij enige onderwijzers van buiten op onze schooltjes gehad, uit de Minahasa.⁹²⁾ Bekwaam waren deze jonge mannen wel, maar betrouwbaar niet. Dit bleek uit clandestien handel drijven, met hulp van de leerlingen ten eigen bate aanleggen van koffietuinen enz. Een door Vader geopende brief van een hunner aan een vroegere studiegenoot op Java bracht duidelijk het doel van de schrijver aan het licht. Hij had een laddertje getekend met op de onderste sport een mannetje en schreef er bij: “Zo klauter ik langs de ladder van de zending omhoog en als ik boven ben dan ga ik over in gouvernementsdienst.” Maar de zending had zijn vierjarige opleiding op Java betaald, reiskosten als hij met vacantie naar Menado ging, boeken, compleet alles. Enige tijd later liet Vader Nico Sembor uit de Minahasa in een zendingsziekenhuis te Bandoeng opleiden tot verpleger, want zijn “praktijk” in het binnenland breidde zich uit en het aantal scholen steeg. Vader verheugde zich er op, een bekwame verpleger straks veel werk te kunnen overdragen. [109] Maar na een jaar ging Nico over in gouvernementsdienst, als hoofdverpleger in het ziekenhuisje te Kendari. Menigmaal heb ik tegen Vader gezegd: “Wat ben ik blij dat je zendeling onder de To Laki bent geworden en niet in de Minahasa.

[Volgt een beschrijving van de onenigheid van Van der Klift met Maengkom, de gouvernementsarts in Kendari, een Minahaser.]

En toch raadde zendeling dr A. Kruyt Vader aan Minahasische goeroes te nemen en geen Ambonezen. Deze waren hartstochtelijk, driftig en niet te vertrouwen bij hun omgang met schoolmeisjes. Ik teken hierbij aan dat de goeroe van het laddertje tijdens ons verlof twee schoolmeisjes tot vrouw nam. Bij Po'ambohi had hij een kind, maar toen

⁹⁰⁾ Zie pagina 38, voetnoot 63.

⁹¹⁾ In 1925 had het hoofdbestuur van de NZV aangekondigd te willen bezuinigen op de kosten die verbonden waren aan het door de zendelingen in huis nemen van jonge Tolaki en Tomoronene. De conferentie van zendelingen in Z.O.-Celebes was verdeeld over dit *murid*-stelsel: Van der Klift en Storm (die beiden jongens in huis hadden, de laatste zelfs negen) zagen het als dienstig om de contacten met de bevolking te bevorderen en via het eigen gezinsleven deze jongens tot christenen op te voeden, waaruit later helpers gerecrueteerd konden worden. Schuurmans en Gouweloos wezen erop dat het praktische nut onbewezen was en wilden er alleen toe overgaan indien het om kandidaten voor de opleiding tot volksschoolonderwijzer (normaalschool te Mowewe) ging. Zie Van der Klift, Storm, “Notulen der Conferentie gehouden te Mowewe, 18 Augustus 1926”, ARvdZ 12/6.

⁹²⁾ Dat waren (1926) P. Watoeng, A. Santi, Timotheoes Pelealoe en N. Sembor, zie “Inleiding gehouden door H. van der Klift op de Conferentie van Zendelingen op Z.O. Selebes van 18 Augustus 1926 te Mowewe”, ARvdZ 12/6.

Vader hem na een lang gesprek toestond haar te houden maar hem zei de ander aan haar familie terug te geven, verkoos hij beiden te houden. Dit kostte hem zijn betrekking.

Ja, inderdaad, de Ambonese goeroe heeft “sterke” gebreken. Hij ziet vaak laag neer op een bevolking die niet zijn peil van ontwikkeling heeft. Maar hij is onderwijzer-evangelist met hart en ziel. Het ambt wordt in ere gehouden, ook al wordt het te laag gesalarieerd. – – –

Een ontslagen goeroe is een schande voor zijn land en wie dat is overkomen durft niet goed er terug te komen. En dan is er deze mooie eigenschap: hij ziet er niet tegenop, op een eenzame plaats te beginnen, ver van familie, ver van geloofsgenoten, ver van winkels en gemakkelijkheden als bioscoop of verenigingsleven, die hij in zijn vaderland heeft. En ook zijn vrouw denkt er zo over. Een achterlijke bevolking, [110] een slecht klimaat, een geïsoleerde streek, ze laten er zich niet door weerhouden en beginnen er moedig hun werk. Er zijn op Nieuw-Guinea heel wat graven van zendelingen, hun vrouwen en kinderen, maar ook van Ambonese goeroes en (of) van hun gezinnen. En als ik denk aan het moedige gedrag van de Ambonese christenen te Kendari tijdens de Japanse bezetting, dan stel ik ze ver boven de Minahasers. Een goeroe schreef als voorbeeld op het bord: “De Nederlandse vlag is een mooie vlag.” Hij werd doodgemarteld tussen twee gloeiende ijzeren platen.

Het was op aandringen der regering, dat werd besloten tot opleiding van inheemse onderwijzers. Feitelijk was dit nog te vroeg, de eerste groep leerlingen was pas, in 1924, door ons eerste schooltje afgeleverd en nu al plannen voor de opleiding tot onderwijzer-evangelist, terwijl ze maar drie jaar hadden school gedaan! Er werd besloten dat de opleiding zou worden gevestigd te Mowewe.

Het tweede besluit betrof de verdeling in ressorten. Er waren er drie: Mowewe (Kolaka), Sanggona (Kolaka) en Lamboeia (Kendari). Vader bleef voorzitter, secretaris en penningmeester van het terrein en postdirecteur van de zending in de onderafdeling Kolaka. Voorts hoofd der normaalschool en leider van het toekomstige internaat, en dan had hij zijn ressort ook nog.⁹³⁾

Het derde besluit gold de bouw van een internaat. Wij hadden al een stelletje kandidaten te Mowewe, afkomstig van diverse scholen en gehuisvest in onze bijgebouwen. Reikhalzend zagen de jongens en ook wij uit naar de tijd waarop het internaat klaar zou zijn en zij een betere huisvesting zouden krijgen. – – –

Het eerste jaar bezochten de jongens nog de dorpschool; daar zaten zij in de vierde klas. Ze gingen met oogstvacantie naar huis voor vier weken, maar, oh, hoe kreeg ik ze terug! De meesten hadden schurft en moesten

---

⁹³⁾ Omdat het seminarie in Depok (nabij Batavia) gesloten werd en het elders in Ned.-Indië laten opleiden van onderwijzers een te kostbare en tijdrovende methode was en ging men in 1926 over tot de inrichting van een (gesubsidieerde) normaalleergang (normaalschool) te Mowewe, waar Tolaki- en Tomoronene-jongens werden opgeleid tot bevoegde onderwijzers aan driejarige (doch niet aan vierjarige) volksscholen. De vakken die gegeven werden waren: rekenen, taal, schoonschrijven, tekenen, lezen (zuiver lezen, terugvertellen, verklaring woorden), hoofdrekenen, (onderwijs-)methodiek, aardrijkskunde, dictee, zie Van der Klift aan HB NZV, 8/10/1929, ARvdZ 101/4/1. In juli 1929 deden de eerste twee leerlingen (Jonathan Ponggohae en Cornelis Rere) het volksonderwijzersexamen bij de in Mowewe op bezoek zijnde schoolopziener van Bau-Bau (Buton); enkele maanden later volgden er nog vier, waaronder Darioes Lakasa en Petroes Lode. Aan deze normaalleergang, die formeel twee jaar duurde, had Van der Klift een derde leerjaar toegevoegd, waarin de leerlingen een opleiding tot evangelist kregen. Hier werden vakken gegeven als bijbelse geschiedenis, kerkgeschiedenis en islamkennis, aardrijkskunde van Palestina e.o., en bijbelse archeologie. Tijdens de laatste drie maanden van de evangelistenopleiding dienden de leerlingen in de gemeenten voor te gaan. Tevens ontvingen ze in dat extra jaar een korte cursus voor het behandelen van wonden, huidaanandoeningen en doen van bevallingen. Deze eerste zes “eigen” onderwijzers-verplegers-evangelisten, waaronder drie Tomoronene uit het ressort van Storm, werden afgeleverd in mei 1930, waarna de lichtenings steeds groter werden. HB NZV aan Van der Klift, 6/12/1928, ARvdZ 101/4/1; Van der Klift aan HB NZV, 3/7/1929, 8/10/1929, 22/4/1930, ARvdZ 101/4/1. De conferentie van zendelingen besliste waar deze pas afgestudeerde *guru* werden geplaatst, HB NZV aan Van der Klift, 8/7/1930, ARvdZ 101/4/1. De tweede generatie (1929-1931) telde al elf leerlingen. Dat waren V. Bolo, Chr. Ngii, Arn. Ngii, Hendrik Melewe, Luther Latamoro I Ndabio, M.L. Ambarali, Thomas K., Joesoep Ta’olo, Andr. Dao, Johannes Laolapi, P. Mang, zie Van der Klift aan HB NZV, 8/10/1929, 20/11/1929, ARvdZ 101/4/1. De normaalleergang te Mowewe heeft niet lang bestaan. Al in 1929 liet het bestuur in Palopo weten van oordeel te zijn dat het onderwijs van de NZV te duur was voor een afgelegen en dunbevolkte streek als Z.O.-Celebes. zie Van der Klift aan HB NZV, 20/11/1929, ARvdZ 101/4/1. Voorlopig kwam de Directeur van Onderwijs en Eredienst te Batavia nog ten gunste van de zending tussen beide, doch niet voor lang, want in 1935 werd de normaalleergang, die toen 24 leerlingen telde, gesloten. Zie ook *Nederlandsch Zendingsjaarboek voor 1937-1939*, 98.

dadelijk behandeld. Ze kregen een pot schurftzalf, die in kleur en geur op teer lijkt, en moesten zichzelf van top tot teen insmeren. Drie dagen liepen ze in een oud broekje en baadje zo rond en mochten zich niet baden. De vierde dag kregen ze groene zeep [111] en wasten ze zich in de rivier. Daarna moesten ze zich vertonen. In het begin vonden ze het geval niet erg. Niemand schaamde zich er voor, maar toen zij niet in ons huis mochten komen, noch voor de ochtend- en avondwijding, noch voor een spelletje of platen kijken uit de Wereldkroniek met mij samen, toen voelden ze zich een beetje “uitgestoten”. Eens, na zo’n kuur, toen ze allen fris en wel om mij heen zaten, vertelde ik hen dat in Holland schurftige honden werden opgevangen en soms gedood, dat schapen ook wel eens schurft hadden, maar mensen ...? Die hadden toch zeep, net als zij, en dan krijg je niet zo licht schurft. Ik durfde toen niet te zeggen dat zij thuis van de vloer of van een slaapmat of van een anders kleren (gemeenschap van goederen) de besmetting konden krijgen want dat was een belediging aan het adres van de familie. Maar ze hadden mij begrepen en het aantal gevallen werd langzaam aan minder.

Na de vierde klas te hebben doorlopen, kwamen ze op de cursus voor volksonderwijzer; een enkele kwam daarvoor niet in aanmerking wegens gebrek aan intelligentie of onbetrouwbaar karakter. Aangezien wij ze allen corvee lieten doen, kwamen vlijt en luiheid, netheid en slordigheid, waarheidszin en leugenachtigheid wel uit. – – –

Na twee cursusjaren werd een examen afgenomen door een schoolopziener en ontvingen de geslaagden een diploma. In het derde cursusjaar werden zij opgeleid tot evangelist, voorganger ener gemeente. In de voorafgaande jaren hadden ze voorbereidend onderwijs gehad in bijbelse geschiedenis, maar nu ging dat dieper en werd het bijbelverklaring; lessen waarvan Vader zelf meegenoot. Voeg hierbij zendings- en kerkgeschiedenis, kennis van de islam en ziekenbehandeling. Twee aan twee moesten ze Vader assisteren op de polikliniek en in de woningen bij ziekenbezoek. De morgen en avond waren voor les en zelfstudie. Des middags hadden ze tuinwerk. Er was op ons grote erf en in de klappertuin genoeg te doen en het kwam hun gezondheid ten goede. Om 4 uur baden en dan koken en eten. Zo verliepen de werkdagen maar de zondag had een ander programma. Na kerkgang en middageten viel er niets meer te doen. Wij voelden weinig voor omhangen in de kampong, die toch voor de meesten hun geboorteplaats niet was en waar ze dus geen familie hadden. Ik kwam toen op het idee aan de Rotterdamse zendingskrans Kaasihän Goesti⁹⁴) te vragen gezelschapsspelen te zenden voor de jongens. En zo kwam per kerende post, dat is na vier maanden, een kist met spelen: halma, domino, schaak, dam, reversie, tric-trac, kortom een [112] keur van spelletjes. Zo werd de zondagmiddag voor hen een prettige middag. Deze krans heeft ons ter verfraaiing van het internaat twee enorme wandteksten cadeau gedaan, van celotex met Gotische letters in rood, zwart en goud. De ene tekst was: “Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat ieder, die in Hem gelooft, niet verderve, maar eeuwig leven hebbe” Joh. 3:16. De andere was Matth. 10:32 en 33.⁹⁵) Ook kreeg het internaat van een zendingsvriend uit Baarn (oom Groenevelt) een hangklok met slagwerk op hele en halve uren.

Ik kan niet zeggen dat de jongelui mij veel moeite gaven, al was controle steeds gewenst. Maar zij waren in de puberteitsleeftijd en dat hield voor hen in nachtelijke bezoeken in de kampong. Vooral bij “moloelo”, een geliefde reidans, meenden ze niet te mogen ontbreken. Als bij volle maan, wanneer het bijna zo licht is als bij dag en de natuur sprookjesachtig mooi, het gedreun van zware gongslagen tot aan het eind van de kampong en dus ook tot ons doordrong, dan weerstonden weinigen de verleiding naar het feesthuis te gaan. De dansers en danseressen staan dan in een kring, hand in hand, soort bij soort. De “muzikanten” zitten in het midden waar aan daksparen een grote bronzen gong, met een middellijn van 70-80 centimeter, en enige kleine koperen gongs hangen. De laatste geven een hoog, schel geluid. Het begin is langzaam. Zachtjes schuifelen de blote voeten over de bamboevloer maar al spoedig wordt het tempo versneld, ontspannen zich de strakke gezichten, komen de armen in beweging, op – neer, en tenslotte danst de kring in razende snelheid rond, tot met een forse gongslag de muziek zwijgt en de dans eindigt. Even rust men uit, maar niet lang en weer nemen de dansers hun plaats in. Dat gaat zo door tot in de morgen. Hoe groter de afstand is waarop men de gongs kan horen, hoe mooier. Met trots vertelde iemand mij na zo’n feest dat

⁹⁴ Van der Klift’s contact met deze Rotterdamse naaikrans dateerde uit de dagen dat hij lid was van het Chr. Jongemannen Verbond (CJMV) “Theofilus”; Kaasihän Goesti (Liefde des Heren), die verschillende malen in de *Memoires* genoemd wordt, heeft gedurende bijna veertig jaar zijn werk gevolgd.

⁹⁵ Matth. 10:32 en 33: “Een ieder dan, die Mij belijden zal voor de mensen, hem zal ook Ik belijden voor mijn vader, die in de hemelen is; maar al wie Mij verloochenen zal voor de mensen, die zal ook Ik verloochenen voor mijn vader, die in de hemelen is”.

bij hem de vloer was ingezakt. Ik heb enkele malen meegedanst; het is niet zo eenvoudig de verschillende passen te leren, maar ik zorgde altijd in de maat te blijven en werd met kennelijk genoegen in de kring opgenomen. Hunner een te worden, dat was ons doel.

Echter konden we niet toestaan dat de jongens nacht aan nacht uitgingen, want dan waren ze overdag niets waard voor hun studie. Wij hebben nooit de slaapkamers afgesloten, noch gespioneerd, maar Vader heeft de feestgangers wel eens opgewacht! Zo deed ik ook met mijn beide pleegmeisjes. – – –

Het zal misschien wat te ver voeren als ik vertel van de gevallen waarin de jongedames mij hebben beetgenomen, maar ook dit hoort er bij: Martina was een knap meisje, dat zich bij ons heel aardig ontwikkelde. Op zekere dag kwam ze met het verzoek naar haar tante te mogen gaan en er te slapen, want die was ziek en had laten vragen of zij water wilde koken (bij koorts dronk men warm water). [113] Natuurlijk mocht dat. De volgende morgen verscheen Martina niet, maar om ongeveer 9 uur trok een kleine stoet langs ons huis in de richting van Lambo. Het waren een man te paard, daarachter een gesluisde vrouw en een andere vrouw sloot de stoet. Ik gaf juist in de goedang uit voor de rijsttafel aan Jan, de kokki. “Daar gaat ze”, zei Jan met een grijnslach. “Wie”, vroeg ik, niet begrijpend. “Wel, Martina, ze gaat trouwen met een islamiet.” Ik stond paf. Het heeft mij erg gespeten, om haar zelf allereerst, want de islam staat wel vier vrouwen toe en in dat geval is het jaloezie en ruzie en ... armoe troef, daar nu eenmaal veel varkens de spoeling dun maken (vergeef mij de vergelijking). – – –

Maar ik keer nog even terug naar onze opleiding. De beste onderwijzer van de eerste groep afgestudeerden is wel geweest goeroe Joesoep Ta'olo.⁹⁶ Hij behoorde tot de vrije middenstand en zijn vader was een der oudsten (notabelen) van Mowewe. Dit was ook heel goed aan hem te zien: rechte houding, rustig optreden, zich bewust van zijn invloed in de kampong. Maar tegenover Vader is hij lange tijd stug geweest, gehecht als hij was aan de voorvaderlijke gebruiken en afkerig van alles wat nieuw was. Er kwam echter enige toenadering via de ziekenbehandeling. Hij had namelijk een lelijke beenzweer, die hem al jaren kwelde. De behandeling door Vader had eindelijk succes en, dankbaar voor zijn genezing, legde hij zijn stugheid af. Joesoep had datzelfde rustige als zijn vader. Voor hem was de baan, de positie, niet het voornaamste; nee, het brengen van het evangelie aan zijn volk, dat zou in de eerste plaats komen. Menigmaal heb ik hem horen preken bij Vaders afwezigheid en ik had er veel aan. Hij sprak de gemeente toe met al de aandrang van een overtuigd christen, die met het heidendom had gebroken maar niettemin Lakiër was onder de To Laki.

Vader kreeg het druk: steeds meer dorpen vroegen om scholen, waarvoor ze zelf het materiaal moesten bijebrengen maar waartoe Vader ze steeds moest aanzetten. Was het voor een dodenfeest of huwelijksfeest geweest dan was het vlot gegaan. Immers dan had het hele dorp meegedaan maar nu was het een kleine groep. En dan voor een school! Je wist maar niet wat die betekende. Dit was geen bevel van hoger hand; het binnenlands bestuur stond hier buiten. [114] Pas als subsidie werd aangevraagd, en die was helaas nodig, kwam de inmenging van de inheemse schoolopziener te Kendari en van de inspecteur van het inheems lager onderwijs te Makassar. Als gevolg van die subsidies kreeg hij veel administratie; maandelijks en driemaandelijks journalen, begrotingen; een rompslomp, waarvoor hij een klerk had moeten hebben. En als door omstandigheden het aantal leerlingen terugliep dan hing het leven van het schooltje aan een zijden draadje. Aantal leerlingen onvoldoende – subsidie ingetrokken – school opgeheven en regelmatige evangelisatie onmogelijk.

De kerstfeesten trokken honderden mensen; die dan door het evangelie werden bereikt. Vader trok dan van dorp tot dorp: Mowewe 25/12, Ameroro⁹⁷ 27/12, Polipolia 28/12 en Rate-Rate 30/12. Dan te Mowewe oudejaarsavond- en nieuwjaarsviering met limonade, biscuits of gebakken pisang en tabak.

Ik had het over een zijden draadje en vertel nu in verband daarmee het volgende: drie dorpen hadden samen een school. Maar een ervan lag in de wildernis, waar de hygiënische toestand slecht was, de mensen in krotten woonden en dus veel ziekte voorkwam. Een schooljongen kreeg longontsteking en stierf. Een familielid uit zijn dorp had een droom: een wild varken begon het kind op te eten. Zij vroeg: “Waarom doe je dat?” Het varken antwoordde; “Ik ga alle schoolkinderen opeten totdat er geen meer is.” Weer stierf een schoolkind. Grote ontsteltenis in de drie kampongs; er kwamen geen kinderen meer op school. Tot overmaat van ramp verspreidde zich het gerucht dat bij het bouwen van de school de Chinese timmerman van het dak was gevallen, wat volgens het volksgeloof een

⁹⁶ Zie pagina 61, voetnoot 93.

⁹⁷ Amiroro op de kaarten in dit boek.

sterfgeval betekent. Vader werd gewaarschuwd en hij reed er heen. Eerst onderzocht hij de zaak van de timmerman: die was alleen langs de daksparen een eindje naar beneden gegleden. Toen riep hij de ouders samen en verklaarde hun de doodsoorzaken: slechte woningen, een moerassige streek, besmet rivierwater door bovenstroomse dorpen en hij gaf hun de enige oplossing: verhuizen naar een gezonder oord. De rust en daarmee het normale schoolbezoek was toen spoedig hersteld.

Angst was ook in een andere streek de reden van schoolverzuim. Er was namelijk op een eenzame weg een roofoverval gepleegd op vier rondreizende kooplui uit Bone door drie Boeginezen en twee Boetonezen. De Boneërs hadden goede zaken gedaan, een flinke partij sarongs, hoofddoeken, broeken en jasjes verkocht, en zaten in het logeershuisje te Toetoewi daarover op te scheppen tegen de Boeginezen en Boetonezen, die er ook overnachtten. Deze vertrokken de volgende morgen in de vroege ochtend en wachtten de kooplui op. Bij een singiboom (Vader wees de plek) werden de twee voorsten met dolksteken omgebracht, de derde werd zwaar gewond maar de laatste, die het geld droeg, wist te ontkomen en kwam ons alles vertellen. In allerijl reed Vader er heen, liet de gewonde op een draagbaar naar Mowewe vervoeren en verbond hem. Maar de vijf wonden waren diep en reeds geïnfecteerd en de man stierf nog dezelfde dag.

Het vreemde van dit geval was dat reeds enkele weken tevoren men het telkens had over “pagoroe” (rovers), die nu hier dan daar zouden zijn gezien! Na de moord was de bevolking overal onrustig. De mannen [115] liepen met zwaarden, speren en gepunte bamboes rond, de vrouwen met kapmessen. Zij durfden niet te baden, hout en water te halen zonder gewapende geleide. De kompanie had reeds lang zwaarden en lansen verboden en ingenomen, maar dat ze er nog waren bleek nu. Telkens deden verhalen de ronde dat er nog meer mensen waren vermoord. Driemaal is Vader ’s nachts opgeroepen; de kampong in rep en roer. Na onderzoek van huis tot huis keerde dan de rust voorlopig weer. Zó was het nu vroeger, toen er koppen werden gesneld, zei een oude man, maar hoe is het nu mogelijk? De kompanie is er toch! Daar Vader weer op reis was gegaan en ik met de kinderen alleen thuis was, nam ik, om de bedienden gerust te stellen, Pohoemba in dienst als nachtwaker. Voorzien van rooktabak en papier liet ik hem op de voorgalerij de wacht betrekken, maar toen ik ’s nachts eens ging kijken lag hij in diepe slaap. Pohoemba zag er zelf uit als een struikrover. Toen hij ons trapje opklauterde, week Anneke verschrikt achteruit met een: “Mamma, wie is dat!” “Dat is Pohoemba, die op ons huis komt passen zolang papa weg is”, zei ik. Een ander had ik niet kunnen krijgen en de jongens hadden hun nachtrust nodig.

Als gevolg van de heersende spanning raakte een jonge vrouw totaal overspannen. Zij had in de droom bezoek gehad van een boze geest, een “onitoe”, die voor een feest twee kippen nodig had en haar had geboden ze te slachten.⁹⁸⁾ Ze had toen haar twee kleine kinderen genomen. Vader werd naar Ameroro geroepen, waar het droevige voorval was gebeurd, en nam de vrouw mee naar Kolaka waar ze in het ziekenhuisje werd opgenomen. Ik heb menigmaal in Nederland horen beweren, dat men die natuurvolkeren niet moet trachten te bekeren en ze met rust moet laten daar ze zo gelukkig zijn in hun heidens geloof. Wie zo spreekt, heeft geen flauw besef van de angst die de heiden heeft voor de onitoe. Ik heb eens aan Joesoep gevraagd hoe een onitoe er uitzag. Hij zei: rechtopstaand haar, grote tanden en verschrikkelijke ogen. Ik heb in een citroenboompje een nagemaakte onitoe zien hangen, die de dieven van de bijna rijpe vruchten moest afhouden. Het was een poppetje, gemaakt van de zwarte vezels die groeien tussen stam en bladsteel van de suikerpalm. Het stelde de duivel voor en wie toch citroenen stal, zou door duivelen vervolgd en gedood worden. Voor ons niet afschrikwekkend maar wel voor een animistisch volk.

Zulk een vreesaanjagend voorwerp (wij zouden zeggen: vogelverschrikker) heette een oero. Met moeite heb ik van onze aanstaande onderwijzers de betekenis los gekregen en hen er toe gebracht ze voor mij na te maken. Zij hechtten er niet veel meer aan, zeiden ze, maar hadden er toch nog een zekere vrees voor. Ik zei tegen hen: “Jullie weten dat ik belang stel in jullie oude gebruiken, zoals jullie weer graag hoort vertellen over de Hollanders en hun voorouders.” Toen kwamen de tongen los. Ze hebben mij 30 oero bezorgd. Ik had ze mee willen nemen als wij teruggingen, maar de Jappen zullen ze wel met andere dingen, voor ons van waarde, hebben verbrand. Dat de oero

⁹⁸⁾ In Z.O.-Celebes waren *onitu* boze geesten. Ze werden geacht epidemieën, sterfte onder het vee, hongersnoden, overstromingen van rivieren en andere rampen te veroorzaken. Ze konden de meest uiteenlopende en de wonderbaarlijkste gedaanten aannemen en joegen iedereen grote schrik aan. Tot voor kort sloeg de bevolking uit angst massaal op de vlucht de bossen en de bergen is, overal witte vlaggetjes (*otombi*) en offerhuisjes of -tafeltjes (*patande*) oprichtend, midden op de weg, bij de ingang van een erf of huis of bij een akker. Ter afwering van het gevaar werden honden en, tot aan het begin dezer eeuw, soms een gesnelde mensenkop geofferd.

in een primitieve heidenwereld niet overbodig zijn omdat noch politie, noch veldwachter, noch nachtveiligheidsdienst daar een wakend oog over iemands bezit laat gaan, bleek ons al spoedig. Bij Vaders kantoortje stonden ananasplanten, waaraan [116] twee grote, bijna rijpe vruchten prijkten. Vader verheugde zich er al op de volgende dag mij bij het ontbijt met een te verrassen. Maar hij kwam met lege handen thuis. Gestolen, allebei. Joesoep merkte op: “Mijnheer had er een oero in moeten hangen dan was ieder er afgebleven.” Vader zei: “Dat doen wij niet. Wij leren de mensen eraf te blijven, omdat God niet wil dat zij stelen. Een van Gods tien geboden is immers: Gij zult niet stelen!” Ja, dat was waar.

Ik zal eens enige oero beschrijven:

1. oero doti: een bamboegeleding, gesloten met een vuurrood lapje, dat er omheen is gebonden. Wie toch stal, zou een neusbloeding krijgen.
2. oero kamba losa (zweer): een scherf van een aarden kookpot, waarop met kalk een grote ronde vlek is gemaakt. De dief zou een zweer krijgen zo groot als de vlek.
3. oero male (dor): een gedroogde stengel. De dief zou zo gevoelloos worden als die dorre stengel.
4. oero tada: een gele maïskolf, ontdaan van de bladschede. Zo talrijk als de maïskorrels zijn, zo talrijk ook de etterende zweertjes die zich zouden vertonen op het lichaam van de dief. Tada of framboesia indica is een zeer gevreesde tropische ziekte. – – –
5. oero sao (slang): een dubbelgebogen bamboelatje, waarvan de einden met een touwtje zijn verbonden zodat zij een bek vormen, waarin een papieren poppetje is gestoken. Zo zou de dief door een slang worden gebeten.
6. oero boeaja (krokodil): hier zijn in het latje aan de uiteinden tandjes uitgesneden, zodat het lijkt op een krokodillebek.
7. oero kabeti: een bamboetje, waarin een klompje klei is gedaan. De dief zal al zijn tanden verliezen.

Wel vele zijn de kwalen en ziekten waarmee een dief wordt bedreigd. Ik vroeg aan de jongens of er geen middel bestond om de werking van een oero onschadelijk te maken. O ja, de medicijnman had wel iets maar hij was er erg geheimzinnig mee en hield het voor zich zelf. Maar ik kreeg van Amina, de vrouw van onze kok, iets wat er op leek; een flesje met olie van een rode kokosnoot. Wie een oero had voorbijgezien of genegeerd, moest zich met die olie inwrijven en werd onkwetsbaar. Had hij de gestolen vrucht al opgegeten dan moest hij de olie opdrinken. Het lege flesje mocht alleen worden gevuld bij lichte maan.

[Soms kwam de Nederlandse militaire arts van Palopo naar Kolaka om de gezondheidstoestand van de bevolking op te nemen en salvarsan-injecties (tegen framboesia) te geven. Tevens onderzocht hij dan het gezin-Van der Klift.]

[117] Anneke was ondertussen in oktober 1927 zes jaar geworden en moest naar school. De voorbereidingen waren al getroffen. Op mijn verzoek had mej. C.H. Tonsbeek, de directrice van de meisjesschool op het Domplein te Utrecht (Ineke's school)⁹⁹, mij een leerplan gestuurd voor de eerste klas en alles wat nodig was: lees- en rekenboekjes, schoonschriften enz. Een lesrooster was niet nodig daar ik dat toch niet kon gebruiken. Ik werkte namelijk maar halve dagen met haar, des middags was het te warm. Vader had door de timmerman een schoolbank, telraam en schoolbord met liniaal laten maken en ik schreef met reuze letters op twee stukken wit karton: sekolah (school). Op beide deuren van mijn werkkamer, die nu schoolkamer werd, hing ik een karton. Als de waarschuwing uithing, wisten Joesoep en Jan dat ze mij niet mochten storen, behalve voor zieken en boodschappers. Want, zo legde

⁹⁹ Sedert 1925 verbleven twee kinderen van Van der Klift (zie pagina 38, voetnoot 63) in Nederland, de oudste dochter, Wendelina (Ineke), woonde in het Huis der Elisabeth-Vereniging tot Opvoeding en Opleiding van Dochters van Evangelie-arbeiders in onze Overzeese Bezittingen, Nieuwe Gracht 90 te Utrecht en bezocht de christelijke meisjesschool op het Domplein te Utrecht; zoon Johan Joachim woonde enige tijd bij een zwager en schoonzuster in Zeist. Begin 1930 vertrok het derde kind, dochter Anna Catharina, in gezelschap van de fam. Gouweloos en mevr. Schuurmans, naar Nederland, Van der Klift aan HB NZV, 22/4/1930, ARvdZ 101/4/1. Na het verlof in 1933-1934 bleven alle vijf kinderen in Nederland. Zie Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 278/12/1933, PACM. Voor de opvang van de kinderen van zendelingen in Nederland, zie Jenny, “Vijftigjarig bestaan van het Zendingenkinderhuis te Utrecht”, 74-76.

ik hen uit, mijn school was net zo goed als die van de goeroe, die ook niet gestoord mocht worden bij zijn onderwijs.

---
[118] Evenals op een Hollandse school hadden wij vakantie: met kerstmis, pasen en in de oogsttijd als het internaat gesloten was. Dan zijn we wel eens op stap gegaan: naar oom en tante Gouweloos; naar Tinondo in het lege goeroehuis, maar dáár was voor mij en de kinderen niet veel aan. Alleen Vader genoot uitbundig van zijn vrijheid en rust en lectuur. Hij ging dan met de oudsten “vliegeren” en dat was leuk. Over die oogstvacantie is nog iets te doen geweest. Een mohammedaans districtshoofd stookte zijn onderdanen op, dat ze vakantie tijdens de poeasa (vastentijd) moesten eisen. Vader heeft toen de schoolkinderen uit dat district zelf laten kiezen. Verreweg de meesten kozen oogstvacantie, want dan konden ze hun familie “fijn” helpen en zo werd de school toen gesloten.¹⁰⁰ ---

In dit jaar [1927] kreeg de onderafdeling Kolaka vier maal een andere bestuursambtenaar. Heel erg in trek was deze onderafdeling niet, het was er saai, er viel niets te beleven en ze stond bekend als deportatieoord. Inderdaad is het wel gebeurd dat een bestuursambtenaar het misnoegen van zijn chef had opgewekt en werd overgeplaatst naar Kolaka. ---

[119] Wij werkten door, het jaar 1927 brak aan. Het districtshoofd van Tinondo kwam vol trots vertellen dat hij zijn twee kinderen ook naar school liet gaan. Christen worden kon en mocht hij niet zei hij, want hij was anakia en zijn voorvaderen waren ook islamiet geweest. Vader zei daarop dat niemand gedwongen kon worden christen te worden, maar dat ieder toch moest weten wat het christendom is. Dat stemde hij toe, eraan toevoegende: “dan kan ieder kiezen.”

Maar hoe meer de invloed der zendelingen steeg, wat vooral uitkwam in de aanvragen om scholen, hoe sterker de propaganda van de islam werd. Zo was een hadji (die de bedevaart naar het graf van Mohammed in Medina had gemaakt) uit Makassar te Kendari aangekomen om daar behalve de islam ook het communisme te propageren. Toen enige tijd later een Rooms-Katholieke missionaris dwars door Zuidoost-Celebes trok, na aan de westkust te Kolaka één gemeentelid te hebben bezocht, viel hij de mensen op door zijn lange baard en een districtshoofd, dat Vader bezocht, vroeg hem belangstellend: “wie is die man met die lange baard? Misschien een ‘kommuniste’?” Deze heer had jachtgeweer en fototoestel bij zich. Met het laatste had hij van het kantoorpersoneel en hun gezinnen foto’s gemaakt, waarvan zij de afdrukjes cadeau kregen. Als tegenprestatie woonden zij de mis bij in het logeergebouw. Met het geweer schoot hij herten en deelde het vlees uit. Zo maakte hij zich vrienden in Kolaka en in het binnenland. Hij kwam ook te Mowewe voor een bezoek aan Vader, met het doel gegevens aangaande de taal der To Mekongga te vragen. Vader zei hem dat hij pas begonnen was aan een grammatica maar dat het wel een hele tijd zou duren eer ze persklaar was. Dit was de zuiverste waarheid. Pastoor Spelz begreep dat er niets te halen viel en nam haastig afscheid.¹⁰¹

Maar ik kom nog even terug op de mohammedaanse propaganda. In het bovenland, het ressort van Gouweloos, werd een missigat gebouwd, waarvoor grote hoeveelheden zakjes cement werden aangevoerd. Het zou dus een mooi gebouw worden, dat indruk maakte. In Vaders ressort stond in Tinondo een langgar (eenvoudig bedehuisje met

¹⁰⁰ Er waren islamleiders en islamitische hoofden die, in hun pogingen de islam te verbreiden, de bevolking trachtten over te halen bij het zaaïen en planten niet langer op de seizoenen af te gaan en de rijst te planten aan het begin van de regentijd, doch de agrarische kalender af te stemmen op de door het jaar verschuivende vastenmaand. Dat deze schoolkinderen voor de oogstvacantie kozen, betekende derhalve dat hun ouders vasthielden aan de oude, seizoensgebonden rooi-, zaaï-, plant- en oogstkalender. Controleur van Kolaka, *Memorie*, 14; Smit, *Vervolgmemoire*, 12.

¹⁰¹ Dat was begin 1928, Van der Klift aan HB NZV, 5/7/1928, ARvdZ 101/4/1. Missionarissen van het Heilige Hart (MSC) waren in deze tijd bezig met het opzetten van nieuw missiewerk in Celebes. Omdat men voor het vasteland van Z.O.-Celebes geen toestemming van het gouvernement kreeg, vestigde men zich in 1929 in Raha, de bestuurshoofdplaats van het eiland Muna, gelegen ten zuiden van Z.O.-Celebes. Aanvankelijk was op Muna één pastoor, de hier genoemde J. Spelz MSC, doch in 1932 kwam daar een pastoor bij. Het Landschapsziekenhuis in Raha werd in 1930 in beheer genomen door missiezusters. Het aantal nonnen bedroeg in 1933 zes, die ook een asrama en een naaischool hadden. Met enig succes werd gewerkt onder de Tomoronene op het eiland, doch onder de Munanezen wilde het missiewerk niet erg vlotten. Door de opening van enkele volksscholen trachtte de missie voet aan de grond te krijgen onder de Munanezen. In 1937 werd het missiewerk in het gouvernement Celebes en Onderhorigheden overgenomen door missionarissen van de Congregatie van het Onbevleete Hart van Maria, CICM, de Paters van Scheut (een Belgische orde). Zie Mgr N.M. Sneider, “Dagboek”, in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 1; Van den Eerenbeemt, “Sejarah Gereja Katolik di wilayah Keuskupan Ujungpandang”, 443-498.

wanden van gevlochten bamboe en een dak van bladpannen), maar die was zó bouwvallig dat ze bijna omviel. Het uiterlijk van een bedehuis geeft het peil aan van de belangstelling der gelovigen.¹⁰²⁾

Vanuit Nederland bereikte ons een bericht dat reden tot zorg gaf. De Samenwerkende Corporaties¹⁰³⁾ deelden mede dat de inkomsten in de maanden januari en februari 1927 veel minder waren dan die in het vorig jaar. De achterstand bedroeg f 80.000,- die moeilijk zou zijn in te halen. Het was niet de eerste maal dat wij een dergelijk bericht ontvingen. Ik herinner mij dat we omstreeks 1920 enige maanden geen inkomen ontvingen; wij woonden toen nog niet lang in Mowewe. Een christen-Chinees te Kolaka gaf ons crediet en leverde ons petroleum, tabak, sarongs, stukken goed voor klamboes, baadjes en broeken, die grif werden verkocht want Mowewe en omliggende kampongs hadden toen nog geen toko's. Nog zie ik ons staan meten, rollen rode, gele, groene en paarse balatoe en gestreepte lai-lai¹⁰⁴⁾, niet met een centimeter of duimstok maar met de arm. De afstand [120] van schouder tot vingertop was een hele depa, van elleboog tot vingertop een halve. Zo kregen wij wat geld in handen voor onze huishoudelijke uitgaven en waren geholpen maar het kostte ons veel moeite en tijd.

In het Zendingsblad van april 1928 voor de classis Rotterdam der Nederlandse Hervormde Kerk, die behalve het zendingswerk in West-Java ook dat in Zuidoost-Celebes op zich had genomen, las ik: "Donkere wolken pakken zich weer onheilspellend over het zendingswerk samen. Maar temidden van alle donkerheid blijven we vasthouden aan Hem, die de Getrouwe is". "Dat de grote classis Rotterdam dit jaar krachtig haar zendingsliefde tone!"

Maar niet alleen deze classis, die uit 25 gemeenten bestaat, had zendingsliefde te tonen. Meer en meer won de overtuiging veld dat de gehele Nederlandse Hervormde Kerk met al haar grote en kleine gemeenten het zendingswerk moest dragen en niet enkele genootschappen, verenigingen en comité's, die alle op zichzelf stonden en onafhankelijk van elkaar arbeidden. Immers, het goddelijke bevel: "Gaat heen in de gehele wereld, verkondigt het evangelie aan de ganse schepping" (Marc. 16:15) geldt voor allen die leden zijn van Gods Kerk. Eénzelfde Lastgever en éénzelfde taak.

Velen oordeelden dat de kerk haar eigen werk had en dat zij aan "de zending" de evangelie-prediking onder mohammedanen en heidenen moest overlaten. Het ging immers zó goed! Maar het ging niet goed. De zending is geen hobby van enkelen, zij is de taak der kerk en deze komt door haar tot leven en bloei. Een gemeente die geen

¹⁰²⁾ Minder vlijende opmerkingen over de islam waren ook in gouvernementskringen te vernemen, zie Bouman, *Memorie*, 13; Plas, *Militaire memorie*, 7. In 1935 constateerde een bestuursambtenaar dat de bevolking "zich bijna zonder uitzondering Mohammedaansch" noemde, zij het dat de islam zich zijns inziens tot bepaalde uiterlijkheden beperkte, zie Controleur van Kolaka, *Memorie*, 14; en *Bestuursorganisatie*. Een andere bestuursambtenaar, die de zaak van de zending nogal was toegeedaan, had zich een aantal jaren eerder al (1927) niet onder de indruk getoond van de geloofsijver van Latambaga, de toenmalige *bokeo* van Mekongga, en diens *kapitan*, en hij verwonderde zich daarom ook niet over de zijns inziens weinig geïnteresseerde houding van de rest van de bevolking. De *langgar* te Wundulako (op de kaart Boendoelako), de oude residentie van Mekongga in de buurt van Kolaka, was al lang geleden wegens gebrek aan onderhoud ingestort en niemand dacht eraan die te herbouwen. De islamitische *guru* die daar gevestigd was geweest, was vertrokken naar Balangtete, waar de *bokeo* inmiddels woonde. De Tolaki en Tomoronene langs de kust bezochten zo nu en dan op vrijdag een *langgar* of moskee en hielden het *ramadan*-vasten wanneer het hun uitkwam; ook elders verkeerden moskeeën in slechte staat van onderhoud, aldus Slabbekoorn, *Memorie*, [18]; Controleur van Kolaka, *Memorie*, 14-15, 21. Was gouverneur Caron een warm voorstander van de zending, onder de bestuursambtenaren waren ook uitgesproken tegenstanders. Tot de laatste categorie is P.C. Smit te rekenen, die van 1936 tot 1938 controleur van Kolaka was. Hij liet op rijkskosten vervallen *langgar* herstellen en nieuwe moskeeën bouwen, doch sommeerde christen-Tolaki op christelijke feestdagen herendiensten te doen, zie bijv. beneden, pagina 71. Van der Klift, "Jaarverslag Mowewe 1936", PACM.

¹⁰³⁾ Vanaf 1905 begonnen verschillende Nederlandse protestantse zendingsgenootschappen samen te werken: de Samenwerkende Zendingcorporaties (SZC), vanaf 1945 de Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (VNZ) geheten. De eerste waren het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG, opgericht 1797), de Utrechtse Zendingvereniging (UZV, opgericht 1859) en het Sangir-Taloud Comité (STC, opgericht 1887), het Rijnse Zendinggenootschap en het Zendinggenootschap van de Broedergemeente te Zeist. Later sloten zich aan de Nederlandse Zendingvereniging (NZV) en het Java Comité (JC, opgericht 1884). In 1950/1951 droeg de VNZ al haar arbeid en bezittingen over aan de Nederlandse Hervormde Kerk, die bij de invoering van haar nieuwe kerkorde een Raad voor de Zending had ingesteld. De samenwerking van de NZV met de genoemde corporaties werd definitief in 1923 en betekende voor de NZV een aanzienlijke koerswijziging, die niet zonder problemen verliep. Volgens Coolsma, die deze koerswijziging betreunde, was Lindenborn de voornaamste inspirator ervan. Zie hierover Coolsma, *Terugblik*, 110-130.

¹⁰⁴⁾ *balatu* en *lai-lai* - soorten katoen.

zendingsdrang in zich voelt, blijft op zichzelf en loopt gevaar in haar isolement te verkommeren. Waar zendingsliefde is, daar is expansie, daar is leven en de eigen geschilpunten, vaak voor velen zó belangrijk, verliezen hun scherpte, raken op de achtergrond, omdat de gemeente leert over haar grenzen heen te zien. Er is wel degelijk samenhang tussen kerk en zending. Zij gaan éénzelfde weg, leven uit hetzelfde beginsel en streven naar één doel: de wereld met het evangelie bekend te maken. De grote nood, waarin deze wereld verkeert, vraagt eenheid tussen beide opdat zij elkaar verrijken. Toen ik op de meisjesschool in Den Haag het zendingsonderwijs aanvatte, kreeg mijn werk kleur en werd mijn leven rijker.

[In de tijd van de VOC werd de zendingsarbeid door de machthebbers verwaarloosd, soms zelfs tegengewerkt.]

[121] Ook wij hebben op Zuidoost-Celebes wel eens moeilijkheden van de kant van het bestuur ondervonden. Zo werd op kosten van het landschap een missigit (mohammedaans bedehuis) gebouwd, terwijl geen aandacht werd geschonken aan ons eerste kerkje dat dringend moest worden vernieuwd. Voorts werd met de mohammedaanse vastentijd van vier weken wel degelijk rekening gehouden en niemand mocht dan voor verplichte arbeid aan wegen, bruggen enz. (zogenaamde herendienst) worden opgeroepen, terwijl de christenen een dag vóór goede vrijdag een oproep ontvingen. Onverwijld reed Vader naar Kolaka, om er de bestuursambtenaar aan te herinneren dat goede vrijdag en pasen christelijke feestdagen waren. Dan kwam het voor dat een mantri-belasting op zondagmorgen tijdens de dienst in onze schoolkerk binnenstapte met de mededeling dat alle mannen in de pasanggrahan moesten komen voor de belastingaanslag. Hij kreeg dan te horen dat dit direct na de kerk zou gebeuren en keerde alleen terug. Ook heeft niet iedere bestuursambtenaar in zijn particuliere leven een goed voorbeeld aan de bevolking gegeven. Een hunner had een bijnaam die betekende: “Voor wie men zijn deur sluit.” Dit sloeg op zijn jacht naar vrouwen. Een ander werd na een inheems feest, waar veel gegist palmsap was geschonken, stomdronken door zijn kantoorpersoneel naar huis gedragen.

Bij het oprichten van zendingsscholen was tussen de Directeur van Onderwijs en Eredienst en de zending de overeenkomst gesloten dat de laatste de bouw van school en onderwijzerswoning benevens hun inrichting zou voorschieten, welk bedrag door de regering zou worden terugbetaald. Toen evenwel de betalingen uitbleven en dus de schuld opliep, herinnerde Vader de Directeur van Onderwijs en Eredienst aan hun afspraak. Dit ging via de assistent resident van Loewoeq. In plaats van betaling ontving hij bericht dat de assistent resident aan de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden had voorgesteld deze schulden te annuleren. Gelukkig besliste de Directeur van Onderwijs en Eredienst ten gunste van de zending en eindelijk kwam het geld binnen, na een briefwisseling van jaren. Makkend over zijn nederlaag schreef de assistent resident aan de Directeur van Onderwijs en Eredienst dat die zendingsscholen veel te luxueus waren! Vader zond foto's met beschrijving aan de directeur en een afschrift aan de assistent resident. De eerste antwoordde: “Bewering ongegrond.” Inderdaad, wie de schooltjes zag met hun lemen vloer, wanden van gevlochten bamboe, dak van bladpannen en de simpele inventaris, bestaande uit houten banken, een lessenaartje, schoolbord met liniaal en door de leerlingen gemaakte tekeningen aan de wand kon bij de kwalificatie “luxueus” zijn schouders slechts ophalen. Gelukkig waren niet alle bestuursambtenaren zo als die assistent resident.

[Besloten werd om Anna van der Klift-Snijder met vervroegd verlof naar Nederland te laten gaan. Nadat een dochter al in 1930 naar Nederland was vertrokken, vertrok ze met de overige twee kinderen in maart 1931. Van der Klift zou in 1933 volgen.]

[122] In het jaar, dat verliep voor het vertrek van mij met Henk en Cathrien,¹⁰⁵⁾ viel nog wel een en ander voor dat de vermelding waard is. Ten eerste dient vermeld dat de autoweg dwars door Zuidoost-Celebes, van Kolaka aan de westkust tot Kendari aan de oostkust, voltooid werd. Dat dit werk jaren heeft geduurd was het gevolg van een zeer primitieve werkmethode. Er werden geen draglines gebruikt, noch vrachtauto's, noch andere gemechaniseerde

---

¹⁰⁵⁾ Zie pagina 38, voetnoot 63.

hulpmiddelen. Daarvoor waren de bergpaden te smal. Er moest met de hand worden gewerkt en met eigen ogen heb ik herendienstplichtigen bezig gezien met een klapperdop aarde, die met een patjol was losgekrabd, over te brengen naar een op te hogen weggedeelte. Moeizaam kwam dit werk klaar; de talrijke bruggetjes waren slechts van hout, met of zonder afdak van bladpannen. Dit hing af van het inzicht van de bestuursambtenaar. De een vond dat een afdak het bruggetje een langer leven verzekerde dan wanneer het aan de tropische regens was blootgesteld. Maar zijn opvolger was van mening dat bruggetjes mét afdaken toch nat werden en dan zonder die beschutting in de felle zon spoedig droog waren. De laatste had gelijk: de afdaken konden, gezien de dunheid der bevolking, toch niet goed worden onderhouden en daar kwam bij dat het afdruipeende regenwater de grond vóór en achter het bruggetje zo uitholde dat grote gaten ontstonden. Menigmaal durfden onze paarden de sprong niet te wagen en moest Vader afstappen en ze er overheen helpen. “Hou je vast aan de manen”, klonk het dan en daar ging ik de brug op.¹⁰⁶⁾

Maar de autoweg kwam klaar. Nu geschiedde het vervoer van rotan en rijst niet meer noodzakelijk met draagpaarden. Wat heb ik vaak medelijden gehad met de afgebeulde dieren, mager, met wonden op de ruggen, veroorzaakt door heen en weer schuivende draagzadels, en dikwijls bedekt met bloedzuigers. Deze diertjes zijn alleen te verwijderen met tabakswater. Men knijpt een dot natte pruimtabak boven hen uit en ze vallen dood neer. Maar een inheemse voelt niets voor dieren en het zou volgens hem jammer zijn van de kostelijke tabak. Langs de autoweg werd een telefoonverbinding aangebracht. [123] De bevolking noemde ze “talipon”, heel eenvoudig, want tali betekent een dikke draad, touw of snoer. Hoewel een telefoonverbinding met Kendari, waar een militair arts was, eigenlijk voor ons noodzakelijk was met het oog op de vele zieken, die Vader behandelde, of voor zaken die het binnenlands bestuur raakten, werd ons geen telefoon toegestaan. De zending zou die zelf moeten bekostigen. Aangezien de afstand van Mowewe naar de “grote” weg aanzienlijk was en de aanleg dus kostbaar, kon daarover niet gedacht worden. Wel was de zendingspost Lamboeia aangesloten, want die lag aan de grote weg. Ook had oom Jaap Schuurmans een auto en Gouweloos in Kendari ook. Beide Fordjes waren zendingsauto’s, maar wij hadden er geen daar ons terrein zoveel haarspeldbochten had.

De welvaart nam toe door het snelle en gemakkelijke vervoer van rotan en rijst. De eerste vrachtauto werd topzwaar geladen: mannen, vrouwen en kinderen binnenin, de balen rijst bovenop. Onder luid gejuich reed ze af, maar bij een bocht kantelde ze en kwam in een ondiep ravijn terecht. Ze stond rechtop en niemand had zich bezeerd! Ja, de welvaart nam toe, de rotanprijzen stegen en de handel bloeide. Maar het schoolbezoek nam af. De jongens werden namelijk ingeschakeld. Ze moesten met karbouwen de rotan diep uit de bossen slepen naar de stapelplaatsen der Chinese handelaars, die ze hadden gekocht. Deze tochten waren vaak één tot drie dagmarsen ver, langs modderige bospaden, door de karbouwen gebaad. De rijst deed ook goede prijzen; vandaar dat men steeds grotere tuinen aanlegde en er voor de vrouwen veel meer werk buitenshuis was. Dus moesten de meisjes thuis blijven van school voor huishoudelijke bezigheden en babyverzorging. De Dienst voor de Volksgezondheid op Java gaf zelfs een kleine geïllustreerde handleiding uit voor jeugdige babyverzorgsters: hoe de zuigflessen moesten worden schoongemaakt, hoe zij baby en fles moesten vasthouden tijdens de voeding, hoe de verhouding van melk en water moest zijn voor de verschillende leeftijden. Alle nuttige wenken, helaas nodig, omdat de moeders daar in fabriek of onderneming werkten en de natuurlijke voeding ontbrak.

Er was geen leerplichtwet en geen ouderlijk gezag, die de kinderen die niet verhinderd waren naar school deden gaan. En dan waren het vaak de grote afstanden, die het schoolverzuim in de hand werkten. Twee maal per dag een afstand van drie tot vijf paal, dat wil zeggen viereneenhalve tot zeveneneenhalve kilometer, is geen kleinigheid. Een wonder, dat er nog 40—60 kinderen geregeld kwamen!

¹⁰⁶ Aanleg en onderhoud van bruggen, duikers, wegen, hekken en paden en de huizen der hoofden geschiedde via een systeem van gemeente- en herendiensten. Die diensten waren zwaar. Wat de weg Kolaka-Kendari aangaat, moesten alle mannelijke bewoners, ook de hoofden, ieder tien dagen per jaar werken aan dat gedeelte van de weg, dat door hun gebied liep. Soms kregen kampongs straffen of boetes opgelegd wegens te geringe arbeidsprestaties, soms werden ze beloond met geld of kreeg een hoofd een decoratie, zoals de bronzen of zilveren Ster van Verdienste. Ook mensen met belastingachterstand werden aan het werk gezet, Taatgen, *Memorie*, 11. Desondanks verliep de uitvoering van dergelijke werken in de regel maar langzaam, niet alleen wegens geldgebrek of de talloze moerassen, kreken, grote en kleine rivieren, die de aanleg van honderden duikers en bruggen noodzakelijk maakten, als wel omdat veel kampongs alleen op papier bestonden of maar gedurende enkele maanden per jaar bewoond werden. Elbert, *Die Sunda=Expedition*, I, 256; Van der Klift aan HB NZV, 22/4/1930, ARvdZ 101/4/1; Slabbekoorn, *Memorie*, [4]. Bouman, *Memorie*, 52.

In dit jaar 1930 werd voor het eerst te Mowewe een ressortsconferentie gehouden met de inheemse onderwijzers, de eerste groep, die te werk was gesteld. Het waren dus alleen de landskinderen: To Mekongga, To Laki en To Moronene. Ze konden nu moeilijkheden, ervaringen van allerlei aard, met Vader en elkander bespreken, zowel de school als hun gemeente betreffende. Iedere samenkomst werd begonnen met een bijbelbespreking; aan het slot der conferentie werd het heilig avondmaal gevierd.

Inmiddels breidde het aantal Boeginese en Chinese toko's in het binnenland zich uit. Elke handelaar in rijst, damar en rotan was tevens tokohouder en zijn vaak prullige waar, meest "made in Japan", vond gretig aftrek. Een baby met een hardrose wollen muts met groene pluim was geen uitzondering en snoepende kinderen ook niet.

[124] Elke mohammedaan is propagandist en een hadji dreef zijn propaganda zo ver dat hij het dorpshoofd ertoe overhaalde zijn onderdanen in zijn huis mohammedaans te laten trouwen, voor f 5,- per persoon, te betalen in rotan. Echter werd de bestuursassistent ervan in kennis gesteld, een assistent er heen gestuurd en uit was de pret.

Er moest een volkstelling worden gehouden.¹⁰⁷⁾ De regering deed een dringend beroep op de zending geschikte, door haar opgeleide personen voor de telling af te staan. Al onze onderwijzers deden dan ook mee. Natuurlijk moest dit werk worden voorbereid. Daartoe werd een leskamer van ons internaat afgestaan waar de bestuursassistent de jongelui zijn instructies gaf. Na afloop der telling in Mowewe bleek hoezeer deze kampong in zielen aantal was vooruitgegaan. Een ding was jammer; bij de telling werd naar de godsdienst gevraagd. Op een aparte lijst waren drie kolommen aangebracht: heiden - mohammedaan - christen. Velen schaamden zich, zich "orang kafir" (= heiden) te noemen en zo bleef dus de keus: mohammedaan of christen over. Daar het aantal christenen maar klein was en de christengemeenten merendeels uit "kleine luyden" bestonden, terwijl de mohammedanen talrijker waren en rijke anakia tot hen behoorden, lieten vele heidenen op de lijst invullen: mohammedaan. Onzes inziens is dit een fout van onze christelijke regering geweest; een stoot naar de islam. De vraag naar de godsdienst had bij de volkstelling in Nederlands-Indië niet behoren te worden gesteld. Dat kon men in Holland doen, maar niet bij ons waar de zending met onze komst nog maar zo kort begonnen was om de mensen met het evangelie bekend te maken en zij dus nog niet konden oordelen.

Er was een grote gebeurtenis op til: de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden, de hoogedelgestrengde heer Caron, wilde Mowewe bezoeken. Deze hoge eer viel de zendingspost Mowewe voor het eerst ten deel. Veel tijd tot voorbereiding was er helaas niet maar onder een erepoort van palmbladeren, vlaggetjes en bloemen door reed de stoet ons erf op. Zij bestond uit de gouverneur zelf en zijn gevolg: twee assistent residenten, twee controleurs, de militair arts, de beide zoons van de gouverneur, die in Nederland studeerden en met vakantie waren overgekomen. Verder de zendingsconsul, de heer mr Graaf van Randwijck¹⁰⁸⁾, die met de gouvernementsboot was meegekomen voor een kort bezoek aan Zuidoost-Celebes. De schoolkinderen stonden met hun bamboefluiten keurig aangetreden en zongen en floten uit volle borst: Tabe, Toea owose, tabe Goebornoer¹⁰⁹⁾, op de wijs van "In naam van Oranje, doe open de poort." Moeizaam was dit lied op een westerse wijs door hen ingestudeerd met behulp van de mondharmonika. De "eu"-klank en de medeklinker "v" waren hen niet bij te brengen. Maar het klonk mooi naar onze mening en de gouverneur dankte ze hartelijk. Na de verwelkoming wilde de hoge gast graag eerst het internaat zien en zich laten inlichten over de opleiding tot onderwijzer-evangelist.

Intussen schikten Joesoep en ik de stoelen op het kleine voorgalerijtje en werden de schotel met colombijntjes (zacht gebak) en de flessen bessensap klaargezet in de aangrenzende kamer. Toen de stoet terugkwam zag ik dat de gouverneur aandachtig onze woning opnam. "Hoe lang hebt U in dit huis gewoond?", vroeg hij mij. "Ongeveer elf jaar, gouverneur", zei ik, waarop hij opmerkte: "Als iemand een lintje [125] verdient, dan bent U het zeker wel die het zo lang daarin hebt volgehouden." Ik antwoordde alleen: "We zijn er gelukkig in geweest." Na van colombijntjes

¹⁰⁷⁾ De resultaten zijn verschenen in: Departement van Economische Zaken, *Volkstelling 1930*, deel V, Batavia, 1936.

¹⁰⁸⁾ Mr S.C. Graaf van Randwijck; geboren 1901; 1928-1946 zendingsconsul in Batavia/Jakarta; 1946-1951 zendingsdirecteur (VNZ) te Oegstgeest; 1951-1966 alg. secr. RvdZ der NHK te Oegstgeest. Van Randwijck maakte van juni tot oktober 1930 een reis langs alle zendingsvelden van Celebes, waarbij hij ook Z.O.-Celebes aandeed. Omdat gouverneur Caron zelf ook naar Z.O.-Celebes ging, had hij Van Randwijck uitgenodigd mee te gaan op de gouvernementsstomer. Caron had zijn eigen reis zelfs enkele weken vervroegd om Van Randwijck van dienst te kunnen zijn. Zie Slotemaker de Bruïne, *Verslag van het Zendingsconsulaat over het jaar 1930*, 10.

¹⁰⁹⁾ Gegroet, Hoge Heer, gegroet Gouverneur.

en bessensap met suiker te hebben genoten, nam het gezelschap afscheid, Graaf van Randwijck bij ons achterlatend voor een bezoek van een dag.

[Volgt een beschrijving van de bouw van een nieuw huis voor Van der Klift in Mowewe. Dat huis heeft gestaan tot 1942 toen de Japanners het afbraken en overbrachten naar het nikkelbedrijf te Pomala'a, enkele kilometers ten zuiden van Kolaka, waar het werd opgebouwd om als kantoor van de Nikkel-Mij te dienen.¹¹⁰ Op het achtergebleven fundament werd na de oorlog door de gemeente te Mowewe een kerkje gebouwd. Veel genoeg werd beleefd aan de zendelingenconferenties.]

[126] Op de conferentie van 1930 was besloten vooraanstaande gemeenteleden, liefst met schoolopleiding, aan te stellen als hulpevangelist. Zij hadden het evangelie te brengen allereerst aan hun familie in hun dorp en elders en vanuit de verkregen contactpunten verder te werken. Werd om doopondericht gevraagd dan werden die verzoeken doorgegeven aan de onderwijzer. Deze gaf dit onderwijs in opdracht van zijn zending. De bezoldiging was gering, reiskosten werden vergoed. Men beschouwde dit werk als een eer. Alle "pongawa" kregen het boek "Het Leven van Jezus", ook zij die niet konden lezen. Er waren veel plaatjes in en met behulp daarvan vertelden zij. Deze eenvoudige evangelisatie was een succes. Het gebeurde wel eens dat een pongawa werd gehinderd door een brutale Boeginees. Eens werd er een geslagen, maar de schuldige werd naar Kolaka geroepen en gestraft (graskappen). De mohammedaanse propaganda nam toe. Een mohammedaans geworden dorpsheer, dat de opbrengst van de collecten (pitrah) met de mohammedaanse voorganger placht te delen, sprak dikwijls kwaad van de christelijke godsdienst maar werd door Vader hierover onderhouden.

[Van der Klift deed zijn gezin in maart 1931 tot aan Makassar uitgeleide. Dat stelde hem in de gelegenheid te Makassar een vergadering bij te wonen van de kort daarvoor opgerichte Lokale Zendingraad, een overlegorgaan voor protestantse kerken en zendingen in de Grote Oost.]

[127] V Ons tweede verlof – 1931/33

[Na aankomst in Nederland duurde het enige tijd voordat geschikt onderdak was gevonden. Uiteindelijk namen moeder en vijf kinderen, waarvan drie de voorafgaande jaren in Utrecht hadden doorgebracht, hun intrek in een huis in Zeist.¹¹¹ Van der Klift keerde vanuit Makassar alleen terug naar Mowewe.]

[129] Gelukkig kwamen er opgewekte brieven van Vader. Ook hij had zijn moeilijkheden. Hij schreef: "de oogst is begonnen, alle woningen zijn verlaten, alle mensen zijn naar hun rijsttuinen gegaan; kilometers ver. Als mijn huisjongen des avonds naar huis is gegaan dan overvalt mij de eenzaamheid en de doodse stilte, zowel op ons erf als in de kampong." Hij schreef, dat hij aan slapeloosheid had geleden maar ze had overwonnen door in plaats van thee suikerwater te drinken en door psalmen en gezangen, waarvan hij er zoveel kende, op te zeggen. "Maar", zei hij, "al is het soms zwaar, ik zou het weer doen, als ik voor zo'n beslissing stond want de kinderen hebben je weer en jij was hoognodig aan verlof toe."

¹¹⁰ M.- en Z.O.-Celebes waren (zijn) zeer rijk aan delfstoffen. Nabij Lapao-pao (La Pao Pao) en Pomala'a (Kolaka) vond sinds de jaren dertig de exploitatie plaats van nikkelerts, magnesiet en chromiet. Dat gebeurde door de N.V. Oost Borneo Maatschappij ("Nikkel-Mij"). Tijdens de oorlog werd het erts naar Japan afgevoerd. Na de oorlog werd de winning gegund aan Canadese, Australische en Japanse bedrijven, die tot op heden doorgaat. Abendanon, *Geologische en Geografische doorkruisingen van Midden-Celebes*, II, 565-566; "De miljoenen van Celebes", 1109-1112.

¹¹¹ Zie pagina 67, voetnoot 99.

Eerst leek het wel of ze moeilijk aan mij konden wennen en hun hart nog in Utrecht was. Vooral Ineke vroeg mij in het begin dikwijls om een kwartje voor de tram; nu eens vanwege een verjaardag in het meisjeshuis, dan weer om er eens even te gaan kijken, zo maar. [130] Ik begreep dit verlangen naar vriendinnen, temeer omdat zij op de meisjesschool der Broedergemeente te Zeist nog geen kennisjes had, en na een gezellige middag te Utrecht kwam ze opgewekt weer thuis. Han had niet zo zeer verlangen naar de vroegere huisgenoten in het jongenshuis als wel naar de watergruwel, die er zo lekker was. Natuurlijk zorgde ik dat ze bij mij daarvoor niet onderdeed. Hij had zijn aquarium en voelde zich thuis gelukkig. – – –

[131] Er kwamen dikke brieven van Vader, zó dik dat de post er voor moest bellen. – – – Hij schreef opgewekt over de huisbouw, die goed vorderde. Maar er was Jobsgeduld voor nodig. Wel konden langs de autoweg bouwmaterialen snel worden vervoerd van de kust naar boven, maar ... alleen in de droge tijd. In de natte moesson veranderde hij op verscheidene plaatsen in een modderbeek. Zo moest cement vier maanden te Kolaka blijven liggen, opgeslagen in een der douaneloodsen. Ik vertelde reeds dat vaak slecht hout werd gebracht dat prompt werd afgekeurd. Ook stagneerde de aanvoer van planken en balken door landbouwwerkzaamheden. Lagen die stil en was er dringend geld nodig voor belasting, wegens schulden of voor een feest, dan kwam ze weer op gang. Een jaar was nodig voor het drogen van het hout, wilde men later geen reten hebben in wanden, zolder en deuren.

Vader liet de woning aannemen. Timmerlui met handlangers in dienst nemen tegen maand- en weekloon was buitengesloten. Het zou luieren en dagdieven zijn geworden. Hij bestudeerde de zaak grondig, won van alle kanten inlichtingen in, maakte een bestek met uitvoerig contract op en werd het eens met een Chinese aannemer. Deze stelde een meesterknecht over zijn werklui aan, maar al gauw wilden deze niet meer onder hem werken. Een staking volgde, waaraan de aannemer een eind maakte door de “baas” te ontslaan. Bij het leggen van de muurtjes voor het fundament en de cementering van de vloer moest Vader toezicht houden, dat alles goed werd nat gehouden; dat zand en grind eerst behoorlijk werden gezeefd en de verhouding van cement, grind en zand de juiste was. Was daarop niet gelet dan deugde het beton niet en viel bij de minste aanraking als gruis uit elkaar. Het dak was van eterniet, licht grijs. De leien waren in Duitsland gemaakt uit cement en asbest, dus brandvrij. Zo zouden wij niet meer in een huis met een bladerdak wonen, waarvan de pannen bij Westerstormen omhoog woeien en de regen vrij spel lieten. Het huis werd helaas door gemeenteleden van Mowewe geverfd, waarschijnlijk om hen ook wat te laten verdienen. Hier en daar was de verf niet goed gemengd en kleefden de wanden, van buiten en van binnen. De kleur was bruinrood, van binnen zeegroen, maar het was jammer dat de naturelkleur verloren ging.

In 1932, op 4 april, kwam het werk klaar. De zendeling-bouwmeester schreef mij: “Ik bouw oneindig veel liever mee aan het geestelijk huis, dat ook wordt opgericht op Zuidoost-Celebes.” Zo langzamerhand kwam Vaders verlof in zicht. De collega’s Gouweloos en Schuurmans waren terug en nu was het Vaders beurt. Wij verlangden er beiden naar. Hij had passage geboekt op de P.C. Hooft: 16 december van Kolaka, 4 januari te Tandjong Priok en 25 januari thuis. Dit werd echter even later omdat de P.C. Hooft is verbrand en een nieuwe boot moest worden ingelegd. Maar eindelijk kwam de dag waarop we hem met zijn zessen zouden afhalen van het station te Utrecht. – – –

[132] De gemeenten uit de classis Rotterdam – – – overstelpten hem met uitnodigingen voor de komende, “resterende” wintermaanden; een lange lijst van spreekbeurten hing aan de binnenkant van zijn klerenkast. Het is te begrijpen dat deze belangstellende en offervaardige gemeenten graag “hun” zendeling wilden horen vertellen en er was dan ook een heel plan de campagne opgemaakt, maar ze hadden hem eerst wat met rust moeten laten. Weigeren kon Vader moeilijk; dat heeft hij nooit gekund, als een beroep op hem werd gedaan. – – –

Snel naderde ons vertrek. Als een brede schaduw hing de gedachte eraan over ons gezin. Het zou nu een afscheid zijn voor tien jaar; dan zou Vader de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt en zouden wij voorgoed in Holland blijven. Het is door de oorlog met Japan twaalf jaar geworden. Toen ons huis aan de Veldheimlaan 20 in Zeist was ontruimd, logeerden wij bij oom Jan en tante Cä.¹¹² De laatste dag ging ik nog met Anneke en Cathrien winkelen om iets moois te kopen. Anneke koos een boekenrekje. We namen op het Vreeburg afscheid, zij moesten naar het meisjeshuis terug, ik naar Zeist. We konden elkaar niet loslaten, tot Cathrientje resoluut zich omkeerde en wegstapte. Anneke, die op haar moest passen bij het drukke verkeer, holde haar achterna en ik zocht de tram naar Zeist op. Thuisgekomen heb ik geschreid. Maar God heeft alles goed gemaakt. [133] We hebben elkaar in 1946 allen ongedeerd mogen terugzien. Er ontbrak niet één. – – –

---

¹¹² Zie pagina 30, voetnoot 54.

Over onze verloftijd kan ik nog iets belangrijks vertellen in verband met mijn zendingswerk. Duidelijk heb ik hierin Gods leiding ondervonden. Bij tante Cä ontmoette ik een gepensioneerd verpleegster, zuster M. de Clercq, de oprichtster van een consultatiebureau voor zuigelingen te Utrecht, Achter de St. Pieter. Zij vertelde ervan en van de cursus in babyverzorging die er juist was begonnen. Gespannen luisterde ik en mij kwam de brief van tante Cor Gouweloos te binnen, waarin zij schreef dat gedurende de kentering alleen al in Mowewe zoveel kleintjes waren gestorven. Het was voor mij geen nieuws; ik wist hoe groot de kindersterfte op Zuidoost-Celebes was en zag op de polikliniek zo vaak verwaarloosde kinderen met etterende oogjes, schurft, zweren, kortom kinderleed dat bij behoorlijke verzorging en behandeling vermeden kon worden. Ik vroeg zuster De Clercq of ik ook aan die cursus kon deelnemen. Dadelijk was zij bereid mij te introduceren en zo ging ik twee middagen in de week naar Utrecht, om les te nemen in de wijze waarop dit moeilijke onderwijs aan aanstaande en jonge moeders wordt gegeven. Vader had er veel mee op en verving mij, door de kinderen, als ze uit school kwamen, op te wachten met een kopje thee. Aan het eind van deze en van een tweede cursus vroeg ik om een afschrift, na te hebben uitgelegd dat ik hem, zij het met enige veranderingen, op Zuidoost-Celebes wilde gebruiken. Het hoofdstuk over kunstmatige voeding kon ik gevoeglijk weglaten want elke inheemse moeder voedt haar kind zelf. Zou zij sterven, dan zou er altijd een moeder zijn die haar kindje tezamen met haar eigen baby wilde voeden. Maar overbodig was het zeker niet om op reinheid, regelmaat en rust voor de baby te wijzen en daaraan heb ik veel aandacht besteed. Ik ontving het afschrift en heb het in Mowewe bewerkt voor de inheemse moeders. Maar daarover later meer.

Een enkele maal vertelde ik voor vrouwenzendingsgroepen over ons werk en mijn plannen. Te Scheveningen sprak ik voor een aandachtig gehoor en na afloop bood het oudste lid, in Schevenings kostuum, mij een enveloppe met f 100,- aan. Wij kochten er een avondmaalstel van Berlijns tin voor; Vader fotografeerde het en enige afdrukjes zonden wij aan de krans. Van een Haagse krans kreeg ik f 25,- voor een Cäthe Krüsepop, die bij de lessen in babyverzorging zou gebruikt worden.

VI Terug in Mowewe

[134] De boottrein vertrok 12 februari 1934 van Utrecht. In Genua bezochten wij het beroemde kerkhof Campo Santo. Tussen de vele, haast te vele beeldhouwwerken trof er een mij bijzonder. Het stelde voor een jonge moeder met een kind op de arm. Ze tilt het omhoog opdat het 't portret van de overleden vader goed kan zien. – – –

Ik verheugde mij erop mijn nieuwe woning te zien en ze overtrof mijn verwachtingen. Ze was keurig gemeubileerd door een Chinese timmerman. Je begrijpt dat ik blij was met zo'n woning, maar dikwijls dacht ik: ze is ruim genoeg voor al onze kinderen. "Mijn hart is verdeeld - saja poenja hati kedoea", zei eens Njora Maartje¹¹³) toen ze haar Fientje in de Minahasa had achtergelaten voor haar onderwijs en zo was het ook bij mij. Verdeeld tussen Holland en Indië, tussen de kinderen en Vader die mij toch òk zo nodig had. Hij schreef aan mevr. van Welderen Rengers¹¹⁴): "Mijn vrouw is blij met haar nieuwe woning, een heel verschil met de oude. Niets herinnert haar hier meer aan vroeger, ook het erf niet, dat zeer veranderd is en verfraaid. Dat is maar goed want anders is het voor een moeder te veel."¹¹⁵) Inderdaad: bijna te veel, het was leeg om mij heen. Ik geloof dat verdrongen moederliefde een verklaring is voor de liefde voor mijn kleinkinderen, waarin ik mijn kinderen in hun jeugd terugzie. Ik begreep dat alleen werk deze leegte kon vullen.

Vader had op ons erf behalve lelies, canna's en bougainville ook sinaasappelboompjes geplant. Ik begon in rijen halve klapperdoppen pitjes te planten voor een toekomstige boomgaard ten bate van de gemeente. Het was een heel werk de plantjes te verzorgen, ze te beschutten tegen te felle zon en ze later over te planten op een reeds omgespit en omrasterd stuk grond. Ik had over de 100 plantjes en ze deden het goed.

¹¹³ Dat was de vrouw van *guru* Martin L. Tamon.

¹¹⁴ Dat was mevr. A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar op Epema State, Ysbrechtum bij Sneek. Deze volgde met belangstelling het werk van Van der Klift. Tot aan de oorlog werd correspondentie onderhouden en mevr. Van Welderen Rengers zond regelmatig geld en lectuur naar Z.O.-Celebes.

¹¹⁵ Die brief was Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 7/11/1934, PACM.

Mijn tweede werk was het oprichten van een handwerkles voor de schoolmeisjes. Er was natuurlijk geen aparte handwerkles op school, waar één of twee onderwijzers de enige leerkrachten waren. Het materiaal voor naaien en haken had ik uit Holland meegebracht. De animo was en bleef groot. Bij de aanvang der les hield ik steeds handeninspectie. Als een leerling een naald of garen nodig had, kwam ze bij mij staan en zei: “Seoe” of “Wana.” Ik zei dan dat ze moest zeggen: “Ik vraag mevrouw om een naald” enz. De meeste kinderen namen dat dadelijk aan, maar één zei: “Seoe” en draaide mij de rug toe. [135] Ik heb ze naar huis gestuurd. Naast de naailes voor jongeren richtte ik er ook een op voor oudere meisjes en begon alvast met een babyuitzetje, want er waren enige aanstaande moeders bij.

Intussen werkte ik in de morgenuren aan mijn moedercursus. Na de Hollandse zorgvuldig geschift en aangevuld te hebben, verdeelde ik de leerstof in zeventien lessen, die ik hier even wil opnoemen.

Les 1: Over kindersterfte en de noodzakelijkheid van onderwijs in kinderverzorging.

Les 2: Over de zwangerschap en de leefwijze der zwangere vrouw.

Les 3: Over de voorbereidselen voor de geboorte; voor *beide* ouders een taak.

les 4: Over het bed van de moeder, het ledikantje van de baby en een loophek.

Les 5: Over de geboorte en het eerste bad.

Les 6: Hoe baby voortaan moet worden gebaad.

Les 7: Waarom huilt baby?

Les 8: Over geregelde en ongeregelde borstvoeding.

Les 9: De overgang van borstvoeding naar rijstepap.

Les 10: De voorbereiding voor de kookles.

Les 11: Wij gaan koken.

Les 12: Over kinderziekten en hare behandeling.

Les 13: Nogmaals over kinderziekten.

Les 14: Een voorlopig onderzoek.

Les 15: Oogstfeest. (een soort examen)

Les 16: De kniples.

Les 17: Over de verzorging en opvoeding der oudere kinderen.

Zo was dus de cursus voor Lakische vrouwen en meisjes klaar gekomen, maar ... in het Nederlands. Om hem in het Lakisch te kunnen laten overzetten, moest hij eerst in eenvoudig Maleis worden vertaald. Want er waren velen onder de jongeren, die hadden schoolgegaan en dus Maleis spraken, verstonden en lazen maar er was niemand die Nederlands kende. En dit was van den beginne af mijn doel: de vrouwen later mijn cursus in handen te geven opdat zij zichzelf konden redden.

Een vertaling uit het Nederlands in het Maleis dus. Ja, maar door wie? Er was er een, die beide talen vrij goed meester was. Het was de ontslagen onderwijzer Victor Rumagit¹¹⁶, die op de kweekschool te Bandoeng ze beide goed had geleerd en dan ook altijd met ons Hollands sprak, vroeger. Nu was hij op vaders voorspraak postambtenaar te Kolaka. Graag wilde hij mij helpen voor een kleine beloning, f 15,-. Om de veertien dagen kwam de K.P.M.-boot. Dan vertrok onze postjongen naar Kolaka en hij nam telkens één hoofdstuk, beter gezegd: één les mee voor mijn vertaler. Deze gaf hem zijn laatste vertaling mee terug, meestal begeleid door vragen of opmerkingen ter verduidelijking. Het werk had een vlot verloop, hij vertaalde in heel eenvoudig volks-Maleis. Hoewel we midden in de natte moesson zaten, kwamen de “stukken” droog over, dankzij hun zorgvuldige verpakking in boomschors.

Toen alle binnen was en doorgelezen, moest de vertaling in de landstaal worden ter hand genomen. Maar, wederom de vraag: door wie? Ook hier werd mij een bekwame hulp gegeven in Hoelena, een vroegere leerling van de school te Mowewe. Vader had graag gezien, dat zij [136] voor onderwijzeres leerde op onze normaalschool, maar haar vader had andere plannen. Zij was al beloofd aan Darioes¹¹⁷ en dat huwelijk moest doorgaan, want Darioes en zijn familie hadden al zoveel geschenken gegeven in geld en natura en vader Golo kon dat niet meer teruggeven, nog vermeerderd met de schadevergoeding voor door Darioes verricht werk.¹¹⁸ Zo trouwde Hoelena dus tot onze spijt,

¹¹⁶ V. Rumagit had aan een zendingsvolksschool in Rate-Rate gestaan, Van der Klift aan HB NZV, 20/8/1923, ARvdZ 9/IA/II.

¹¹⁷ Darioes Lakasa, een oudleerling aan de normaalschool te Mowewe en op dat moment onderwijzer, zie pagina 61, voetnoot 93.

¹¹⁸ Zie pagina 51, voetnoot 77.

want zij was de beste leerling van haar klas. Maar ze zal voor haar vijf kinderen vast ook een beste moeder zijn geweest.

Zij nam mijn verzoek aan mij te komen helpen met de Lakische vertaling. Haar moeder, Isèe, was even flink als zij en paste op de kleintjes terwijl Hoelena bij mij was. Een extra verdienste was heel welkom. De schoolgaande kinderen moesten netjes gekleed gaan en dat kostte veel. En dan, het was malaise. De rijst, die vroeger *f* 8,- per pikoel (= 125 pond) opbracht, deed nu *f* 2,-. De rotan, vroeger *f* 0,50 per bos, nu 5 cent, en zo was het ook met kopra, damar en buffelhuiden. De rijstooft was bovendien mislukt; de kleine voorraad was al op en men at sago en knollen uit het bos. Wanneer de bevolking rijst eet, is er geen gevaar voor beri-beri want het zilvertvies is rijk aan vitamines. Maar nu stak deze ziekte de kop op. Verontrust door de grote sterfte onder de bevolking liet de regering maïstuinten aanleggen en katjang hidjau planten. De erwten van deze peulvruchten zijn ook vitaminerijk en de plant draagt overvloedig.¹¹⁹⁾

Iedere morgen stipt op tijd om 9 uur verscheen Hoelena in de deuropening van mijn eetkamer, die, luchtig en ruim en rustig gelegen aan de achterzijde van ons huis, een ideale werkgelegenheid bood. Ze ging zitten, links van mij, aan de grote eettafel. Vóór mij lag de Maleise vertaling van de te behandelen les. Ik nam telkens een klein gedeelte want het was voor ons beiden moeilijk werk. Iedere perikoop werd eerst voorgelezen, dan samen besproken en dan begon de vertaling, zin voor zin. Enthousiast werkte ze mee; in haar ijver vertaalde ze zo vlug, dat ik moeite had haar met schrijven (met potlood) bij te houden en even moest remmen. Zij begreep waarom het ging: door dit onderwijs de moeders te leren hoe haar kleintjes te verzorgen en voor ziekte te vrijwaren. – – –

Toen we het later eens hadden over x- en o-benen bleek ze de Lakische namen daarvoor te kennen. De rijkdom en schoonheid van een taal leert men het beste kennen als men in haar moet vertalen. Zo heeft Vader enorm veel geleerd van de onderwijzers die hem [137] hielpen het Evangelie van Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes te vertalen. Verder leverden verhalen, spreekwoorden en raadsels een schat van nieuwe woorden en zegswijzen op.

Eindelijk kwam het werk klaar, dat ons menige zweetdruppel had gekost maar waarvan we beiden hadden genoten. Ware dat niet het geval geweest dan had Hoelena er zich gemakkelijk van af kunnen maken, door koorts, hoofdpijn of buikpijn voor te wenden. De keus viel meestal op het eerste. Maar geen enkele maal ontbrak ze op het appèl.

Nu volgde het gereedmaken van het aanschouwingsmateriaal. Allereerst het ledikantje van bladnerven van de sagopalm gemaakt, verder een box van hetzelfde materiaal, alles met rotanverbindingen. Dan een schommelwieg, waarvoor alleen een sarong of lap en een gevorkte tak nodig waren; een badteil, waarvoor de grootste sagobak moest dienen die ik kon bemachtigen. Een klerenmandje was gemakkelijk te krijgen want ieder bewaart zijn (haar) kleren en kostbaarheden in zo'n "kombilo". Natuurlijk werd ze gevuld met een uitzetje, een stukje badzeep, een flesje slaolie, een sluitlaken en een borstjakje. Van Vader kreeg ik een eindje witte gummislang van een irrigator, dat als een navelstreng moest voorstellen. "Net echt", zei een mijner toehoorders, toen ik het afbinden voordeed. Beter lof had ik niet kunnen krijgen.

Er waren nog heel wat aanschouwingsmiddelen nodig maar die zouden later wel gemaakt of aangeschaft worden. Want de tijd drong. Er waren enige aanstaande moeders in onze gemeente en wilde ik klaar komen met mijn cursus vóór de geboorten dan moest ik beginnen. Ik zag er tegenop als tegen een berg. Het was geen kleinigheid in het Lakisch te moeten spreken over deze moeilijke onderwerpen. Maar ik had een schrandere pleegmeisje, Marta, en ik had haar getraind in het weergeven van het geleerde, in een beter Lakisch dan ik sprak, aan haar landgenoten. De platen, op een schoolbord gehangen, die ik had gebruikt, kwamen ook haar te hulp, benevens de aanwijzstok. Eerst stond ze wat verlegen voor de klas, waarvan de leerlingen allen ouder waren dan zij, maar met een grapje leidde ik haar in en het ging uitstekend. Ik had nu, behalve de taalles, nog een prachtige gelegenheid om na te gaan of zij zelve de les goed had begrepen. Meestal had ik er heel weinig aan toe te voegen. – – –

[138] Ook voor ouderen stelde ik een cursus samen, maar er was weinig animo voor. Een dorpshef zei dat hij hem voor zijn onderdanen wel wilde maar dan voor één avond. De onderwijzer legde hem uit hoe plaat voor plaat moest

¹¹⁹⁾ De beri-beri-epidemie trof Z.O.-Celebes in de jaren 1933-1935. Deze werd veroorzaakt door schaarste aan rijst. Deze schaarste had twee oorzaken: het falen van het programma van sawah-aanleg (zie *Inleiding*) en het feit dat Buginese en Butonese opkopers de *ladang*-rijst van de Tolaki opkochten en doorverkochten buiten Z.O.-Celebes. Naar schatting leed medio jaren dertig de helft van de bevolking in Z.O.-Celebes aan de beri-beri. Controleur van Kolaka, *Memorie*, 7, 21-22, 27, 33-34; Taatgen, *Memorie*, 5; Smit, *Vervolgmemorie*, 12-14.

worden behandeld; de kinderen op school leerden toch ook niet lezen en schrijven op één dag! De kapala bleef bij zijn mening en zo ging de cursus niet door. – – –

[139] Vader werd dikwijls bij bevallingen geroepen en hij constateerde een duidelijke verbetering bij de gewezen cursisten, althans bij de leden onzer christengemeente. Er lag een uitzetje gereed, voor Vader een grote washand, voor de moeder een kleine. Een wiegje stond klaar, er was warm water voor een badje in een doela, dat is een houten sagobak uit één stuk. Wat een verschil met vroeger, toen niets klaar was gemaakt uit vrees, dat al die voorbereidselen de aandacht van een boze geest zouden trekken en hij de pasgeborene zou meenemen. Onder een stuk sarong, zonder kleren op de bamboevloer, boven een reet, opdat zij de vloer niet zouden bevuilden. Zo hebben wij tweelingen aangetroffen.

[De zendingskrans Kaäsihan Goesti in Rotterdam leverde soms de benodigde kleding voor babies.]

[140] De cursus te Mowewe, met zijn achttien leerlingen, was een succes geworden. Ik besloot hem nog in twee kampongs te geven, waar christenen woonden. In Polipolia kreeg ik het pas door de gemeente zelf gebouwde kerkje ter beschikking. Voor het vervoer van mij, twee bedienden en Marta, benevens al onze bagage, van beddegoed, kookgerei tot medicijnen, kreeg ik van de controleur de landschapsvrachtauto en haar chauffeur, terwijl ik mocht bivakkeren in de pasanggrahan zo lang dit nodig was. Als hij er zelf moest zijn, zou hij wel zijn intrek nemen in de woning van het dorps hoofd. Ik nam dit vriendelijk aanbod dankbaar aan. Vader begeleidde mij en installeerde me in ons bivak. Na een paar dagen ging hij een tournee maken door zijn ressort en bleef ik met de jongens en Marta alleen. Dit zou niet erg geweest zijn, als niet een krankzinnige was gesignaleerd.

Met de krankzinnigenverpleging was het toentertijd droevig gesteld. Op Java was natuurlijk wel een gesticht, zo ook te Makassar, maar zij waren altijd vol. Daarbij kwam dat vervoer van een krankzinnige naar de overwal door de K.P.M. alleen was toegestaan als een gediplomeerd verpleger meeging en er was er maar één, die te Kendari niet kon worden gemist. De krankzinnigen werden maar te Kolaka in de gevangenis gezet of, als ze niet te onrustig waren, in hun kampong bij hun familie. Deze wist de patiënt bij tijd en wijle wel thuis te houden door hem op de vloer te zetten, met de benen door een gat. Men bond de benen dan onder de vloer vast. Zo zat de stumper dan uren aaneen maar leverde geen gevaar op voor zijn familie en dorpsgenoten. – – –

De cursus verliep vlot. Het onderwijs in hygiëne begon eigenlijk al in de vroege morgen, als ik op het zijgalerijtje mijn tanden poetste, mijn gezicht en handen waste en mijn haar deed. Daarvoor was binnen geen ruimte, hoogstens plaats voor mijn matrasje en koffertje. Een aandachtig publiek, waaronder verscheidene leerlingen van het nabije zendingsschooltje, volgde mijn bewegingen.

Het was wel overduidelijk dat met de kampong Polipolia weinig bemoeienis werd gehouden van overheidswege. Ze was niet geheel per auto te bereiken, een bospad voerde van de grote weg erheen. Noch per auto, noch te paard was ze in de regentijd te benaderen.

[141] Zo dacht de controleur van het binnenlands bestuur erover, maar Vader bezocht zijn kleine christengemeente trouw, ondanks de moddergaten, die gemaakt waren door rotanslepende karbouwen en waarin de paarden tot hun knieën wegzakten.

Aan het eind van de cursus kreeg elk der deelneemsters een balk zeep. Trouw brachten de moeders haar kinderen op de polikliniek, die ik dadelijk na de les hield. Marta assisteerde daarbij. Op een avond hoorde ik uit een woning in de buurt een kind hoesten en huilen. De volgende morgen ging ik eens kijken. Ik trok mijn schoenen uit en klauterde langs de inkepingen van de huispaal naar boven. Het kind had koorts, leek mij zwaar ziek. Ik gaf tannasquine en een hoestdrank. De volgende dag was het dood. Na de begrafenis, die niet lang duurde omdat zij als het ware een vlucht voor de boze geesten is, begonnen de ouders snel de woning af te breken. De geesten zouden dan tevergeefs zoeken naar de overledene en zijn familie. In één dag hadden man en vrouw samen het armzalige hutje omvergetrokken! Ik werd in mijn mening gesterkt dat betere woningen ook hier dringend nodig waren. Toen de assistent resident enige weken later bij ons logeerde sprak ik hem daarover. Zijn antwoord was: "Zolang de bevolking zelf daarvan de noodzaak niet inziet, dringen wij haar geen betere woningen op." Ik antwoordde daarop: "Zij ziet ook de noodzakelijkheid van belasting en het nut van vaccinatie tegen pokken niet in en toch wordt zij ertoe gedwongen! Waarom dan geen aansporing van hoger hand tot het bouwen van betere woningen?"

De tweede kampong waar ik les ging geven, was Rate-Rate, gelegen op de grens van de onderafdelingen Kolaka en Kendari. Er woonden veel aanzienlijke families, onder andere het districtshoofd.¹²⁰⁾ Hier bestond mijn gehoor voor het merendeel uit adellijke dames. Zij wachtten mij 's morgens bij de pasanggrahan, waar ik mocht logeren, op, namen mijn attributen van mij over en droegen die in optocht naar het kerkje, waar de les gegeven zou worden. Daarna brachten ze mij weer terug.

Nu ik met drie kampongs op verschillend peil van ontwikkeling: vooraanstaand (Mowewe), middelmatig (Rate-Rate) en achterlijk (Polipolia) de proef had genomen en gebleken was dat in alle drie mijn cursus met belangstelling was gevolgd, kon ik vaststellen dat hij bij de bevolking van ons ressort was aangeslagen. Ik vatte toen het plan op hem tot handleiding om te werken die later, als ik naar Holland zou zijn teruggegaan, een vooraanstaande vrouw in staat zou stellen zelfstandig aan hare dorpsgenoten les te geven in babyverzorging. Ik koos als titel voor mijn boekje: "Tolonglah dirimoe sendiri" (Help U zelf). Een uitgever te vinden voor mijn handleiding bleek niet zo gemakkelijk. Ik liet eerst mijn handschrift circuleren onder de zendelingen en zendingsartsen van Midden- en Zuidoost-Celebes en Soemba. Het oordeel van velen was goed, dat van dr Berg¹²¹⁾ van Soemba zelfs zeer goed, maar er waren ook bezwaren. Zo kreeg ik een brief waarin de schrijver bezwaar maakte tegen korte en lange hoofdstukken en een ander vond het Maleis te eenvoudig. Van tante Cor Gouweloos kreeg ik enige heel goede wenken. De redactie van een Maleis blaadje "Sinar Rohani" = Licht des [142] Geestes wilde het wel uitgeven, maar als bijlage van haar blaadje.¹²²⁾ Eens per maand zou dus een stukje verschijnen. Ik kreeg een proefblaadje: slecht papier, heel kleine druk en ... los. Het leek Vader en mij niet gewenst, hierop in te gaan. – – –

Vader en ik besloten het zelf uit te geven en te laten drukken bij de Firma Kappee te Batavia. Het was wel duur, een oplaag van 1.000 exemplaren voor f 800,-,¹²³⁾ maar we durfden het aan, gedachtig aan het lied van Joh. de Heer: "Maar wat gedaan wordt uit liefde tot Jezus, dat houdt zijn waarde en zal blijven bestaan."¹²⁴⁾

We gingen in 1941 voor binnenlands verlof naar Java. Het was eigenlijk, na zeven jaar, de tijd voor verlof in Nederland maar het was door de Duitse bezetting voor ons gesloten. Daarom gingen wij naar Malang, 700 meter hoog, en van daar naar Poedjon, 1.200 meter. – – –

[143] Op Java zagen wij enkele voorbereidingen voor de komende oorlog met Japan. De mobilisatie was afgekondigd; volle treinen met jonge soldaten, die blijkbaar nog een laatste training ontvingen. Aan de bomen op sommige hoofdwegen zag ik met elektrische draden omslingerde stammen. Vader legde mij uit dat ze bij nadering van de vijand dwars over de weg kwamen te vallen. Te Soerabaja brachten we een bezoek aan de kraamkliniek Mardi Santosa. Zij is klein begonnen: een Hollandse verpleegster kocht in een drukke volkswijk een Chinees huis. Zij ging er zelf wonen en richtte het in als kraamkliniek. Nu is het een bloeiende, overal bekende inrichting met circa 400 bevallingen per maand.¹²⁵⁾ – – –

Wij voeren naar Makassar "black-out", wat een naargeestige indruk maakte. Op Java waren des avonds de vensters met blauw papier afgeschermd. Wij kwamen na een afwezigheid van drie maanden terug en hervatten ons werk. Ik had al eerder een "openbare leeszaal" geopend, weer een experiment. De kans dat de leerlingen van ons drieklassige

¹²⁰⁾ Dat was Johannes Sao'ala, zie pagina 53, voetnoot 80.

¹²¹⁾ Jelle Berg; 1895) 1982; arts in Gereformeerde zendingsdienst; 18 juni 1924 uitzending te Groningen; 21 okt. 1925 aankomst op Sumba; 1925) 1930 en 1933) 1942 te Sumba; 1930) 1933 te Wonosobo (M.-Java); 1942 geïntern.; 1945-1946 te Makassar; 1946 te Sumba; 1946 gerepatr., waarna schoolarts in Nederland.

¹²²⁾ *Sinar Rohani* (*Geestelijk Licht*)¹²⁵⁾ was een maandelijks verschijnende Maleise preken-serie, die bestemd was voor gemeentevoorgangers op geheel Celebes. Het blad werd uitgegeven door de Lokale Zendingsraad in Makassar en stond onder redactie van A. Bikker (Zending der Chr. Geref. Kerken te Mamasa, A.A. Vermeulen (hulprediker van de Protestantse Kerk te Langoan, Minahasa) en H. van den Brink (zendingspredikant te Makassar namens de Geref. Kerk te Surabaya). De oplaag bedroeg ongeveer 4.000 ex., DMZ, "Verslag van de Makassar Zending over het jaar 1935", s.a., APISS I AA 2.

¹²³⁾ De Maleise editie *Tolonglah dirimoe sendiri* werd gefinancierd door Simavi en gedrukt bij de Drukkerij Steenberg in Zeist, zie *De Opwekker*, jrg. 87, nr 11 (nov. 1941) 549-550. In haar *Moedercursus in Mowewe (Z.O. Selebes)* (1936), eveneens een uitgave van Simavi, deed de schrijfster verslag van het ontstaan en de toepassing in Z.O.-Celebes van deze moedercursus.

¹²⁴⁾ Uit "Grijp toch de kansen door God u gegeven", lied 166 in de *Zangbundel* van Joh. de Heer.

¹²⁵⁾ Deze kliniek met bijbehorende wijkverpleging aan de Jagalaan 45 in Surabaya werd geleid door de arts J. Kruyt; de verpleegster was M. Schuurman, *Nederlandsch Zendingsjaarboek voor 1937-1939*, 27.

zendingsschooltje na het einde van hun schooltijd spoedig het lezen zouden verleren, was groot wegens gebrek aan lectuur. Het schrijven zou nog wel worden volgehouden want briefjes schrijven vonden ze een prachtige uitvinding. Om aan lectuur te komen, richtte ik een verzoek om Maleise lectuur aan de Firma Wolters te Batavia en aan het Bureau voor Volkslectuur Balai Poestaka (= Kantoor voor Letterkunde) te Weltevreden. Ik kreeg gratis van beide instanties een flinke zending boekjes over het kweken van groente en fruit, over het fokken van vee en kippen, over het voorkómen van oogziekten, malaria, beri-beri, framboesia, mijnworm, tuberculose en huidziekten. Belletrie had ik ook: “Van Duisternis tot Licht” van Kartini¹²⁶, “De gelaarsde kat”, de geschiedenis van Michiel Adr. de Ruyter enz. Maar veel had ik daarvan niet want er was niet veel op dat gebied. Keurig werden alle boekjes gekaafd, van etiket en nummer voorzien, gestempeld “Jeugdlectuur Mowewe” en ingeschreven in een catalogus. Uit mijn werkkas werd alles betaald. Ik kon de leskamer van het internaat als leeszaal inrichten, want het stond leeg sedert 1933. De opleiding was gesloten wegens bezuiniging. Zij heeft 30 onderwijzers afgeleverd. De leeszaal mocht zich in grote belangstelling [144] verheugen. Ze werd een soort Muloschool. Herhaaldelijk vroegen de jongelui mij naar de betekenis van een of ander Arabisch woord want daarmee is het Maleis doorspekt, evenals met Chinees, Bataviaas, Hindus, Javaans, Portugees (uit de tijd voor de Oost-Indische Compagnie) Perzisch en Sanskriet. Vader had nog vier logats van de onderwijzerscursus. Logats zijn woordenboeken, waarin achter het “vreemde” woord Maleise synoniemen staan. En dat was juist wat ik nodig had. “Je bedelt me ook alles af”, zei hij lachend. De logats deden vlijtig de ronde. Ik gaf iedere lezer(es) een schoolschrift, waarin ze de opgezochte woorden met hun synoniemen moesten schrijven, om ze daarna uit het hoofd te leren. Het verwonderde me echter dat ze zo gauw om een nieuw schrift vroegen en de volle schriften zo dun waren geworden. Ik lette wat meer op en onderschepte tal van blaadjes met liefdesverklaringen in dichtvorm, zogenaamde pantoens, die uit Java waren overgewaaid. “Zo zacht als het gekir van de woudduif, zo zacht is uw stem”, “Zo fijn als de geur van de melati, zo welriekend is uw haar”, “Zo helder als het bronwater, zo helder zijn uw ogen.” Natuurlijk bereikten deze pantoens hun bestemming, ongemerkt, want ik vond ze na afloop van de leestijd in het schrift van de verliefde jongeman en legde ze er netjes weer in.

Het lezen geschiedde hardop en niemand had daar last van behalve ik. Het was een gegons en geprevel, dat je aan een synagoge deed denken. Ook was iets bijzonders dat ieder zijn boek zo gauw uit had. “Opoe’olo” = op, uit, zeiden ze dan en vroegen om een nieuw. Ik liet ze er iets uit vertellen, stelde een paar vragen, maar met weinig gevolg zodat ze hun boekje moesten overlezen, waartegen niemand ooit bezwaar maakte. – – –

Ook de onderwijzers op de afgelegen zendingsposten mochten van mijn bibliotheek van over de 500 boeken gebruik maken. Aan het eind van de maand stuurden zij geregeld een bode naar Vader met de afrekening van ontvangen schoolgeld, opbrengst [145] van medicamenten, hun rapport en medicijneaanvraag. Daarbij was dan het gelezen boek en aanvraag van een nieuw. Zij hadden namelijk elk een afschrift van mijn catalogus. Ik vroeg geen leesgeld, alleen teruggave van een nieuw boek als het mijne beschadigd was. Slechts éénmaal kwam dit voor, toen een inktpotje over het boek omviel. Ik heb er geen nieuw boek voor teruggevraagd; zulks zou de leeslust hebben kunnen schaden.

Mijn werkzaamheden waren natuurlijk bij onze collega’s enigszins bekend; zo ook het feit dat wij wel eens iets uit Holland kregen van zendingskransen, als reacties op ingezonden artikelen in zendingsbladen, met of zonder foto’s. Dat wij de ontvangen babykleertjes, handwerkbenodigdheden, of wat geld voor een te houden kerstfeest voor ons eigen ressort wilden bestemmen, werd ten sterkste afgekeurd. De collega’s wilden dat alles gelijkelijk zou worden verdeeld. Dit zou betekenen dat ieder ressort maar weinig kreeg en elke zendingspost nog minder. Daar tegenover vonden wij dat ieder aan zijn eigen werk in wijde kring bekendheid moest geven, zoals wij deden en wij waren ervan overtuigd dat ook ieder daarop wel wat vriendelijke reactie zou ontvangen. Hierover is veel gesproken en geschreven, maar onze zendingsdirector, dr K. Brouwer¹²⁷, schreef in zijn brief van november 1934 dat hij het werk, dat de zendingsvrouwen deden, ieder op hare wijze, waardeerde. Ook vond een der collega’s dat ik door mijn correspondentie met zendingskransen en artikeltjes in zendingsbladen in Nederland te hoge verwachtingen wekte

¹²⁶ R.A. Kartini (1879-1904) inspireerde velen. Ze was een dochter van de regent van Jepara (N.-Java). Bekend werden haar brieven aan Nederlandse bekenden en vrienden, onder wie dr N. Adriani in Poso; zie J.H. Abendanon, uitg., *Van Duisternis tot Licht. Gedachten van Raden Adjeng Kartini*. Den Haag, 1912. Uitvoerig over Kartini, met literatuuropgave, Sumartana, *Mission*, hfdst. vi.

¹²⁷ Dr K.J. Brouwer; 1887-1964; rector Ned. Zendingsschool (gesticht 1905); 1925-1951 president-director der Samenwerkende Zendingcorporaties (tot 1945) en Verenigde Nederlandse Zendingcorporaties (tot 1951) te Oegstgeest.

ten opzichte van mijn werk. Ik heb hem geantwoord dat alles proefneming, experiment, was en dat sommige daarvan slaagden wegens een grondige voorbereiding. In Nederland zou men zeer goed begrijpen dat pionierswerk een tasten en zoeken is.

Toen ik te Mamasa was voor herstel van gezondheid¹²⁸⁾, ontmoette ik daar een Duitser, eigenaar van een koffieonderneming. De zaken gingen slecht zei hij; de koffieprijzen waren laag, de koelielonen hoog. Dit laatste kwam omdat men veel kon verdienen bij de irrigatiewerken van de sawah's voor de aanstaande kolonisatie op Midden-Celebes.¹²⁹⁾ Hij had nu zijn koffietuinen aan zichzelf moeten overlaten, dat wilde zeggen aan overwoekering door onkruid, en had twee logeershuisjes gebouwd voor toeristen, mooi en hoog gelegen, op 800 meter. Voor hen verzamelde hij etnografica. Of de vrouwen van Zuidoost-Celebes ook aan huisvljijt deden, vroeg hij. Ik dacht: aan huisvljijt kunnen ze meer verdienen dan aan tuinarbeid en zei dat ze vlechtwerk en kralenwerk konden maken. Hij verzocht mijn bemiddeling en stelde mij alvast f 25,- ter hand. Later kreeg ik van mej. Moeton¹³⁰⁾ een verzoek om etnografica voor een schoolmuseum te Utrecht. Thuisgekomen heb ik de christenvrouwen opgeroepen en allen togen aan het werk. Een mooie zending sigarettenkokers van orchideeënstengels, kralendoosjes, kettinkjes, servetbandjes, armringen en sirihzakken kon ik Herr von Werner¹³¹⁾ en tante Nel zenden en de vrouwen hadden er aardig wat aan verdiend, want ik verschaftte de kraaltjes.

Reeds in 1933 waren zendeling Mollema en zijn vrouw aangekomen als vijfde zendelingspaar. Hun werd Sanggona, de zendingspost van de familie Gouweloos, aangewezen en Gouweloos verhuisde naar de kust, naar Kendari. Hij zou worden vrijgesteld van ressortswerk voor taalarbeid. [146] Wegens bezuiniging kon de zending ons geen taalgeleerde geven en daarom werd Gouweloos aangewezen zich toe te leggen op de talen van Zuidoost-Celebes en de vertaling van een bijbels geschiedenisboek (104 verhalen)¹³²⁾ op zich te nemen. De taalgeleerde dr Esser¹³³⁾ zou hem enige maanden komen helpen, verder zou hij het met de hulp van een onderwijzer moeten doen.¹³⁴⁾

Er was grote behoefte aan een christelijke Hollands-Indische School te Kendari, want vele kinderen van ambtenaren en inheemse hoofden gingen naar de H.I.S. te Makassar en waren dan onder het oog van hun ouders uit.¹³⁵⁾ Deze vroegen dan ook dringend om een eigen H.I.S. te Kendari. Bovendien deed het gerucht de ronde dat een Roomse school zou worden geopend. Een gewezen pastoor had zich bij de zending aangemeld voor onze aanstaande H.I.S.,

¹²⁸⁾ De schrijfster verbleef van 20 nov. 1937 tot 14 jan. 1938 in Mamasa (westelijk M.-Celebes), als gast van de familie A. Bikker, zie Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 17/12/1938, PACM.

¹²⁹⁾ Sinds 1937 vestigden veel Balinezen en Javanen zich in Z.-, M.- en Z.O.-Celebes. Dit door de overheid geleide programma van "kolonisatie" had tot doel aan landloze boeren van het overbevolkte Java en Bali nieuwe kansen te geven. Kolonies waren o.m. in de afdelingen Pare-Pare, Mandar, Luwuq, Buton en Laiwui (Z.O.-Celebes), Makassar, en in de buurt van Poso. Vunderink, *Gids*, 132 vlg.. Na de oorlog werd dit programma voortgezet, Prawirodjoemeno, "Pendudukan Sulawesi dalam rangka pembangunan"; Suwondo, *Pengaruh Migrasi Terhadap Perkembangan Kebudayaan Daerah Sulawesi Tengah*.

¹³⁰⁾ Mej. P.J. Moeton ("tante Nel") was sedert 1920 directrice van het Huis der Elisabeth-Vereeniging tot Opvoeding en Opleiding van Dochters van Evangelie-arbeiders in onze Overzeesche Bezittingen, Nieuwe Gracht 90 te Utrecht. De dochters Van der Klift verbleven daar. Jenny, "Vijftigjarig bestaan van het Zendingskinderhuis te Utrecht", 74-76; "Uit het Zendingsleven hier te lande", 141.

¹³¹⁾ H. von Werner was een koffieplanter in Tamalanti, gelegen op 26 kilometer ten zuiden van de kampong Mamasa aan de weg naar Polewali, Bikker, "Van ons Zendingsveld", 131.

¹³²⁾ Dat was B.F. Matthes, *Tjeritera Seratoes Empat* ("104 Verhalen"), dat verschenen was in 1890. Dit was een Maleise vertaling van *Zweimal zweiundfünfzig Biblische Geschichten* (1832) van de Duitse piëtist Chr.G. Barth (1799-1862). Het werd in de loop der jaren in verschillende talen van de archipel vertaald. Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 63, 249. Over Barth, zie ook "Erinnerungen an Dr. Christian Gottlob Barth", *Evangelisches Missions-Magazin*. Neu Folge, jrg. 7 (1863) 97-132, portret t.o. pagina 189.

¹³³⁾ Taalgeleerde in gouvernementdienst dr S.J. Esser; 1900-1944; vanaf 1923 bestudeerde hij het Mori, Toraja en Wotu in M.-Celebes; hij overleed in een Japans kamp. Zie Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, II, 68-77.

¹³⁴⁾ Dit resulteerde in Gouweloos' *Spraakkunst der Toolaki-taal* uit 1936, dat nooit is uitgegeven en slechts als manuscript bewaard is gebleven, Noorduyn, *A critical survey*, 113.

¹³⁵⁾ De Hollands-Inlandse School (HIS), die Nederlands lagere onderwijs bood maar dan zonder Frans, was door de overheid in 1914 ingesteld en vormde de voortzetting van de voormalige eerste klasse-scholen van 1892. De HIS, die soms voorzien was van een internaat, werd vaak bezocht door kinderen van hoofden en andere vooraanstaanden, en was noodzakelijk voor hen die een gouvernementbetrekking ambieerden. Voor de schooltypen in Ned.-Indië, zie Van der Wal, *Het Onderwijsbeleid*, *passim* en 691; Van Randwijck, *Handelen*, 823-826.

maar wij vertrouwden dit zaakje niet. Eigenlijk durfde de conferentie van zendelingen niet met dit verzoek bij de zending aan te komen, gezien de grote geldelijke nood waarin zij verkeerde. Maar er werd toestemming verleend om een zeer eenvoudige H.I.S. te openen. Er waren twee leerkrachten aan verbonden, het echtpaar Simandjoentak. Aangezien het aantal leerlingen steeg, konden zij het werk niet aan. Ik heb een maand te Kendari gewoond¹³⁶ en in de H.I.S. gewerkt, waarna ik als deskundige een rapport zond aan ons hoofdbestuur. Ik keurde daarin het schoolgebouw ten enenmale af. Bij felle regens stonden de vloeren onder water, het dak was lek, er was te weinig speelruimte. Ook meubilair en aanschouwingsmiddelen lieten te wensen over. En de beide leerkrachten, waarvan de vrouw de beste was, hadden dringend versterking nodig. De conferentie stelde voor dat ik als vaste leerkracht in dienst zou treden. Ik was met toestemming van Vader daartoe wel bereid, maar vroeg een geringe vergoeding, slechts f 25,- per maand, terwijl het echtpaar Simandjoentak ieder f 70,- verdiende. Het zou voor mij geen kleinigheid zijn in de hete morgenuren les te geven. Kendari was als alle kustplaatsen warm. Toen de vergoeding werd geweigerd “omdat ik toch ook in zendingsdienst was”, pakte ik onze koffers na afloop van de conferentie en ging met Vader terug.

In het jaar 1936 gebeurde er iets, dat Vader en mij diep heeft geschokt. In de grenskampong Rate-Rate was een jonge onderwijzer geplaatst, Johannes Ladito. Hij kwam veel aan huis bij het oud-districtshoofd I Ndabio en leerde diens dochter Tië kennen. Zij was al boven de schoolleeftijd en wilde toch zo graag óók leren lezen en schrijven. Zo werd Ladito huisonderwijzer van Tië. Maar hij begon meer voor haar te betekenen: ze kregen elkaar lief. Een donkere wolk hing echter boven hun geluk. Hij was afkomstig uit Polipolia en een To Airi en deze kleine volksstam was niet geëerd. Zij daarentegen was een anakia uit de stam der To Mekongga. Een aanzoek bij haar ouders zou worden afgewezen; daarvan waren Johannes en Tië overtuigd. Volgens de adat was er maar één weg, namelijk schaking. Het jonge paar moest dan vluchten naar het huis van een aanzienlijk man en vandaar uit begonnen de onderhandelingen met de vertoornde ouders. Eerst moest echter een verzoeningsoffer worden aangeboden en wel een buffel. Deze werd dan ook vastgebonden aan een boom op de weg, die de vluchtelingen namen. Hij werd echter niet aanvaard, wat een bewijs van onverzoenlijkheid was. [147] Er werd een paard voor in de plaats gegeven; ook dat liet men staan. Op de avond van 8 augustus 1936 vluchtten zij naar ons huis, waar zij gastvrij werden opgenomen. Ze gebruikten de avondmaaltijd bij ons aan tafel. Nog herinner ik mij hoe hij haar als anakia en als vrouw (dit laatste was bijzonder!) de voorrang gaf, maar hoe zij in hem de meerdere in ontwikkeling erkende. Deze verhouding kwam menigmaal in onze gesprekken uit. Zij verkozen te logeren in Marta's kamertje, samen met haar. Ik wilde haar Marta geven als kamenier, want dat kwam haar toe volgens haar stand. Een week daarna verscheen een “oppas” (politie-agent) uit Kolaka met een beveldschrif van de “djaksa” (officier van justitie), waarbij beiden werden gearresteerd en naar Kolaka moesten worden overgebracht. Haar vader had namelijk een aanklacht tegen hen ingediend bij de mohammedaanse rechtbank (hadat¹³⁷) van Kolaka (nog nooit eerder gebeurd), in plaats van deze zaak volgens de Mekongga-adat met Vader als bemiddelaar te beslechten. En zo vertrokken zij: Tië en Marta te paard, Johannes en de oppas te voet. Tië werd te Kolaka ondergebracht bij een der leden van de hadat, Johannes bij een klerk van het bestuurskantoor. Zij waren dus gescheiden, maar namen hun briefjes voor elkaar mee als ze gingen baden. Marta zorgde dan voor de bezorging. Later heeft Tië ons zijn briefjes laten lezen. Hij troostte en bemoedigde haar daarin en wees haar op God, die hen niet zou verlaten. Tijdens haar verblijf te Kolaka is steeds op Tië druk uitgeoefend, haar verloofde op te geven; zelfs des nachts, wanneer haar klamboe brutaal werd geopend, werd zij lastig gevallen. Maar zij wilde niet van hem afzien, ook niet toen haar werd verteld dat hij voor negen jaar naar Java zou worden verbannen.

Na 47 dagen wachten werd hun zaak berecht, zonder dat ook maar één getuige of verdediger voor Johannes was opgeroepen. Zaken als deze worden volgens de adat snel afgehandeld. Is de jongeman van lagere adel dan het meisje, en dit was hier het geval, dan werd hem een boete opgelegd voor “het gelijk maken van de stand”; hoe groter de afstand, hoe hoger de boete. Trouwt een man uit het volk, mits een vrije en geen slaaf, met een anakiameisje, dan moet hij “bloed kopen” en een groot bedrag aan karbouwen en paarden betalen. Was dus alles volgens Mekongga's

¹³⁶ Dat was in maart-april 1939, Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 22/1/1940, PACM.

¹³⁷ Hier is met de *hadat* het zelfbestuur (rijksraad) bedoeld, dat ook optrad als inheemse rechtbank. Hoewel het zelfbestuur van een district (onderafdeling) in Z.O.-Celebes ook wel *sara* werd genoemd (van *sara agama* of *syarat agama*, de islamitische priesteraad) had de *hadat* in beginsel niets met de islam te maken. Dat nam niet weg dat in Kolaka alleen islamieten in de *hadat* zaten.

recht behandeld dan zou Vader zeker in deze zaak zijn gekend als zendeling, als werkgever van Ladito en als degene die het jonge paar in huis had genomen. Nu echter niets van dit alles; wij zagen het geval donker in en wij niet alleen. Ook de ouders van Tië hebben blijkbaar spijt gehad dat zij de zaak bij de hadat hadden aangegeven. Zij lieten weten dat zij vergeving wilden schenken en Tië en Johannes ontvingen die. Een gezamenlijke maaltijd te Kolaka was daarvan het bewijs. Haar vader spoedde zich de volgende morgen naar de voorzitter van de hadat om te vertellen dat hij vergeving had geschonken en zijn aanklacht introk. De voorzitter hoorde hem aan ... en gaf hem bevel naar zijn dorp terug te keren. Tië en haar moeder bleven te Kolaka.

Maar in die nacht werd zij tegen haar wil naar haar dorp gebracht. Het bevel daartoe kwam van de voorzitter. Johannes hoorde van de ontvoering en reed hen achterna. Op een afstand van zeveneneenhalve kilometer haalde hij het gezelschap in. In zijn wanhoop en woede viel hij de ontvoerders aan, maar ziende dat hij alleen toch niets kon uitrichten [148] keerde hij naar Kolaka terug. Dichtbij Kolaka maakte hij een eind aan zijn leven. Het was een veelbelovend leven, dat zo smadelijk, zo droevig eindigde. Wat had dit jonge echtpaar niet kunnen betekenen voor het zendingswerk, hij door zijn kennis en vriendelijk karakter, zij door haar beschaving en invloed als anakia!

Hij werd te Kolaka begraven en zij reed met een vrachtauto naar Mowewe, naar ons. Toen ze uit de auto sprong, stortte ze zich op de cementen stoep voor ons huis en bleef roerloos liggen. Ik was naar buiten gekomen om haar te verwelkomen en schrok toen ik haar zag liggen. Het was rouwbetoon. Ik nam haar mee naar binnen en heb haar als een zieke verzorgd. Ze begon weer wat belang te stellen in de werkjes die ik haar opdroeg, maar haar gezichtje stond ernstig en droevig. Jarenlang bleef ze ongetrouwd, ondanks vele aanzoeken. Te Makassar, na de bevrijding, vernam ik dat ze met een Chinese handelaar was getrouwd en drie kinderen had.

Vader heeft in een schrijven aan de Gouverneur van Celebes en Onderhorigheden te Makassar geprotesteerd tegen het begane onrecht. Aan Ladito is tijdens de rechtszitting zelfs geen vraag gesteld over zijn afkomst, doch hij is zonder verder verhoor veroordeeld door een hadat, die uit vreemden (afkomstig uit Loewoeq) bestond, welke zich van de adat van dit onderworpen Mekonggavolk niets aantrokken. Toen aan de beklagde werd gevraagd of hij met de eis van negen jaar verbanning genoegen nam, heeft hij volgens Tië geantwoord eerst nog gaarne iets tot zijn verdediging te willen aanvoeren, waarop hem door de voorzitter onmiddellijk het zwijgen werd opgelegd. Dit alles schreef Vader aan de gouverneur. Deze heeft door de controleur de voorzitter een schrobbering laten geven en hiermee deze zaak beëindigd.¹³⁸⁾ – – –

Langzaam herstelde Tië zich van de zware slag die haar trof. Want dit was geen huwelijk geworden uit berekening, zoals zo dikwijls in deze maatschappij werd gesloten; een huwelijk vaak door de wederzijdse ouders al in de jeugd, soms vóór de geboorte van de jongeman en het meisje overeengekomen. Men wilde dan daardoor vriendschapsbanden aanknopen en verstevigen, of handelsovereenkomsten sluiten, of de jongelui in hun stand laten trouwen, of zorgen dat hun kinderen in hun dorp bleven wonen zodat zij ze niet kwijtraakten, of ze maar vroeg verloven om van de zorg af te zijn. Nee, dit zou een huwelijk zijn geworden uit vrije keuze. Het heeft niet mogen zijn.

Over omgang, verloving, huwelijk, geboorte en scheiding in deze inheemse maatschappij is heel wat merkwaardigs te vertellen. De omgang is zeer vrij. Als de jongelui uit hetzelfde dorp of uit naburige dorpen zijn, hebben ze als kinderen al met elkaar gespeeld, samen aan reidansen deelgenomen, elkaar geholpen in de rijsttuin en zijn ze samen naar een feest gegaan. Worden ze wat ouder, dan [149] zenden ze elkaar geschenkjes “om elkaars hart te onderzoeken” of “om de liefde te onderhouden.”

1. Het meisje vult een bamboekokertje met eigenhandig gepelde rijst en stuurt het aan de jongeman. Is hij haar genegen, dan eet hij de rijst op. Zo niet, dan zendt hij het kokertje onaangeroerd terug.
2. Zij zendt hem één halfgeschilde pinangnoot, waarvan dus de ene helft wit en de andere helft zwart is. Dat betekent: ik ben het met mijzelf nog niet eens.
3. Zendt ze hem één ongeschilde noot, dan is hij haar onverschillig, maar krijgt hij één geschilde noot dan betekent dat: van ganser harte.

¹³⁸⁾ De voorzitter van de *hadat* (zelfbestuur) van Mekongga, de *bokeo*, was niet noodzakelijk ook de voorzitter van de inheemse rechtbank die hier het vonnis velde. Van der Klift legde de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken niet bij de *bokeo* (Poewatoe Ra'ejati), maar bij de *sulewatang*, een ander lid van de *hadat*. Uitvoerig verslag in Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 23/11/1936, PACM. Zie ook pagina 97, en pagina 103, voetnoot 148.

4. Krijgt hij een halfgeschilde noot en houdt hij van het meisje, dan zendt hij haar de noot geheel geschild terug, waarmee hij wil zeggen: al ben jij nog niet zeker, ik wel.
5. Soms zendt hij vier geschilde noten terug en dan is het menens.
6. Stuurt hij een stuk suikerriet met wat kerrie er aan, dan is dat een bewijs dat hij al een meisje heeft, door zijn ouders besproken.
7. Vier sirihvruchten, door een houten pennetje aan elkaar geregen, betekent: "Onze gedachten zijn bij elkaar."

Wil een van beiden voorgoed een eind maken aan de verhouding, dan stuurt hij of zij vier losse sirihvruchten, verpakt in een blad waarvan de ruwe kant naar buiten is gekeerd. De knopen in het bindmateriaal (stengel of bladnerf) zitten dan ook maar losjes. Een stevige knoop wijst op een stevige verbintenis.

Tenslotte is de tijd gekomen voor het officiële aanzoek. De ouders van de jongeman zenden een vertrouwd persoon als bemiddelaar¹³⁹ naar de ouders van het meisje. Hij blijft tot aan het huwelijk de persoon die alles, wat besproken moet worden, overbrengt. Dat die persoon welbespraakt en geroutineerd moet zijn, spreekt vanzelf. Nog vóór de verloving is gesloten, biedt de jongen zijn diensten aan bij de ouders van het meisje. Hij helpt bij de aanleg van een rijsttuin, bij de bouw van een woning en krijgt daarvoor alleen de kost. Ik weet een geval waarin een meisje achtereenvolgens vier minnaars voor zich liet werken en ze na de oogst afdankte. De vijfde was een christen en hij deed zijn beklag bij Vader. Deze vond dit geval wel wat al te bar en rapporteerde het aan de controleur. In de pasangrahan had het verhoor plaats, waarbij ik ook tegenwoordig mocht zijn. Morere kreeg het meisje niet, maar wel een flinke schadevergoeding.

Duurt het wat lang voordat het antwoord op het aanzoek komt, dan gaat een boodschap naar zijn ouders, die ingekleed is in deze woorden: "Er is een karbouw van U in mijn veekraal gekomen, die zich maar niet laat verjagen." Het antwoord is dan: "Als mijn karbouw in Uw kraal wil blijven, haal ik hem niet terug." De boodschapper (meestal de bemiddelaar) mag niet spreken voordat hij wordt aangesproken; hij mag niet pruimen voordat hij het doel van zijn komst heeft meegedeeld. Hij ontvangt een geschenk, een kapmes, legt het naast zich neer en zegt: "Ik kom voor het aanzoek van ...". Soms houdt men zich onnozel en vraagt: "Wat is de bedoeling?" Dan moet de afgezant zich duidelijker verklaren en doet dit weer in beeldspraak: "Ik kom Uw bosgrond ontginnen; mochten er grote [150] stenen in voorkomen, dan klim ik er wel over en als er omgevallen boomstammen liggen, dan loop ik er wel omheen." En verder: "ik kom Uw pinangboom merken, wanneer een ander dit nog niet heeft gedaan." Maar dan komen de bedenkingen: (men moet niet te gauw toegeven, want hoe groter de tegenstand, hoe hoger de bruidsschat) "Wel is er bosgrond te ontginnen, maar de grond is schraal en vol doornen. En, de pinangboom draagt wel vruchten maar ze zijn klein en onooglijk." Tenslotte zeggen de ouders van het meisje: "Wij hebben vernomen wat ge hier zijt komen doen; wij zullen onze dochter vragen hoe zij erover denkt. Ga maar terug, morgen zult ge wel horen of de zaak voortgang kan hebben of niet." Is alles in orde, dan wordt samen gepruimd en is de verloving officieel.

Als het meisje bezwaren heeft maar de ouders de verloving willen, gebruiken deze dreigementen: "Als je hem niet neemt, ben je onze dochter niet meer", "Tot een ander huwelijk geven wij je geen toestemming." Helpen deze dreigementen niet, dan trachten ze haar te overreden: "Als je hem niet neemt, moeten we alle geschenken die hij je gaf teruggeven en dat gaat zo moeilijk want de rijst is op en de kleren zijn versleten" of "Door dit huwelijk zullen we het allen veel beter krijgen!" Wanneer dan het meisje toestemt, slaken de ouders een zucht van verlichting. Een vader van drie huwbare dochters zei eens: "Ik weid liever 100 karbouwen dan dat ik op één dochter moet passen."

Bij het huwelijk krijgt het jonge paar verstandige raadgevingen mee. Tot hem: "Al komen er veel mensen bij U te gast, word daarover niet boos maar geef ze rijst en palmwijn. Als ge niet gastvrij zijt, zult ge tegenspoed krijgen." En tegen haar; "Zorg voor je huis, je man en zijn eigendommen. Al is het eten eenvoudig, zorg dat er groente is en dat alles klaar is op tijd. Denk er om dat ge nu geen jong meisje meer zijt en laat Uw ogen niet teveel naar andere mannen gaan." Op een afgesproken avond komt de bruidegom met of zonder vrienden in de woning van zijn bruid. Hij heeft een paar kokosnoten, wat knollen, maïs, zout en brandhout meegebracht. Daarvan kookt de bruid het eerste maal dat ze samen van hetzelfde blad nuttigen. Daarna maken ze voor elkaar een sirihpruimpje klaar. Ze zijn dan getrouwd; kapmes en sirihzak van de man worden dan opgehangen bij de slaapmat van zijn vrouw. Aan de overleden grootmoeder of overgrootmoeder van het echtpaar wordt medegedeeld dat zij getrouwd zijn en, opdat zij niet zal

---

¹³⁹ Dit betreft de *tolea*, zie pagina 50, voetnoot 76.

schrikken, wordt haar een geschenk aangeboden: vier koperen schalen, echter met deze beperkende bepaling “het lichaam der schalen is voor U, hun geest is voor ons.” De bedoeling is juist andersom. Voor dodenzielen hebben woorden een tegenovergestelde betekenis. De bruidsschat blijft nog drie dagen uitgesteld zodat ze hem kunnen zien. De bruidsschat is van groot gewicht. Wanneer hij niet wordt betaald, of te weinig is betaald, (teveel zal wel niet voorkomen) dan volgen zware straffen: een lam of kreupel kind enz. De bruidsschat mag wel verminderd worden maar nooit kwijtgescholden.

De positie van een getrouwde vrouw is goed. Zij woont als regel bij haar ouders in, maar heeft haar eigen huishouding. Wanneer geen van beiden zijn of haar plichten verwaarloost, beiden een goed humeur hebben, de man zijn vrouw bij moeilijkheden helpt en nu en dan [151] een vriendelijkheid bewijst en er geen andere man of vrouw tussen komt, dan is zulk een huwelijk duurzaam. De vrouw heeft een zware taak: zij wiedt de rijsttuin, zij plant de rijst, bezorgt de oogst; zij fokt kippen en de huishouding draait om haar. Zolang de kinderen klein zijn en niet kunnen helpen, haalt ze zelf water, zoekt groente, haalt brandhout uit de omheining van een vorige rijsttuin, kookt, wast, verzorgt de kinderen en is vroeg oud en afgewerkt. Maar ze behoudt haar invloed bij dorps- en huiselijke aangelegenheden. Bij stammen die tot de islam zijn overgegaan, is de onafhankelijke positie der vrouw zeer verslechterd. Vóórdien kwam een huwelijk met twee vrouwen niet voor. De islam staat vier vrouwen toe. De adel kon zich toen het eerst twee vrouwen permitteren omdat hij de middelen bezat om twee maal een bruidsschat te betalen en de slaven om voor twee gezinnen rijsttuinen aan te leggen. Echter volgde de middenstand der vrijen spoedig dit slechte voorbeeld.

Redenen tot echtscheiding van de kant der vrouw zijn: jaloersheid, luiheid, veronachtzaming, belediging van haar familie. Van de kant van haar man: klachten over het koken, kijfachtig, verkwistend en kinderloos. De wederzijdse familie doet vaak al haar best, ze bij elkaar te houden en geeft geschenken “om er een lap op te zetten.” Is de echtscheiding onvermijdelijk, dan wordt zij met de volgende woorden uitgesproken: “Gij, N.N., zijt niet meer gehuwd met N.N., want ik scheid U van elkaar. Als jij een vrouw ziet, die voor U wil koken, huw haar dan. En jij, N.N., ik scheid U van N.N.; ge zijt nu weer vrij om te reidansen en als een man U wenst te huwen, trouw hem dan.” Na het uitspreken van die formule breekt de scheidsrechter een kapmes en geeft elk de helft, zo ook een naald. Hij slacht daarna een kip en elk krijgt een poot. Hiermee is de scheiding voltrokken.

Nu ga ik nog iets vertellen over de geboorte. Gedurende de zwangerschap heeft de vrouw zich aan enkele voorschriften te houden: ze mag niet snel lopen, niet ruzie maken, niet het haar afknippen, geen bamboegeleding doorsteken, geen kiemgat in een kokosnoot doorprikken, niet onder het huis doorlopen. Ze mag geen afgevalen vrucht eten, geen paling eten want die is glad, geen tere bamboespruit eten want die breekt licht af, en niet op haar weg terugkeren, geen last op het hoofd dragen want die drukt op haar kind. Ze mag niet de rijstkorst uit de kookpot schrapen, geen halsketting dragen. Al deze verbodsbepalingen hebben een symbolische betekenis. Merkwaardig is nog het volgende verbod: de vrouw mag niet met de maaltijd op haar man wachten, want deed zij dit wel dan zou, wanneer de bevalling begon tijdens de afwezigheid van haar man, het kind ook op zijn vader willen wachten. Uit al deze voorschriften blijkt hoe nauw dit volk verbonden is met de natuur, hoe dicht het bij haar leeft.

De aanstaande vader heeft zich ook aan allerlei geboden en verboden te houden, die alle hierop neerkomen dat hij geen schade mag toebrengen. Ik zal enkele noemen: hij mag geen sagopalm splijten noch het merg eruit kloppen; geen bijl of kapmes slijpen noch het mes uit het handvat nemen; geen rotan of brandhout kappen; niet spitten of graven; geen dieren doden; het pisangblad waarvan hij eet bij wijze van bord niet splijten; zijn haar niet laten knippen; geen waswater [152] door de vloerreten weggooien; geen zware vracht dragen. Hij wordt door deze voorschriften zeer belemmerd in zijn dagelijkse werk en de zorg voor zijn gezin, maar de wederzijdse familie neemt haar kinderen dan wel eens iets uit handen.

Duurt de bevalling wat lang dan wordt bij het bed der vrouw een kommetje rijst neergezet als lokmiddel voor het kind. Ook trachten ze het met beloften te paaien: “als je een meisje bent, krijg je deze kleren, een armband en een kookpot. Ben je een jongen, dan is hier een speer, een broek en een jasje voor je.” Het zou kunnen zijn dat de overleden ouders boos zijn omdat nog steeds de bruidsschat niet is betaald, of omdat hij niet groot genoeg was. In dat geval worden twee poppen gemaakt, die de aanstaande ouders moeten voorstellen. Zij hebben geschenken bij zich, bijvoorbeeld wat rijst, een ei, een mooie sarong. Dan zeggen de poppen tegen de dodenzielen: “jullie vraagt om de bruidsschat, welnu, hier is hij, houd nu het kind niet langer tegen.” Of de aanstaande ouders zeggen wat ongeduldig: “hier is een pisangblad met rijst en een ei. Ga nu alstublieft heen en bemoei U niet meer met ons.” Laat

de bevalling nog op zich wachten dan gaat de vrouw haar haarwring losmaken, naaiwerk uithalen, planten uittrekken, een rotanverbinding loskappen, een kleerkist openen, een halsketting afdoen, een steel van een bijl afnemen, kortom: losmaken wat vast zit, deuren en vensters openen.

Wij hadden in Mowewe drie vroedvrouwen, Koeti, Liesbet en Balli. De laatste heb ik eens bij een bevalling aan het werk gezien. Ze hield de vrouw de hand op de mond en als deze zuchtte of iets wilde zeggen riep ze: “Ipali-ipali” (het is verboden!). Bij het spreken zou het kind adem verliezen. Bij ademnood wordt de baby met koud water gewassen, in het mondje geblazen of lucht toegewaaid met een rijstwan. Is het te verwonderen dat zoveel kleintjes kort na de geboorte sterven? – – –

Algemeen is de gewoonte dat de kraamvrouw zich zeven dagen lang “warmt” bij de haard. Ze zit of ligt dan met de rug naar het vuur. Na de zevende dag mag ze zich gaan baden. Dit kan zich eigenlijk alleen een anakiavrouw permitteren. Zij kan zich de weelde van een of meer helpsters veroorloven. Een atavrouw gaat na de geboorte baden en dan aan het werk. – – –

Er kwam bericht dat de landbouwconsulent van Palopo, waartoe de [153] onderafdeling Kolaka behoorde, te Mowewe zou komen om de bevolking voor te lichten en dat er een tentoonstelling zou worden gehouden van landbouwprodukten. Natuurlijk zouden de mannen uit de omliggende kampongs met hun hoofden ook naar Mowewe moeten komen, maar vrouwen en kinderen kwamen stellig mee voor plezier. Ik zag de schone gelegenheid om propaganda te maken voor hygiëne en babyverzorging en Vader verzocht aan het hoofd van het binnenlands bestuur, de controleur, toestemming om op de tentoonstelling een stand te openen. Deze kwam vrij vlug af en wij togen aan het werk. Al mijn aanschouwingsmateriaal werd overgebracht naar een loods, versierd met palmladeren en vlaggetjes. Een spandoek aan de voorkant droeg het opschrift: “Onderricht in babyverzorging en gezondheidsleer”, in het Maleis. Het modelhuisje, het ledikantje, de box, het badje, de eenvoudige aankleedbank, alles werd zorgvuldig geplaatst en van poppen voorzien. Die in de box had een kruipbroekje aan en een gevlochten rammelaartje in het handje. Steentjes deden dienst als belletjes. Voor het uitleggen van mijn medisch-hygiënische platen had ik goeroe Joesoep gevraagd. Hij was daartoe dadelijk bereid en deed het enig. Een aandachtige schare had hij spoedig om zich heen. Maar voor de babyafdeling was alleen Hoelena geschikt en zij durfde het niet aan. Met enige moeite kon ik haar overhalen en je had moeten zien en horen, met welk een vrijmoedigheid ze toen stond te oreren en met welk een duidelijkheid ze de platen besprak. Deze waren voor de vrouwen van buiten geheel nieuw. Ik had nog maar in drie kampongs mijn cursus kunnen geven. De kinderen verdrongen zich om het badje met de pop in het water, om het ledikantje waarin een baby pop lekker sliep en om de box. Ieder mocht de pop even laten rammelen.

Het was een glorierijke dag, een drukte en vrolijkheid van belang. Er gebeurde echter iets, dat kwade gevolgen had kunnen hebben. De pas aangestelde soelewatang was ook per auto uit Kolaka gekomen om zijn belangstelling te tonen. Vader had hem reeds ontmoet, ik kende hem nog niet. Hij mengde zich onder de menigte en toevallig kruisten onze wegen elkaar. Ik liep hem gewoon voorbij, hij keek mij wel aan maar groette mij niet. Een poosje later kwam ik hem weer tegen en weer nam hij mij scherp op. Blijkbaar is hij boos geworden, voelde zich beledigd en nam op de volgende manier wraak:

Een paar dagen na het landbouwfeest kwamen Joesoep en Jan binnen met het bericht dat zij waren opgeroepen voor herendienst aan een weggedeelte, dat op een afstand van 20 paal (= 30 kilometer) van Mowewe is gelegen. Hun gezichten stonden donker want dit bevel betekende tien à veertien dagen van huis, zwaar werk en voor nachtverblijf een oude loods. Bovendien mochten zij niet worden opgeroepen, want bedienden van controleur, zendeling, dokter en van inheemse bestuursambtenaren waren vrij van herendienst. Vader was op reis en dus stond ik alleen voor deze onaangename zaak. Ik zei hun dat zij moesten beslissen, niet ik. Zij konden gaan, ik zou mij wel redden (ik hield mij groot), maar ik zou bij de controleur reclameren. Ze verklaarden niet te willen gaan. Ik zond een bode met een briefje naar de controleur en de zaak liep met een sisser af.

[Thans volgt een beschrijving van de gevolgen voor de zending van de Duitse inval in Nederland. Alle verbindingen met Nederland werden verbroken. In Mowewe werd bezuinigd en werden noodmaatregelen getroffen om aan geld te komen.¹⁴⁰⁾

¹⁴⁰⁾ Zie hiervoor ook A.G. van der Klift-Snijder, “Wat kan ik doen”, en *Idem*, “Het antwoord van onze gemeente”.

[154] In overleg met Vader besloot ik de gemeente te Mowewe en verdere gemeenten in ons ressort op te wekken om mee te werken aan een verkoping ten bate van de zending. Natuurlijk begon ik met de vrouwen en meisjes bijeen te roepen voor een vergadering op mijn voorgalerij na de kerkdienst. Ik vertelde haar, hoe de zending door de oorlog in nood was geraakt en dat iedere gemeente nu zichzelf moest redden, dat wil zeggen eigen medicijnen, schoolbehoeften en salarissen van onderwijzers en ouderlingen moest betalen. Ik ging voort: “Wij kunnen het beste hierbij helpen door mooie dingen te maken en die ten bate van de zending te verkopen. Ik heb jullie leren haken en naaien. Laat nu zien wat je kunt. Ik geef je het benodigde materiaal.” Toen er instemmend werd geknikt, las ik een lijst van voorwerpen voor die zouden kunnen worden gemaakt, zoals schortjes, kruipbroekjes, zakdoekjes, klamboebanden enz. en zei dat ieder de volgende zondag na de kerk mij moest komen vertellen wat ze wilde maken. Met enige spanning wachtte ik af. En zie, achter ieders naam kon ik een handwerkje invullen, soms twee, en snel groeide de voorraad aan. Alles zag er netjes en fris uit: zakdoekjes met fijn gehaakte kantjes in alle lingerie-kleuren, kleedjes, slabbetjes, kralendoosjes, van alles. En dat was werk van Mekongga-vrouwen, die bij onze komst te vuil waren om aan te raken. Nooit heb ik meer verwonderd gestaan [155] over de uiterlijke verandering, die een volksstam kan ondergaan als zij het christendom heeft aanvaard. En de innerlijke verandering? Hier waren bevrijde, zelfbewuste mensen, die werkten voor een doel dat boven eigen voordeel uitging. Hier werd niet gevraagd: wat verdien ik er mee, wat krijg ik er voor; hier hielpen ze belangeloos mee. Nooit heb ik dieper gevoeld, hoezeer ik met deze mensen verbonden was.

De goeroe had een vergadering belegd met de mannen. Het resultaat was allerlei soorten gevlochten mandjes, draagkorven, rijstwannen, kapstokken van hertegeweien, zelfs maakte onze Chinese meubelmaker een kast. – – –

De netto opbrengst was f 200,-, welk bedrag aan het zendingsconsulaat werd overgemaakt. Ook in Kendari hadden oom Jo Gouweloos en tante Cor niet stilgezeten. Zij hadden een avondfeest georganiseerd, waar taarten werden verloot, gebakjes gepresenteerd, limonade, thee en bier werd geschonken, alles gratis door vrouwen uit de gemeente gebakken en door Chinese handelaren geleverd. Ook dit bracht een flink bedrag op. – – –

Onze laatste periode is wel de zwaarste geweest. Vader had wegens vertrek van collega Storm naar Nederland in 1937 nu twee ressorten te verzorgen. Dat van Storm lag drie dagen reizen van het onze verwijderd; in de droge tijd was het langs binnenpaden, over bergtoppen, door bossen en rivieren te bereiken. En dan de bloedzuigers! Ondanks de beenzwachtels, die over sokken en schoenen worden aangedaan, weten ze binnen te komen om zich te verzadigen met het bloed van de reiziger. Het zijn spanrupsen, die onder het kruipen zich buigen en strekken.

[156] En toch voelde hij zich op deze reizen gelukkig. In zijn door zijn dragers opgezet boshutje op zijn veldbed gezeten, nuttigde hij zijn eenvoudige maaltijd van rijst met ketjapsaus, een rotanspruit als groente en met een stuk gedroogde vis, in olie gebakken, er bij. Thee dronk hij veel, ook het vocht uit sappige stengels en klapperwater, want dit was alles betrouwbaar. De koffie, die ik hem meegaf, ook het blikje Kwattarepen, kwam haast geheel weer terug. Hij at en dronk hetzelfde als zijn dragers. In de natte moesson maakte hij de reis over zee, in een prahoe of in de motorboot van het Landschap.

Uit deze tijd, februari 1939, dateert een brief van Vader aan een zendingsvriendin in Holland.¹⁴¹⁾ Hij schrijft hierin bijna uitsluitend over zijn kinderen; hoe Ineke tot grote tevredenheid van de familie Bikker te Mamasa werkt¹⁴²⁾, Han werkzaam is bij Werkspoor te Amsterdam, Anneke mooie rapporten heeft op het Lyceum, Henk toelatingsexamen doet voor de derde klas H.B.S. en Cathrineke, die in de eerste klas Mulo zit. Hij schrijft: “het zal misschien nog een jaar of vier duren, voordat wij weer in het vaderland komen. Maar dan ook voorgoed”. Wij wisten toen gelukkig niet, dat het nog zeven jaar zou duren, in totaal twaalf jaar. – – –

¹⁴¹⁾ Die brief is Van der Klift aan A.J. Baronesse van Welderen Rengers-Olde Kempenaar, 18/2/1939, PACM.

¹⁴²⁾ De oudste dochter van het echtpaar Van der Klift-Snijder, Wendelina (Ineke), deed in 1938 eindexamen kweekschool (Jan van Nassau Kweekschool te Utrecht) en vertrok in datzelfde jaar naar Mamasa, het zendingsgebied van de Chr. Geref. Kerken in westelijk M.-Celebes, waar ze, na Z.O.-Celebes te hebben aangedaan, vanaf september van dat jaar werkte als huis-onderwijzeres voor de kinderen van zendingspredikant A. Bikker (1898-1977; 1927-1946 in Mamasa; 1960-1971 secr. ZCGK in Nederland); zie Bikker, “Van ons Zendingsveld”, 131; B[ikker], “In de pastorie van Mamasa”, 85-87.

VII Oorlog

1940. Steeds somberder werden de geruchten die ons bereikten. Een aantal ambtenaren ging niet naar Nederland met verlof, maar nam een buitenlands verlof in Indië. Gepensioneerden, die zich in Nederland hadden gevestigd, kwamen met spoed naar Indië terug. Ouders die schoolgaande kinderen in Nederland hadden, lieten ze per vliegtuig terugkomen! Onze mensen wisten dat er oorlog was in “Walanda”, maar het zei hun niets. Maar in Kolaka, waar de K.P.M.-boot kwam, begreep men het dreigende gevaar, ook voor Indië, en Chinese en Buginese handelaars hadden samen een radio gekocht, die ze in een leeg huis hadden opgesteld. De talrijke luisteraars betaalden dan vijf cent per persoon en per avond. Zo hoorden zij iets door de Maleise radio-omroep, maar de plaatsnamen waren voor hen Latijn. Geruchten over de vorderingen der Japs op Malakka bereikten ons. Hoe ze de bevolking dwongen hun bezittingen aan de kant van de weg neer te zetten en dan alles met vrachtauto's weghaalden. Dat Amoerang en Menado werden gebombardeerd, alsmede het vliegveld te Kolonedale.¹⁴³⁾ Het oorlogsrumoer kwam dichterbij.

Onverwacht kwam de assistent resident van Palopo op bezoek. Hij had een lang gesprek met Vader in zijn kantoor. Hij vroeg hoeveel logeerkamers met bedden wij hadden in geval van evacuatie uit Kolaka en andere kustplaatsen.

— — —

[157] Uit Makassar werd gemeld dat veel mensen vendutie hielden en naar Java vluchtten in motorbootjes en prauwen, hun ongeluk tegemoet! Want Java zou door de landmacht, Celebes door de marine worden bezet en het eerste is veel erger dan het laatste gebleken.

Na het vertrek van de assistent resident, toen wij 's avonds aan tafel zaten, vroeg Vader opeens: “Zou jij ook maar niet naar Java gaan? Je kunt mee met de motorboot van de Nikkel-Mij.¹⁴⁴⁾ Jan en Joesoep brengen je te paard naar Kolaka. De Nikkel-Mij wacht je aan de overkant te Palima¹⁴⁵⁾ op en brengt je per auto naar Makassar. Daar sluit je je aan bij mensen die naar Java gaan.” Ik heb niet gevraagd wie hem over die motorboot en die auto van de Nikkel-Mij had gesproken, maar zei: “Wij zijn samen hier gekomen en we gaan samen hier vandaan.” We hebben er niet meer over gesproken. Mijn beweegredenen waren tweërlei: Ik durfde de reis niet alleen aan onder de gegeven omstandigheden en ik wilde Vader niet alleen achterlaten. We begrepen beiden dat het gevaar dichtbij was. Overdag had ieder zijn werk, 's avonds damden we voor afleiding.

Op een avond zei Vader: “Ik ga het geld van de zending uit de brandkast begraven in de groentetuin en zaai er radijs bovenop. Niemand kan mij zien, het is donker.” Maar niet lang daarna, op een nacht, maakte hij me wakker en zei: “Ik haal het geld terug. Als de Japs straks komen en wij zijn weggebracht, doorzoeken ze ons huis van onder tot boven. Als ze de brandkast leeg vinden, beschuldigen ze misschien onze jongens en martelen ze hen om een bekentenis af te dwingen. Dat nooit! Die gedachte zou ik niet kunnen verdragen.” De volgende morgen vroeg Joesoep mij of hij en andere christenen niet iets van ons zouden kunnen bewaren in hun woning. Ik antwoordde met Vaders woorden, er bij voegend: “de gedachte dat ze jullie zouden mishandelen zou me mijn rust ontnemen. Je moet bij een verhoor rustig kunnen zeggen: wij weten van niets.”

Ik maakte van een oud ontbijtlaken een witte, neutrale vlag en Vader stak die uit het zolderraampje en we wachtten af.

Intussen werden honderden inheemsen, To Laki, To Mekongga, To Moronene en anderen opgeroepen om te Kendari mee te helpen aan de verdedigingswerken en ze deden het gewillig. Een Australisch leger van 1.800 man werd daar verwacht om het nieuwe vliegveld Amuito, van groot strategisch belang, te verdedigen. Maar aan de voorbereidingen, de bouw van kampementen met vaste wastafels en tegelvloeren, van een hospitaal met desinfectiekamer, werd te veel tijd besteed (verknoeid) en nog vóór alles klaar gered was, kwam de vijand.

Op 24 januari 1942 had de inval te Kendari plaats. Acht kruisers voeren de baai binnen. Voor de verdediging van het vliegveld hadden wij slechts ... 450 man. De kleine Nederlandse bezetting trok zich terug. Ze gooiden wapens en uniformen weg en vluchtten de bossen in naar het bovenland. Ook de vernielbrigade van de Nikkel-Mij verliet

¹⁴³ Amurang en Menado (Manado) lagen op N.-Celebes, Kolonedale lag op O.-Celebes.

¹⁴⁴ Zie pagina 76, voetnoot 110.

¹⁴⁵ Palima was een havenplaats in Bone in Z.-Celebes, aan de westoever van de Golf van Bone nabij Pompanua (Pompanoea).

Pomala'a en bracht de grote radio-installatie, in een enorme kist, maar eerst naar Mowewe. Daar bleven ze acht dagen. Wij waren blij, [158] toen we dit gevaarlijke bezoek kwijt waren.

Een schooljongen uit Wawotobi (Kendari) kwam naar ons gevluucht. Hij had in een schrift een Japanse proclamatie overgeschreven en bracht die aan ons. Daarin werd de bevolking verboden voor Blanda's te werken; wie het toch deed, zou als pro-Blanda worden beschouwd en hun lot delen. Verder werd bevolen, Japans geld aan te nemen en werd gezegd dat nu Nippon regeerde, er geen honger en aan niets gebrek meer zou zijn. Op diefstal van eigendommen der Blanda's stond de doodstraf van vader en familie.

Ik besprak de berichten met mijn jongens, die begrijpelijk geen hoofd meer hadden voor hun werk, evenmin als ik. We gaven ze ontslag met twee maanden loon. Wilden ze ons komen helpen, dan was dat uit vriendschap. Tot het laatst bleven ze ons trouw.

Ik had gedacht dat wij zou worden weggehaald om ons op het hoofdkwartier te melden, waarna wij konden teruggaan. Wij waren immers neutraal! Daarom had ik Joesoep opgedragen, koffie en limonade met spuitwater klaar te zetten. Hij zou echter achter de schermen blijven, ik zou de heren zelf bedienen. Vader liet mij in die waan, het gaf mij wat afleiding. Wij lieten midden in de bossen een bungalow maken, groot genoeg voor ons beiden met Marta en voor oom en tante Gouweloos en met voldoende proviand. Maar zij kwamen niet. Op de eerste dag van de inval in Kendari was hij reeds vermoord en zij op haar vlucht gevangen genomen. Wij hebben van de bungalow geen gebruik gemaakt, want het bevel kwam dat wie vluchtte zou worden doodgeschoten.

Op de dag van de inval besloot Gouweloos Kendari te verlaten. Tante Cor was reeds met enige andere vrouwen geëvacueerd. In zijn auto nam hij de assistent resident van Boeton, een voornaam inheems hoofd¹⁴⁶) en een godsdienstonderwijzer en diens huisjongen mee. Zij wisten niet dat de Japs de Sampara-rivier¹⁴⁷) waren opgevaren, bij Poehara waren geland en naar Kendari oprukten. Zo reed de auto de vijand tegemoet. Bij het samentreffen stapten allen uit, Gouweloos rechts van achter het stuur, de anderen links, de handen omhoog. Volgens ooggetuigen heeft Gouweloos zich bij de anderen willen voegen en liep achter de auto langs. Hij keerde zich daartoe om, met de rug naar de vijand. Deze zag dit aan als een poging tot ontvluchten en schoot. Enige dagen later is hij inderhaast door mensen uit een naburige kampong begraven. Een maand later werd door de Japs toegestaan dat hij te Kendari werd begraven door de christelijke gemeente.

Intussen wachtte tante Cor in spanning op haar man. Toen hij niet kwam en de Japanse patrouilles het land gingen verkennen, besloot zij met haar gezelschap Lamboeia, waar zij in het leegstaande zendingshuis van de familie Schuurmans verbleef, te verlaten en te vluchten. De inheemse bevolking zou haar wel onderdak verlenen. Maar het bleek al dadelijk dat men bang was haar op te nemen. Zij probeerde het in een andere kampong maar ook daar dezelfde vrees. Toen besloot ze terug te gaan naar Kendari. Onderweg overviel hun een hevige regenbui. Drijfmat strompelden ze verder tot een Japanse vrachtauto hen opnam en naar het vliegveld bracht. Ze werden voor de commandant geleid. Toen hij zag hoe doornat en verkleumd zij waren, bood hij hun een glas wijn aan. Eerst dronk

¹⁴⁶ Dat hoofd was Lasandara. Geboren in 1896 te Wawotobi. Hij was van nederige komaf doch maakte gebruik van de bestuurshervormingen van de jaren twintig om zijn maatschappelijke positie te verbeteren. Sinds 1918 was hij districtshoofd van Wawotobi. In 1923 werd hij aangesteld tot *kapitan* ("landsgroote met de titel kapitan") en trad hij toe tot het zelfbestuur van de onderafdeling Laiwoi (i.e. oostelijk Z.O.-Celebes, met hoofdplaats Kendari). Tevens werd hij benoemd tot districtshoofd van Sampara (tot 1926). Sinds 1935 bekleedde hij als districtshoofd van Konawe één der hoogste functies van Laiwoi. Daarnaast was hij nagenoeg de enige in Laiwoi die ervaring in de nationale politiek had opgedaan; hij was aanwezig op de Denpasar-conferentie in december 1946 waar de Deelstaat Oost-Indonesië (*Negara Indonesia Timur*, NIT) werd opgericht, en vertegenwoordigde sindsdien Z.O.-Celebes in de Voorlopige Volksvertegenwoordiging (parlement) van de NIT in Makassar. Zijn onvrede over de ondergeschikte positie van het oude rijk van Konawe (en van zichzelf) binnen Laiwoi bracht hem ertoe zich in april 1947, na terugkeer van Denpasar, waar hij naar eigen zeggen zeer onder de indruk gekomen was van de hoofse stijl van de Balinese cultuur en tradities, in Wawotobi, de oude hoofdstad van Konawe, door zijn broer Aresoenggoe tot *Mokole Konawe* (Vorst van Konawe) te laten uitroepen, waarmee hij zich onttrok aan het gezag van het zelfbestuur van Laiwoi. De Nederlanders beschouwden dit als een staatsgreep en maakten er snel een eind aan. Na de machtsoverdracht aan de republiek in 1949 was zijn rol uitgespeeld. Schuurmans aan HB NZV, 15/6/1927, ARvdZ I/7. Van Oosten, *Voorlopige schets ener Biografie van den Kapitan Lasandara*; Van Oosten, *Pemeriksaan Aresunggu; Personalialia van Staatkundige Eenheden*, 32; *De Conferentie te Denpasar 7-24 December 1946*, II, 47.

¹⁴⁷ De Sampara is de naam van het laatste stuk van de benedenloop en de monding van de Konawe-rivier, die iets boven Kendari in zee stroomt. Puhara (Poehara) ligt enkele kilometers ten zuidwesten van Kendari aan de Sampara.

hij zelf, om vrees voor vergiftiging weg te nemen. Ze werden gebracht [159] naar één der kamers van het hoofdgebouw. Zij had drie deuren, waarvan geen enkele een sleutel had. Natuurlijk hadden ze veel bekijks, de hele dag door. Juist vóórdat Vader en ik arriveerden, waren ze overgebracht naar het desinfecteergebouw, dat ook niet op slot kon maar tenminste maar één deur had. Het was er donker, een flauw licht viel door drie tuimelraampjes vlak onder het dak. Meubilair was er niet; in de cementvloer was over de hele lengte langs een der kanten een goot gemaakt. Vuile matrassjes met een even goor kussentje lagen met hun hoofdeinde tegen de tegenoverstaande muur. Een dikke soldatendecken lag opgevouwen aan het voeteneind.

Verlichting des nachts gaf een klein nachtlampje, dat onder een stoel stond vanwege de verduistering. De deur van ons verblijf gaf toegang tot het wachtlokaal. We schoven er des nachts een stoel voor. Dit mocht overdag niet; iedereen mocht ons komen bekijken en daarvan werd druk gebruik gemaakt, op alle tijden van de dag. Daardoor hadden we weinig rust, ook des nachts niet, als patrouilles uittrokken of thuiskwamen en vliegtuigen kwamen en gingen.

[Inmiddels is de schrijfster overgegaan tot het beschrijven van de internering van zichzelf en haar man op het vliegveld Amoitto nabij Kendari. Voorafgaand daaraan echter was hen al in Mowewe het een en ander overkomen.]

Op 31 januari 1942 verscheen voor ons huis in Mowewe een afgezet inheems hoofd, dat zijn diensten aan de Japs had aangeboden. Konggoasa was de zoon van de vorst van Kolaka, met wie Vader vriendschappelijke betrekkingen had gehad.¹⁴⁸⁾ Meermalen had de kleine baas op Vaders knie gezeten. Maar nu was hij in Japanse dienst en was met een troep Boeginezen gekomen om ons gevangen te nemen en uit te leveren.

“Dat nooit”, las ik op Vaders gezicht, toen hij de troep het huis zag omsingelen. Hij beval hen terug te gaan en werkelijk, ze gehoorzaamden. “Wie ben je?”, vroeg ik Konggoasa, die ik niet herkende daar hij weinig in het binnenland kwam. “Saja wakil Nippon”, antwoordde hij (ik ben een vertegenwoordiger van Japan). “Waar is je aanstelling?” Die was een verfrommeld stukje papier, waarop enige Japanse letters stonden. Vader sloot inmiddels zijn werkkamer en kwam bij ons op de voorgalerij. Hij bood zitplaatsen en sigaretten aan en er viel een stilte. Achter mijn stoel had zich een wacht geposteerd met een groot, roestig zwaard; achter Vader stond er een met een ouderwets pistool. Het kostte hem enige moeite het gezelschap weg te krijgen. Toen hij Konggoasa eraan herinnerde dat hij bevriend was geweest met zijn vader, week de spanning en werd de stemming haast gemoedelijk. Daarvan gebruik makend, overhandigde Vader hem een verzoekschrift in het Maleis voor de Japanse commandant. Hierin verzocht hij zijn evangeliewerk te mogen voortzetten. Hij beloofde zich onzijdig te houden en zich desgewenst op

¹⁴⁸⁾ De bedoelde vorst van Kolaka was de *bokeo* en *hadat*-voorzitter, genaamd Latambaga, de elfde *bokeo*, zie pagina xi, voetnoot 12. Deze was overleden in 1933. Konggoasa, zijn zoon, was bij de opvolging van zijn vader gepasseerd. De achtergrond hiervan was dat het gouvernement hem als een stroman van Luwuq beschouwde. Het gouvernement evenwel wenste de invloed van de Buginezen op het bestuur van Z.O.-Celebes tegen te gaan. De nieuwe *bokeo* van Mekongga werd daarom Poewatoe Ra’ejati, een uit Lambuya afkomstige telg van een hoofdengeslacht uit Konawe (Kendari), zie *Bestuursorganisatie in Kolaka*. In de oorlog verleende Konggoasa hand- en spandiensten aan de Japanners. Na de oorlog ontwikkelde hij zich tot het prototype van een veelvoorkomend en gevreesd soort volksheld: een combinatie van roverhoofdman en opstandelingenleider, een tot de publieke verbeelding sprekend type waar de volksmythologie op Celebes tot op heden zeer rijk aan is. Met een kleine groep volgelingen, waarbij zich ook een aantal voortvluchtige Japanners had aangesloten, trok Konggoasa door de bergen van noordelijk Z.O.-Celebes. Zijn voornaamste bezigheden waren het uitvechten van persoonlijke vetes, het wraak nemen op en bestelen van oude vijanden en het plegen van overvallen op (vermeende) pro-Nederlandse en pro-NICA bestuurders en hoofden. Zoals Konggoasa waren er nog enkelen, waaronder de voormalige inlandse bestuursassistent Soepoe, Andi Kasim, Hadji Wahid en Chr. Pingak, die gewapend waren met (Japanse) karabijnen en pistolen. Na de soevereiniteitsoverdracht in dec. 1949 was hun rol snel uitgespeeld en deelden ze het lot der vergetelheid van honderden medestrijders uit die tijd, voor wie in de nieuwe Indonesische republiek van Soekarno en Hatta geen plaats was. Zie Residentie Zuid, *Politiek Verslag (16-31 Maart 1947)*; Residentie Zuid, *Politiek Verslag over het tijdvak 17 tot en met 31 Juli 1948*. Pingak, een van het eiland Rote afkomstige onderwijzer die met een Tolaki-vrouw getrouwd was, was een veelzijdig auteur en *adat*-kenner. Hij ging over tot het christendom en werd een vooraanstaand lid en (amateur) kerkhistoricus van de Gepsultra. Ondanks zijn herkomst behoort hij met Konggoasa naar het hedendaags besef der lokale bevolking tot de eerste revolutionairen van Z.O.-Celebes. Zie Pingak, *Data-Data*, 92; Residentie Zuid, *Politiek Verslag (1-15 October 1947)*, 5.

gezette tijden bij het hoofdkwartier te zullen melden. Konggoasa las dit hakkelend voor; hij had in zijn schooljaren veel gespijeld en had daarvoor eens van de controleur voor zijn broek gehad, in het publiek. Of deze straoefening de gewenste uitwerking had, is mij niet bekend maar ik betwijfel het. Na enige tijd vertrok de stoet, na ons te hebben verzocht niet te vluchten maar af te wachten tot de Japs ons kwamen halen. Vóór het zover was, is nog eenmaal een patrouille soldaten te Mowewe geweest, op 8 februari. Die informeerde door haar tolk of wij er nog waren en verdween. Bij tussenpozen kwamen vluchtende KNIL-soldaten door; eens kwam een anoniem briefje: “wij hebben zieken; help ons met kinine.” Vader gaf een fles pillen aan de bringer mee.

[160] Op de 10e februari reed een auto ons erf op. Er sprongen vijf soldaten uit. Een hunner fouilleerde Vader op wapens, vroeg mij de sleutels van onze kamers en kasten waarna we werden gelast in te stappen. Ik zag Joesoep met een angstig gezicht verdwijnen met de sleutelbos, gevolgd door twee soldaten. Op de pasar stopte de auto. Een grote menigte had zich daar verzameld maar het was er doodstil. Gespannen werd afgewacht wat men met ons zou doen. Wij verzochten de tolk voor ons te willen vragen of onze beide handkoffers mochten gehaald worden. Ze stonden al een paar dagen gepakt. Ik had alleen mijn zakdoek bij mij, Vader alleen zijn bril. Het werd geweigerd en we kregen bevel in een militaire vrachtauto te stappen; ik op Vaders verzoek in de kabine, naast de Japanse chauffeur, Vader achterin zonder hoed in de felle zon tussen Japanse soldaten. We reden snel; drie militaire vrachtauto's voorop, dan de personenwagen van de commandant en drie vrachtauto's vormden de achterhoede. Vijftien kilometer van Mowewe hielden we halt op de top van de Simboeneberg. Blijkbaar moest op een ander deel van de troep worden gewacht. Een veldradiotoestel werd opgesteld en er werd druk geseind met rode en witte vlaggetjes. Ondertussen werd er gegeten, rijst met vlees uit blikjes, die de soldaten handig openden met de punt van de bajonet. Wij mochten toekijken maar het hinderde ons niet. Op zulk een dag voel je geen behoefte aan eten, wel aan drinken. Ik moest me even verwijderen en zei dat tegen Vader, die naast mij in het gras zat. Hij zei het tegen de tolk en ik kreeg toestemming, maar onder bewaking. Ik daalde de berg een eindje af, mijn geleider bleef op een afstand staan. Weer boven gekomen, zag ik uit het dal een kleine stoet naderen. Het waren de verwachte soldaten, die veertien krijgsgevangenen meevoerden die met een lang touw om de pols aan elkaar gebonden waren; twee Nederlandse onderofficieren en twaalf inheemse manschappen. Nog zie ik de wanhopige blik waarmee een der twee mij aankeek. Ze waren op de vlucht gegrepen en dus wachtte hen de doodstraf. Hun kleren waren gescheurd, er was jacht op hen gemaakt door heg en steg. Een personenwagen reed de vrachtauto waarin ik weer zat opzij. Er zat een Jap in, gekleed in een vuil, wit shirt en gestreept broekje. Hij had schrammen aan de benen, een bloedende teen en zag er verhit en bezweet uit. Het bleek de bevelvoerende officier te zijn, maar omdat hij er niet als zodanig uitzag, bewees ik hem niet de verschuldigde eer. Woedend keken de kleine, scheve oogjes mij aan, steeds feller werd de blik als wilde hij mij tot groeten dwingen. Toen drong het tot mij door dat dit wel de baas kon zijn en ik maakte een lichte buiging, waarop hij salueerde. We vertrokken; het was 4 uur in de middag. Angstvallig bleven de auto's bij elkaar. Als we een kampong passeerden, stond het dorps hoofd met zijn onderdorpshoofd onderdanig aan de kant van de weg te buigen en boden iets aan: eieren of kippen. Meestal werd daarop geen acht geslagen. Het was een zielige vertoning. Op de grens van Kolaka-Kendari werd weer halt gehouden. Ieder ging zich vertreden, de gevangenen natuurlijk niet. Een oude man naderde, schuw rondkijkend, onze auto, een geopende kokosnoot in de hand. Hij ging vóór het portier staan en hield de klapper omhoog zodat ik kon drinken en achter op de auto Vader ook. Het was een verkwikking, ik had zo'n dorst. Wat een moed om dat te durven doen! Als hij was gezien, had het hem zijn leven gekost. Wij reden verder, zwiingend zaten we naast elkaar, [161] de Japanse chauffeur en ik. Tot mijn verbazing sloegen we een zeven kilometer vóór Kendari rechtsaf. Waar zou het heengaan? Plotseling een hevige schok, nog een, nog een. Ik vloog tegen de kap, smakte neer op het blik met smeerolie, dat onder de dunne bankbekleding stond, nog eens omhoog, weer omlaag. De auto was in enige gaten gereden; gedempte autovallen maar zij waren door de regens verzakt. Mijn rug was gekneusd. De chauffeur beduidde mij me stevig vast te klemmen aan het portier, want er kwamen blijkbaar nog meer gaten. Onze soldaten hadden deze weg naar het vliegveld wel grondig vernield. Ook de enige ijzeren brug van Zuidoost-Celebes was kapot, opgeblazen. Over de wrakstukken was een noodbrug geslagen. Heel langzaam schoven de auto's er over. Het beangstigde ons niet; het lijkt dan of je ongevoelig bent geworden.

Om 10 uur in de avond bereikten we het militaire vliegveld Amoito. Vader hielp mij uit de auto, zitten kon ik niet op het kistje dat me werd toegeschoven. Vader kreeg twee klamboes, spreidde een voor mij op de grond, vouwde zijn jasje op als hoofdkussen en dekte mij met de andere klamboe toe. En zo lag ik, kijkend naar de schitterende sterrenhemel boven ons. Een schildwacht stond naast ons, bajonet op het geweer. Een officier kwam naar ons toe

en beduidde mij hem te volgen naar een alleenstaand gebouwtje. We passeerden de wacht, een deur werd geopend en ik hoorde een verraste stem: “Annie!” Het was tante Cor Gouweloos, die daar was ondergebracht in het desinfecteergebouw met twee onderofficiersvrouwen, waarvan één een zoontje, Egon, had. Verder was er de huishoudster van de voormalige commandant van Kendari. Zij was een Dajakse en had een dochtertje, Leentje. De eerste weken was ik hulpbehoevend en werd verzorgd door tante Cor en Vader. Wij kregen van onze lotgenoten enige toiletartikelen: ieder een halve handdoek, samen een gevonden halfvolle tube tandpasta, een stuk kam, zeep en een washandje uit een lapje gemaakt. Uit een overhemd naaide een der onderofficiersvrouwen een broekje voor mij. Werd mijn jurk gewassen, dan leende ik een kimono. Wanneer het enige pak van Vader werd gewassen, dan droeg hij alleen zijn flanel en een sarong. Ja, zo arm als Job waren wij. Maar wanneer hij ’s ochtends vroeg in die kleding bij de kraan buiten water haalde voor ons, dames, die ons binnen wasten, lachte niemand hem uit. Integendeel, hij werd met respect door de Japs behandeld en kreeg meermalen sigaretten.

De eerste dagen bracht Vader in het aangrenzende wachtlokaal door op zijn matrasje. Hij deelde dat om de beurt met de twee Hollandse onderofficieren, die aan weerskanten waren gezeten op de cementvloer, wachtend op hun berechting. De twaalf inheemse krijgsgevangenen zaten ook op de vloer, aan elkaar gebonden. Op twaalf februari, de verjaardag van Han, passeerde ik de wacht en zag Vader zitten. Ik stak vijf vingers op, nog eens vijf toen twee. Vader had het gezien en knikte, maar ook de wacht, die mij toesnauwde door te lopen. Ontelbare malen werd door voorbijgaande Japs op hem en zijn lotgenoten gewezen en dan met hun vinger de beweging om hun hals gemaakt, die betekende: je hoofd gaat er af. De sergeant had het heel moeilijk, de ander was rustig. Vader troostte hen uit Gods Woord, ook al legde de wacht hem meermalen het zwijgen op. Op de vierde dag werden de veertien krijgsgevangenen naar buiten geroepen. De commandant hield een [162] korte toespraak, ze werden op een vrachtauto geladen tussen gewapende soldaten met spaden en schoppen. Na korte tijd kwam de auto terug zonder gevangenen, maar met hun kleren. Vader was tevoren bij ons ondergebracht. Zijn matrasje wilde hij zelf dragen maar de wachtofficier riep: “no, no” en gelastte een Japanse soldaat dat te doen. Zijn matrasje lag nu in de hoek bij de deur, naast het mijne. Geïnterneerd bij de vrouwen! Jullie begrijpt wat dat voor hem was. Maar hij stond ’s morgens het eerst op en ging het laatst naar bed.

Op een avond laat kwam er bericht dat de twee onderofficiersvrouwen bij de commandant moesten komen om hem gezelschap te houden. Haastig kleedden ze zich aan. Vader volgde hen maar werd teruggewezen. Middernacht kwamen ze terug. Ze hadden bier moeten drinken maar hadden, toen de Japs beneveld raakten, telkens haar glas onder de tafel leeggegooid. Een andere avond werd de Dajakse weggehaald. Ook voor haar hebben wij gebeden, als gold het onze kinderen. Ze kwam om 3 uur in de nacht terug en schreide. Toen ze wat bedaard was, vertelde ze mij, die naast haar lag, dat de commandant tegen haar had gezegd: “Je man is dood, nu behoort je bij ons.” Ze begreep wat dat laatste betekende. Opvallend vaak kwam de commandant ’s avonds bij ons, zette zich op onze enige stoel en nodigde haar op zijn knie. Ze deed of ze het gebaar niet begreep, nam echter de aangeboden sigaret en vuur aan. Een weigering zou hij als een belediging hebben opgevat.

Singapore was gevallen. Het kamp vierde feest en van de opgewonden commandant kregen we drie blikjes sardines met tomatensaus. “Singapore down!” Met die kreet en de duimen omlaag drongen dronken soldaten ons verblijf binnen. Ze hielden toespraken en zwaaiden met sabels voor onze gezichten, wat Egon en Leentje aan het huilen maakte. Op een middag kwamen enige officieren van de luchtmacht ons bekijken, in vliegerskostuum. Een hunner vroeg mij: “What do you think about the war” en “Did you know the power of Japan?” Ik antwoordde, ook in het Engels: “Wij zijn allen in Gods hand, Hij bestuurt het lot der volkeren, ook het Uwe. Nu zijn we in Uw macht maar op Zijn tijd geeft Hij ons de vrijheid. Dan is het vrede, U keert naar Uw land terug en we zijn allen gelukkig.” Bij hun weggaan kreeg ik een beleefde groet.

[Het eten in het kamp was slecht en buik- en darmklachten bleven niet uit.]

[163] Eentonig verliepen de dagen. Wij onderhielden ijverig onze kamer en deden of we het erg druk hadden met onze was, eten halen en naaien, want als de Jap ons ledig zag, werden we aan het wieden gezet. Verder verschaftte ik wat bezigheid door Engelse les te geven, zonder boeken. Een Japanse soldaat, die zich zeer voor een der sergeantsvrouwjes interesseerde, ging passagieren en bracht een aantal schoolschriften, potloden en wat gedroogde

vis mee. Ik gaf rijen woordjes op te leren, maakte er thema's van, die na correctie uit het hoofd werden geleerd en opgezegd. Tante Cor was mijn ijverigste leerling. – – –

Onder het gedaver van opstijgende en landende vliegtuigen, geraas van uittrekkende en terugkerende patrouilles, het gedonder van overvliegende bommenwerpers, die des nachts naar Java gingen, leefden wij ons eentonig bestaan. Vader studeerde Japans waarbij een der tolken hem hielp. Een groep vluchtelingen: Engelsen, Chinezen, inheemsen werd binnengebracht. Ze werden toegesproken door de commandant, ook op een auto geladen en naar het binnenland gebracht, vanwaar zij niet meer terugkeerden. Met gevluchte gevangenen maakte men korte metten.

Zeven weken waren verlopen, wij snakten naar bevrijding. Het ergste was de publieke latrine, een enorm gat waarin ongebluste kalk overdekt met bamboelatten. De omheining was laag, er was geen steun [164] om je aan op te trekken. Vader was gelukkig nog bij mij en hij ging steeds met mij mee.

Op een middag verscheen de commandant met een marineofficier. "I'll bring you to Makassar tomorrow morning. I'm the commander of your ship." Wel, verheugd pakten we onze schamele bezittingen in een stuk van een sarong. Nooit ben ik met pakken gauwer klaar geweest: geen bagage voor het ruim, geen koffers voor het bagageruim, geen hutbagage, alleen een bundeltje.

Des nachts om 4 uur reden wij af. Commandant en dokter deden ons uitgeleide. De eerste zei dat ons vertrek hem speet, want wij zongen zo mooi! Ik vroeg of er nu wat voorzichtiger kon worden gereden dan op de heenreis. Hij gaf daartoe bevel. Te Kendari bracht een landingsvaartuig ons naar de torpedojager "Mana Suru". Het had hard geregend, het dek was kletsnat. Een jonge officier kwam vragen: "Did you have your breakfast?" Nee, we waren hongerig en verkleumd. "Then I'll give you rice with currie." Dat kregen we en een grote ketel met warme gesuikerde melk. We smulden, al was het een zonderlinge combinatie. We maakten een gevaarlijke reis op het Japanse oorlogsschip; acht wachten zochten met verrekijkers de horizon af, twee torpedo's lagen klaar. Des namiddags waren we binnen in de officierskajuit, want het regende. Er werd gedekt en we meenden maar weer naar buiten te moeten gaan. Maar ons werd gezegd dat het een tea-party werd, ons door de commandant aangeboden. We vertrouwden onze ogen niet. Mijn plaats was naast de commandant. Eerst werd thee gepresenteerd, verrukkelijk. Toen ananas aan stokjes; toen een soort Japans gebak en stokjes Javaanse suiker. Egon verslikte zich in zijn ananas. Het kind had reeds zo lang niets lekkers gehad. Ik bedankte na afloop. De nacht brachten we weer door in de officierskajuit, op banken langs de wand en op een zeil op de vloer. Een officier maakte zijn verontschuldiging dat ze het ons niet beter konden geven. Vader sliep in een hangmat en vond dat wat fijn.

We maakten een grote omweg en liepen de volgende dag, 31 maart 1942, de haven van Makassar binnen. De "Mana Suru" bleef buitengaats, een motorsloep, nagewuifd door enkelen der bemanning, bracht ons aan wal. Stil was het op de vroeger zo drukke kade, stil in de straten. Geen enkele Europeaan; enkele Indonesiërs joelden ons na. We reden tot vóór de politiekazerne. Vader werd naar de mannenafdeling gebracht, wij werden bij enige Duitse vrouwen gevoegd, die warm eten voor ons klaar hadden en een gedekte tafel! Elke avond mocht Vader mij 2 uur bezoeken en toen ik jarig was, bracht hij een halve fles limonade mee. De andere helft deelde hij met zijn kameraden om op mijn gezondheid te drinken. Te 9 uur 's avonds was het appèl. Dan moesten we voor onze matrassen staan, een lichte buiging maken voor de dienstdoende officier, dan snel allemaal naar het toilet en slapen. – – –

[165] Na een dag of acht kwam bericht dat wij vrouwen uit Kendari op 6 april zouden worden overgebracht naar Malino, 1.200 meter hoog, een vakantieoord voor rijke families uit Makassar, die er hun huizen en bungalows hadden. De mannen moesten naar Pare-Pare, een havenplaats aan de Straat van Makassar, 150 kilometer ten noorden van Makassar. Vader en ik namen afscheid. Voor hoe lang? Het werd drie jaar en acht maanden, tot 20 september 1945, waarin wij weinig, eigenlijk niets van elkaar hoorden. Nu en dan, met maanden tussenruimte, mochten we elkaar schrijven, 25 woorden in het Engels of Maleis. De briefjes werden gecensureerd; wat niet werd doorgelaten, werd doorgestreept. Niemand mocht schrijven over zijn (haar) werk, of ziekte, of klachten, maar je had weinig andere stof en dan slechts 25 woorden! Maar je zag elkaars handtekening.

VIII Geïnterneerd

Eerst zal ik vertellen van Vaders kampjaren, voor zover ik ben te weten gekomen uit zijn verhalen en artikelen in zendingsbladen. Zo bleef Vader dus achter te Makassar. De mannen moesten onkruid wieden langs de wegen en gras kappen, verder koken en brandhout halen. Er werd natuurlijk door de Japs geen onderscheid gemaakt in rang of stand. De resident van Celebes werkte even hard (of kalmpjes) mee. Meestal werden protestantse en Rooms-Katholieke samenkomsten toegestaan, zo ook op goede vrijdag, maar op eerste paasdag niet want dat was te snel na elkaar. Dus werd toen gewerkt maar tweede paasdag was er weer een “sembahjang”.

In april kwamen ook de Nederlanders van Bali en de kleine Soendaeilanden; een indrukwekkende stoet van pastoors, paters, broeders en nonnen, allen in processiekleding, de mannen in witte soutanes, de nonnen in het kleed harer orde: wit, grijs, zwart of blauw.¹⁴⁹⁾ Met hen kwamen de zendelingen en bestuursambtenaren van Soemba en Bali en enkele particulieren, onder andere de schilder Hofker en zijn vrouw.¹⁵⁰⁾ Ondanks scherp toezicht werden briefjes naar de vrouwen in Malino gesmokkeld door Boeginezen en inheemse christenen, tegen ruime vergoeding. De boodschappers namen dan briefjes mee terug. Eénmaal zijn ze onderschept, maar daarover later.

Al spoedig toonden de Japs zich in hun ware gedaante; om het minste vergrijp werd een dracht stokslagen uitgedeeld. Maar toch was het leven wel te dragen. Er was voedsel genoeg, het werk niet te zwaar, ontspanning door zangvereniging en gymnastiekclubs, lezingen en voordrachten. De bezittende klasse (er waren er, die veel geld bij [166] zich hadden) hielp de niets-bezittenden met een maandelijks ondersteuning. Men was onkundig van de strijd die woedde in de Koraalzee tussen de Amerikaans-Australische zeemacht en de Japanse vloot.

Begin september 1942 deden geruchten de ronde van overplaatsing naar Pare-Pare. Bij groepen van 50 man werden de Nederlanders weggebracht en geïnterneerd in een kazerne, die eerst aan drie, later aan vier kanten door een zwartgeteerde planken schutting was omgeven. Gelukkig was er waterleiding en elektrisch licht. Toen alle geïnterneerden met hun bezittingen waren afgeladen, moesten zij in het gelid gaan staan en werden zij toegesproken door de kleine assistent resident van Pare-Pare, Makino. Hij zei dat voor ieder die ontvluchtte tien anderen zouden worden gedood, als hij niet werd gevonden. Verder zei hij dat zij eens per maand mochten schrijven aan hun vrouwen en kinderen en daarop ook antwoord zouden krijgen. Deze belofte is niet nagekomen: dikwijls verlieten maanden zonder dat zij mochten schrijven, het is twee maal per jaar geweest. Ook mocht naar Nederland worden geschreven, maar dan moest het adres niet zijn “Nederland”, maar “Duits-territoriaal.” Klinkklare onzin!

Er werd hard gewerkt. Het groentetuintje werd vergroot en dat leverde een overvloed van Indische groenten. Ook was er geen gebrek aan vlees, want er waren geiten, karbouwen en varkens. De timmerlui, vaklieden en leerlingen, hadden de handen vol met het maken van britsen voor nieuwe geïnterneerden, uit Ambon, oude mannen en jongens boven de zestien jaar uit het vrouwenkamp in Malino en Armeniërs uit Makassar.¹⁵¹⁾ Het totale aantal geïnterneerden bedroeg toen 613 man. Daarbij waren ook gerekend de Rooms-Katholieke broeders uit Flores. De meesten van deze kenden een vak: timmeren, schoenmaken, brillen repareren, klompen maken. Ieder liep op trippen¹⁵²⁾ om zijn schoenen te sparen. Er werd een grote partij trippen gemaakt voor het vrouwenkamp, clandestien, en toen werd verzocht ze daarvoor te mogen meegeven. Het werd ditmaal toegestaan maar niet meer. Het klompen maken werd echter voortgezet, want daaraan was gebrek bij ons. Weer werd het verzoek gedaan ze mee te mogen geven; het

¹⁴⁹⁾ Voor een verslag van Rooms-Katholieke zijde, zie “Overzicht van de godsdienstige toestand in het Interneringskamp te Malino, Januari ’42-Mei ’43”, in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 8.

¹⁵⁰⁾ Bali-schilder Willem G. Hofker (overleden in 1981) en zijn vrouw Maria Hofker-Rueter (geboren 1902) woonden van 1938 tot 1946 in Ned.-Indië. Het geslacht Rueter telde een aantal bekende boekdrukkers, ontwerpers van boekbanden, schilders en lithografen onder zijn leden. Biografische schetsen van beiden in *Maria Hofker's Indische impressies*. Samengesteld door Jan Schilt. (Haarlem: H.J.W. Becht, s.a.). Hofker en zijn vrouw werden begin 1942 voor zes weken geïnterneerd, doch in maart 1942 weer vrijgelaten door de kunstminnende Japanse commandant van Bali en Lombok. Tot hun definitieve gevangenneming in december 1943 leefden ze in een Balinese desa.

¹⁵¹⁾ Op Celebes woonden enkele Armeniërs. In Lapao-pao (La Pao Pao) nabij Kolaka op Z.O.-Celebes waren een klapperaanplant en veehouderij, waarvan de Armeniër J.E. Galstaun de pachter was. In de stad Makassar was voor de oorlog een pensioen, Huize “Ilse”, dat gedreven werd door mevr. V. Galstaun, eveneens van Armeense afkomst. [Dirks], *Memorie*, 11; Controleur van Kolaka, *Memorie*, 25; Vunderink, *Gids*, 10.

¹⁵²⁾ trippen - uit hout gesneden schoeisel.

waren 1.700 paar. De commandant was boos maar ze mochten worden ingeleverd. “Maar ieder van ons kreeg vijf klappen met een dikke stok voor straf. Dat hadden we er graag voor over”, schreef Vader later in een zendingsblad.

Er waren vier bewakers, die natuurlijk bijnamen kregen ter onderscheiding, de Gouvernante, de Paardekop, de Neus en de Bolle. De Bolle was kort, dik en brutaal. Hij werd later, tot schrik van de mannen, aangesteld als leider van het vrouwenkamp. Hij was een brutoot, die zich niet geneerde na zijn bad ongekleed door het mannenkamp te wandelen. Hij had het toezicht bij het tuinwerk. Eens plantte hij een boompje, samen met een pastoor. Toen ze bijna klaar waren, liep hij weg, het verder aan de pastoor overlatend. Deze stampte de aarde om het stammetje vast met zijn voeten. Dat zag de Jap en, in de mening dat de pastoor er tegen schopte, kwam hij terug, sloeg de pastoor en sleurde hem aan zijn baard mee. Dat kwam de eigen kampcommandant, een jonge pastoor, ter ore en hij protesteerde bij Makino tegen de mishandelingen. Maar deze lachte om het verhaal. De volgende dag echter werd deze pastoor aan touwen opgehesen en [167] door de Bolle en een medewerker met knuppels afgerost. Hij moest veertien dagen zijn bed houden. Dit is één geval van de vele.

Dagelijks ging een grote ploeg naar buiten om graafwerk te verrichten of schepen te lossen en te laden. Daarbij kregen ze contact met inheemsen, die hun kranten in handen smokkelden. Wel was het Nippon-nieuws maar men las tussen de regels. Buiten de werkuren hadden de mannen hun ontspanning. Een zangvereniging werd opgericht, waarvan een zeer begaafde pater dirigent werd. Voor eigengemaakte violen en mandolines kocht men metalen snaren en een klein orkest werd gevormd. Er werden cursussen gegeven in vogelkunde, astronomie, filosofie, Latijn, Hebreeuws en Grieks. Deze laatste drie volgde Vader ook; een lang gekoesterde wens ging in vervulling. Wat het dagelijks werk van Vader was? Wel, hij moest het huis van de commandant iedere morgen een goede beurt geven en daarna ijs halen (Pare-Pare was een garnizoensplaats en had daarom waterleiding, elektriciteit en een ijsfabriekje). Handig als hij was, had Vader spoedig zijn werk aan kant en ging zitten studeren. Toen de commandant hem daarmee bezig zag, liet hij hem rustig werken. Natuurlijk werd het onderwijs aan de jongens niet vergeten. Er was een Mulo, een H.B.S en een Gymnasium. Een der leerlingen heeft zelfs in het kamp zijn eindexamen Gymnasium gedaan.

Des zondags en op de christelijke feestdagen toog het grootste deel van het kamp ter kerke en des avonds werd een dagsluiting gehouden. Op een avond verscheen de Gouvernante en vroeg wat er aan de hand was. “Wij beoefenen onze agama”. “Dat moet maar eens uit zijn, altijd die agama” en het werd verboden daarvoor samen te komen. Men ging echter door; kwam er een bewaker, dan zaten de aanwezigen gewoon te praten.

“Toen we pas in Pare-Pare waren”, schrijft Vader, “zeiden de Japs dat de oorlog voor Celebes voorbij was. De schuilloopgraven werden als overbodig dichtgemaakt. Maar begin 1944 moesten er nieuwe worden gemaakt. Ten tweede kwam er hoe langer hoe vaker luchalarm. In de voornacht kwamen de Amerikaanse bommenwerpers die in westelijke richting vlogen. In de nanacht kwamen ze terug en vlogen oostelijk. In september werden pamfletten uitgeworpen. Daarin werd de bevolking aangeraden de kuststreek te verlaten en de vissers met hun scheepjes een goed heenkomen te zoeken. Een Amerikaanse verkenners cirkelde lang boven ons kamp.

19 Oktober 1944 weer alarm. Allen in de schuilgreppels, twee meter diep, die vanuit de lucht goed te zien waren. Een groep vliegtuigen vloog parallel met de kust, maakte een rechte hoek en vloog landwaarts. Het bombardement begon, Pare-Pare stond in lichterlaaie. En toen vlogen 24 bombers boven het kamp, brandende loodsen en gebouwen achterlatend. Een bom viel bij een schuilgreppel. Het opgeworpen zand bedekte me geheel en het kostte ons vijf mensenlevens. Maar bij de scheepswerf, die een der doelen was, kwamen 100 mensen om. De volgende dag bleef alles stil; nõg maakten de Japs geen aanstalten het kamp te ontruimen.

Op 21 oktober verschenen de Amerikanen opnieuw met 36 bombers. Weer werd Pare-Pare gebombardeerd. Wij verloren twee mensen. Het was duidelijk dat de Amerikanen ons kamp spaarden. Nu bijna alle kampgebouwen in puin lagen, besloten de Japs te verhuizen. In de nacht werd opgebroken, ieder mocht meenemen wat hij dragen kon.

[168] Het was zeven kilometer ver en toen de dag aanbrak, waren wij te Bodjo, ons nieuwe kamp. Wel verscheen nog een grote bommenwerper maar die mitrailleurde uitvarende prauwen en liet ons, vluchtelingen, met rust. Een groot verschil, dat nieuwe kamp met Pare-Pare. Dáár nette kazernes, hier ellendige bamboeloodsen. Nu was de Bodjorivier ondiep en smal, maar we zouden ondervinden dat zij in de natte moesson hevig kon bandjirren.¹⁵³⁾

¹⁵³ Zie ook doc. 194 in Van den End, *De Gereformeerde Zendingsbond*.

Er werd kampvergadering gehouden en besloten snel te gaan bouwen. Enige mannen gingen dagelijks met karren naar het oude kamp om daar hout te halen, van deuren, luiken, vensters, ja zelfs van de schutting. Ook werd groente gehaald. Een gevaarlijk werk want onafgebroken zochten Amerikaanse bombers de kuststreek af en mitrilleerden wat hun verdacht voorkwam. Ja, zeker was dit gevaarlijk maar dysenterie was nog erger. Met spoed werden barakken gebouwd. Van de ruim 600 geïnterneerden leden 400 aan dysenterie. Daarbij kwam een bandjir, die de barakken deed onderlopen zodat een ervan, vol patiënten, moest worden ontruimd. Een tweede bandjir spoelde kistjes, mandjes en pakken, die onder de bedden stonden, weg. De mensen zaten op hun britsen temidden van het water (ik bezit nog een schrift met Latijnse grammatica dat waterschade heeft geleden).

Er werden pamfletten uitgeworpen, die we niet mochten oprapen maar lezen was niet verboden. Zo wisten wij van de val van Duitsland. Het stond er intussen voor de Japs niet best voor. De Filipijnen waren genomen, ook Okosima, Morotai, Jap en Palau.¹⁵⁴⁾

Celebes zou spoedig vallen en daarom moesten wij worden verplaatst naar de bergen van Bolong, 180 kilometer ten noorden van Bodjo. In elke vrachtauto werden 25 man gestouwd, ieder met matras of slaapmat en 20 kilo aan goed. De zijkanten van de auto's waren zó hoog gemaakt dat men de omtrek niet kon verkennen. In Pangkadjene moesten we overnachten, de volgende dag vertrokken we met achterlating van ons goed. We reden nu door de Japse stellingen, wat we zagen aan de telefoonlijnen die van de ene bergrug naar de andere liepen. In Ma'kale stopten we. Na een uur ging het verder. In Bolong moesten we uitstappen en lopen ....¹⁵⁵⁾

Eindelijk bereikten we ons kamp, gelegen tegen een berghelling, dat wil zeggen het ene deel links, het andere deel rechts van de top. De barakken waren niet eens af, de bewanding ontbrak grotendeels. Het middenpad in de barak was één meter breed, aan weerszijden op één meter hoogte van de aarden vloer was een bamboevloertje, dat ons tot slaap- en woonplaats diende. En koud dat het er was! En ons goed stond nog in Pangkadjene. Bolong was een oord der verschrikking. De barakken waren gedekt met bladpannen en kregen een bewanding van hetzelfde materiaal. Ieder kreeg als slaapplaats op het bamboevloertje een breedte van 45 centimeter; dat was bij voortdurende rugligging nog juist voldoende geweest, maar men kon zich niet omdraaien zonder zijn buurman te hinderen. Het smalle paadje van de ene barak naar de andere was door de regen steeds een modderkreek. Het regende er dagelijks, gedurende ons verblijf van drieëneenhalve maand hadden wij veertien droge dagen.

Als je naar buiten moest, ging je soms tot de schenen in de modder. Eerst werden de latrines gebouwd, toen ziekenbarakken. Het was des nachts bij donkere hemel levensgevaarlijk naar een latrine te gaan, langs een glibberig, schuin weggetje. Het dagelijks rantsoen [169] bestond uit 300 gram rijst, soms vermengd met 50 gram maïs. Geen zout, geen groente, geen vlees of vis werd verstrekt, alleen rijst. Ik bad vóór ik mijn kleine portie opat dikwijls: Heer, zegen dit voedsel, al is het weinig en geef mij kracht voor mijn werk. Want het was nu niet meer studeren, wat ik deed. Ik werkte hard mee met degenen die nog konden werken. De Japse commandant "Demosthenes" liet ons weer aantreden en hield weer een lange redevoering. Er moesten groentetuinen en wegen worden aangelegd. Door wie? Door de troep magere scharminkels, die tijdens de lange speeches niet konden blijven staan en ineenzakten. Onvoldoende dekking en kleding, onvoldoende voeding deden het aantal zieken stijgen. Het kerkhofje op de bergtop moest steeds worden vergroot. Op sommige dagen werd het rantsoen nog verminderd. Velen konden niet meer opstaan van hun bed. De zuidgrens van het kamp was een diep ravijn, waardoor een riviertje bruiste. Wie ging baden moest wel zeer opletten. Hoewel er pas op een afstand van negen kilometer kampongs waren, wisten toch sommigen contact te krijgen met de inheemse bevolking en tabak, groente en varkensvlees te smokkelen, tegen ongekend hoge prijzen. Een ei, dat vroeger 2 cent kostte, deed nu 75 cent en f 1,25. Een rolletje rooktabak van 6 cent kostte nu f 12,-. Alleen voor degenen die nog geld hadden. De anderen rookten boommos en gedroogde melatibladeren. Een jonge zendeling at boombladeren. Hij kreeg buikkolie en stierf na vier dagen. De ene zondag werd kerkdienst

---

¹⁵⁴ Zie De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, Iib, II, eerste helft, hfdst. i.

¹⁵⁵ Het kamp in Bojo werd in mei 1945 ontruimd. Bolong lag tussen Ma'kale en Rantepao in Tana Toraja. "Pangkadjene" in deze en de volgende paragraaf moet een verschrijving zijn; dat ligt vlak boven Maros, nabij Makassar, terwijl de reis van Pare-Pare/Bojo naar het noorden ging. Wellicht is Enrekang bedoeld, een pleisterplaats aan de voet van de bergen halverwege Bojo en Ma'kale. Enrekang was een doorgangskamp, waar ondermeer Europeanen uit M.-Celebes bijeen werden gebracht.

gehouden op de linker berghelling, de andere zondag op de rechterzijde. Elke avond hadden we een bidstond. Vertrouwend waren de toespraken van dr Bergema over de Bergrede.¹⁵⁶⁾

Hoe we kwamen te weten dat de oorlog ten einde was, weet ik niet. Misschien van de chauffeurs van de auto's die rijst brachten. Op 16 augustus 1945 wandelde ik een eindje door het kamp. Ik kwam twee Jappen tegen die luid jammerden en in het huis van de commandant zag ik hem voor zijn tafel zitten, het hoofd op de armen, en hoorde ik hem luid kreunen. Dit en de verdubbeling van ons rantsoen waren wel duidelijke tekenen dat de oorlog voorbij was. Een week later kwam de order, dat we naar Pare-Pare terug moesten. We brachten onze schamele bezittingen naar Bolong; daar wachtten de auto's. Tot 16 september bleven we te Pare-Pare, waar we vrij konden staan en gaan. Australische vliegtuigen wierpen kleren en levensmiddelen uit. Toen werden we naar Makassar gebracht en eerst in een lege school ondergebracht. De volgende dag kreeg ik een gerequireerde woning toegewezen in de Daeng Tompostraat, die gelegen was in een deels Makassarse, deels Chinese buurt. Daar woonden vroeger geen Europeanen. Ik richtte ze zo goed mogelijk in met wat meubeltjes waarvan alleen de Jappen de herkomst wisten. Het was een wonderlijk samenraapsel, maar wat hinderde dat, we waren vrij!"

Hier eindigt vaders verslag van het kampleven en nu volgt het mijne.

Malino is een bergoord, de trots der Makassarse families die er hun bungalows, hun vacatiehuizen hadden. Twee brede boulevards voeren naar beneden, waar de markt is met haar talrijke kraampjes en de pasanggrahan en het aardige ziekenhuisje. Voorts een kinderherstellingsoord¹⁵⁷⁾ en een Rooms-Katholiek retraitehuis¹⁵⁸⁾ met kapel¹⁵⁹⁾. Schitterende vergezichten; prachtige wandelingen door de bergen, die me aan de Dolomieten deden denken.

[170] Het was reeds geruime tijd bezet door evacuées uit Makassar en Enrekang¹⁶⁰⁾; beter gezegd: door geïnterneerden, want ze mochten Malino niet verlaten. Natuurlijk waren de mooiste huizen bewoond toen wij, laatkomers, verschenen, maar we kregen een huisje van een Japanner, op het hoogste punt, nummer 28. Betere uitkijkpost had hij niet kunnen kiezen. Je overzag de gehele boulevard, die met zijn bloeiende oranjeboomen aan weerszijden een wondermooie aanblik bood. En als de zon onderging dan had je enige vergezichten. Heel diep in een ravijn stroomde de Malinorivier en je kon zien, hoe zij zich in de vlakte verbreedde en vertakte.

In een personenauto werd ik samen met tante Cor naar Malino gebracht. Ik herinner mij weinig meer van die tocht, maar van de aankomst des te meer. Natuurlijk moesten wij ons melden bij de plaatselijke Japanse commandant. Toen ik uit zijn kantoor kwam, zag ik opeens Ineke in volle vaart op mij af komen. Dat was een weerzien! Zij werd gevangen genomen samen met de familie Bikker en nog tal van Europese families uit Midden-Celebes en naar Malino gebracht. Zij had gehoord dat wij, Vader en ik, vermoord waren. Wij wisten niets van haar af, zij niets van ons. Wij verkeerden in absolute onzekerheid over het lot van àl onze kinderen. En nu stonden we tegenover elkaar, sprakeloos van ontroering.

¹⁵⁶ Het verslag van Bergema van zijn internering in Van den End, *Gereformeerde Zending op Sumba*, 463-464.

¹⁵⁷ De Kinder Vacantie Kolonie was bestemd voor de jeugd van Makassar. Hij bevond zich even buiten Malino, aan de weg naar Makassar. Zie Vunderink, *Gids*, 68-71.

¹⁵⁸ Dat Rooms-Katholieke retraitehuis was Maria-oord, dat toebehoorde aan de gemeente van Arendsburg te Makassar, "Overzicht van de godsdienstige toestand in het Interneringskamp te Malino, Januari '42-Mei '43", in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 8.

¹⁵⁹ Deze kapel werd enkele jaren later gebruikt voor de bekende Malino-conferentie (15-25 juli 1946), die gehouden werd ter voorbereiding van een alomvattende rijksconferentie ter bepaling van een nieuwe relatie tussen Nederland en haar kolonie. Van Goudoever, *Malino maakt Historie*, 22-23, 29-33; *Conclusies en Resoluties der Conferentie te Malino*; Van Mook, *Indonesië, Nederland en de wereld*, 144 vlg. Ook de kerkelijke Malino-conferentie werd in deze kapel gehouden (15-25 maart 1947). Tijdens deze vergadering werd de Oostindonesische Raad van Kerken (*Majelis Kristen Indonesia bagian Timur*, MK) opgericht. Over deze kwestie Holtrop, *Selaku Perintis Jalan*.

¹⁶⁰ Bij de nadering van de Japanners en uit vrees voor een bombardement van Makassar hadden veel Europeanen en Chinezen in stad hun vrouwen en kinderen uit voorzorg naar Malino geëvacueerd. Onder de geëvacueerden waren ook alle Rooms-Katholieke geestelijken, de bisschop van Makassar, nonnen, paters en pastoors. Het enige wat de Japanners nog hoefden te doen was bevel geven dat niemand Malino zonder toestemming van het dorpsbestuur mocht verlaten. Dat dorpsbestuur bestond overwegend uit Indonesiërs die onder Japanse supervisie werkten. Daarnaast bestond een kampleiding van enkele Nederlanders voor interne kwesties. "Overzicht van de godsdienstige toestand in het Interneringskamp te Malino, Januari '42-Mei '43", in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 8.

Ineke bleef wonen bij de familie Bikker. Zij zette clandestien het onderwijs aan de kinderen voort in een schuurtje, maar kreeg er al spoedig andere leerlingen bij. Alle ouders wilden dit onderwijs niet gratis en zo ontving Ien daarvoor enige betaling. Trouw deelde ze mij van haar inkomsten mee.

We waren met ons zevenen in het huisje: tante Cor en ik, de beide sergeantsvrouwen, Egon en een bejaard echtpaar. We hielden onze woning proper en gezellig en ze werd al spoedig de verzamelplaats van allen, die wat fleur en vrolijkheid zochten.

Daar ik van een der zendelingsvrouwen, mevrouw Geleynse van Midden-Celebes¹⁶¹, nu en dan wat geld ontving, kon ik mij vrij goed redden. Dat deze dames uit Midden-Celebes geld en goed hadden kunnen meenemen, hadden zij te danken aan het kordate optreden van een sergeant, bij zijn kameraden bekend als Jan Oorlog. Bij de gevangenneming had hij de rol van “bevelhebber over de Nederlandse strijdkrachten” gespeeld. Hij bezwoer de Japanse commandant, dat zijn leger verspreid lag in de bossen, dat hij een groot leger had, evenwel niet zó groot als dat van de Jappen en dat hij daarom gekomen was om te onderhandelen. Hij stelde als voorwaarde voor de overgave, dat alle gevangenen zoveel mochten meenemen als ze maar konden vervoeren of konden laten vervoeren, op welke wijze dan ook. Dit werd aangenomen en zo kwam het, dat de dames van Midden-Celebes over veel geld beschikten en koffers met ondergoed, jurken, kinderkleding enz. meenamen. Maar in Malino gekomen, benauwde dit geld sommigen van haar, want te eniger tijd kòn het haar worden afgenomen of zouden zij het bij het Japanse bestuur misschien moeten inleveren. Die angst bracht twee zendelingsvrouwen er toe mij een bezoek te brengen en mij te verzoeken geld van haar aan te nemen; van de oudste f 200,- en van de jongste f 150. – – –

[171] We leefden van een kwartje per persoon en per dag, waarmee we overigens nooit uitkwamen. Ik herinner mij nog een sinterklaasavond vol grappen, gedichten en lekkernijen. Maar daaraan kwam een eind. De 1%, die ieder van haar bezit moest afdragen als steun voor minvermogenden, bleek te weinig en radicaal als de Japse leiding was, eiste zij al ons geld om uit één kas alles te bekostigen. Ik, en velen met mij, gaf alles, ook mijn zuinig bewaarde zilveren kwartjes, waarvoor je meer kon kopen dan voor het Japanse papiergeld. Er waren er die veel geld achterhielden, daarvoor allerlei lekkers kochten, en ... zich nog voor steun aanmeldden. Dan hoorde je des avonds ijverig geklop, want er werden eieren geklutst die met “tjoe”, een Chinees geestrijk vocht, tot advocaat werden verwerkt.

Op een dag kwam er nieuws uit het mannenkamp. Een briefje, waarin stond dat we clandestien briefjes konden meegeven met een betrouwbare bode, voor een kwartje per brief. Ieder schreef; alle briefjes werden verzameld door een zekere dame en ieder was verblijd. Maar een deel der briefjes viel de Japs in handen. [172]

Na eerst de mannen, die een briefje hadden ontvangen, te hebben verhoord en geslagen, kwamen wij aan de beurt. Wij moesten des morgens te 9 uur in de Pasanggrahan verschijnen en werden door Ino, het hoofd van de “Gestapo”, verhoord tot 4 uur ’s namiddags. Er vielen klappen, als er werd gedraaid en gelogen. Een dame hield zich onnozel en verklaarde, dat zij meende, dat deze briefjes waren toegestaan. Ze had het hare thuis op het tafeltje in de gang gelegd, de vaste plaats, en dacht, dat het was meegegeven door de leidster van haar afdeling. “Zoo”, zei Ino met een spottende grijns op zijn gezicht, “maar waarom betaalde je dan een kwartje, terwijl je weet, dat toegestane briefjes kosteloos door de kampeiding worden verzonden?” Klets, een gevoelige klap in haar gezicht deed haar tegen de muur opvliegen. Met een vuurrode wang en tranen in de ogen ging ze zitten. Een andere dame had in haar briefje het woord “rajap” (witte mier) gebruikt. Ze had die scheldnaam voor de Japs bedacht, omdat zij de boeken der dames hadden opgeëist en vernield. Een kolonie witte mieren kan in korte tijd een houten koffer of een huispaal totaal vernielen. “Wat betekent “rajap””, was Ino’s eerste vraag. “Dat weet ik niet”, antwoordde ze. Klets, ook zij kreeg een gevoelige vuistslag. Onbekendheid met het woord rajap bestaat niet, als men reeds lang in Indië heeft gewoond, zoals zij. “Ik weet wel”, vervolgde Ino, “wat je met “rajap” bedoelt. Jullie hebt nog meer scheldwoorden voor ons: krombeen en binatang (beest).”

Om 4 uur viel het vonnis: voor ieder, die had geschreven, 3 dagen hechtenis; voor de dame, die de briefjes had verzameld, 10 dagen eenzame opsluiting. Aangezien een der veroordeelden een jong moedertje was met een baby van 3 maanden, verstoutte ik mij, aangespoord door enige anderen, een goed woordje voor ons allen te doen. Ik verzocht, iets te mogen vragen. Ino knikte toestemmend. Zou voor ditmaal de straf niet mogen worden ingetrokken? We hebben afgesproken, niet meer clandestien te schrijven. Even dacht hij na en zei toen: “Air, jang soedah toeroen,

¹⁶¹ L.G. Geleynse-van As, echtgenote van M. Geleynse; geboren 1893; 1930-1963 naast A. Bikker miss. pred. der Chr. Geref. Kerken in Malaboh bij Mamasa, westelijk M.-Celebes.

tidak bisa naik lagi” (water, dat al naar omlaag is gestroomd, kan niet meer naar boven). “Maar”, voegde hij eraan toe, “weest blij, dat je 3 dagen hebt. In Makassar wilde men 5 dagen geven. Ik heb er 3 dagen van gemaakt; als jullie vanavond naar de gevangenis gaat, ben je zondagavond vrij. Ga je pas morgenvroeg, dan eerst maandagmorgen”. Ja, dat was duidelijk. Wij vonden echter, dat we eerst naar huis moesten, om “onze zaken te regelen”. Gesmoord gelach. Zaterdagmorgen 7 uur, zaten we op de stoep van de politie-post te wachten. We mochten geen beddegoed meenemen, maar ik had toch een dun matrasje bij me, met gras gevuld. En tante Leen torste matras, kussen, laken en deken, benevens een spiegeltje en klerenhanger. Ze was een nette vrouw, die haar wasje geregeld drie sopjes en twee bleekjes gaf. En altijd zag ze er netjes uit. Na een half uur kwam er voortgang in de zaak; we daalden langs een smal weggetje in het ravijn af en kwamen bij een prikkeldraadversperring, die de “tronko” omgaf. Het was een eenvoudig houten gebouwtje. De wacht keek wel naar mijn matrasje, maar liet me passeren. Ons slaap-woonvertrek had langs de lengte-wand aan elke kant een lange brits, een halve meter boven de grond. Er hadden een viertal gevangenen op geslapen, maar ze hadden moeten plaats maken voor ons en waren in cellen ondergebracht. Het eten was rijst met een klein stukje gezouten vis en een paar stengeltjes groente. [173] ’s Middags tracteerde onze bewaker ons op gekookte aardappeltjes met zout en geraspte klapper er op. En de derde dag hadden wij een “afscheidsdiner”. Ongetwijfeld had hij hoop op enige “presenten” (Indische naam voor fooien) en wilde hij ons aangenaam zijn. Zo verzekerde hij, dat de oorlog stellig nog maar een paar dagen zou duren! Als oudste had ik de leiding. Dat kostte mij niet veel inspanning, maar wel was het moeilijk te verhinderen, dat vanuit de gevangenis naar boven werd geroepen en gezwaaid. Voor het hek verdrongen zich de kinderen en familieleden, slechts onduidelijk te onderscheiden. Dan werd geroepen: “dag Elly, daag. Moeder komt gauw weer terug” of “dat rode jurkje, is dat van Miesje?” Aangezien de Japse auto’s af en aan reden, maande ik voortdurend tot voorzichtigheid aan.

Toen ik na drie dagen vrij kwam, stond Ineke me op te wachten met het grote nieuws, dat we samen kwamen te wonen in huis 20. Tot nu toe waren we gescheiden geweest, zij bij de familie Bikker in huis 43, ik in het Japanse huisje met mijn Kendarische lotgenoten. Ik had moeite gedaan om plaats voor beiden te krijgen, maar wat de kampleidster had aan te bieden, was een hokje onder een trap of aan het einde van een gang, wat je aan de Gevangendoor deed denken. Daarom waren we maar gebleven waar we waren. Maar er was nog een andere reden waarom ik wilde verhuizen. Ons huisje lag eenzaam en we kregen last van inbrekers. Op een nacht hoorden we geraas. We gingen kijken en vonden de achterdeur wijd open en ons provisiehokje leeg. Ons blik met suiker, de eieren, een blik met klapperolie, alles weg. Meermalen werd er des nachts aan ramen en deuren gerammeld, wat ons zeer onrustig maakte daar de sloten van de deuren en de sluitingen van de ramen niet sterk waren. Op een avond bij maanlicht verschenen er twee Japs voor de ramen van de serre. Het waren oude bekenden uit het kamp Amuito, die de sergeantsvrouwen menigmaal wat suiker, jam of melk hadden gegeven en nu de kennismaking wilden hernieuwen. — — —

[174] Het is begrijpelijk dat in een gemeenschap van 1.650 vrouwen en kinderen, opeengepakt in zo’n kamp, wel eens ruzies voorkwamen, die de leidsters niet vermochten te beslechten. Zo hadden in Kampili (ons tweede kamp) twee kijvende vrouwen elkaar over de bedden met bezems achternagezeten en elkaar geslagen. Dit kwam de commandant ter ore en hij besloot hierin recht te spreken. Hij liet ons allen, want het gebeurde in mijn barak No. 11, aantreden op het veld. De beide schuldigen kwamen in het midden voor hem staan. Hij sprak ze in het Maleis toe: “Jullie ziel is zo zwart als die karbouw daar”, pakte elk bij een schouder en stootte ze met de hoofden tegen elkaar, enige malen achtereen. Daarna moesten ze elkaar de hand geven. Ziezo, dat was dat, de vrede was getekend - afgemarcheerd!

Om de gezelligheid en eensgezindheid in onze grote familie te bevorderen, besloot ik in de mooie ruime kamer van Ien en mij een avondje te geven. Ik had gehoord dat in het kamp een dame was, mevrouw Appelman, die zo mooi kon declameren, onder andere “Jösta Berling” van Selma Lagerlöf en “Het lied van de arbeid” van Henriëtte Roland Holst, en besloot haar te vragen dit op de tweede pinksterdag voor onze kring te komen doen. Zij was daartoe gaarne bereid. Met mijn huisgenoten werd de regeling van de avond en de traktatie besproken. Ieder mocht een gast meebrengen. Dit laatste viel in zeer goede aarde. Op de afgesproken avond was mijn kamer vol gezellig geroezemoes. Ieder had zich gekleed en alle huisgenoten waren aanwezig. De kamer was met bloemen versierd en een bloemenmand met vruchten zou in de pauze de declamatrice worden aangeboden. Toen we dan pauze hielden en ieder genoot van een kopje thee met suiker en een koekje, vroeg onze declamatrice naar mijn meisjesnaam. Bij het horen van de naam Snijder keek ze mij verwonderd aan en zei: “Ik heb vroeger als onderwijzeres in een pension

in Den Haag samengewoond met een onderwijzeres van dezelfde naam. Het was in de Piet Heinstraat 21. Was zij soms familie van U?" Ik antwoordde, dat ik die onderwijzeres was. "Dacht ik het niet", zei ze. "Toen U mij een bezoek bracht, kwam Uw stem mij bekend voor. En Uw ogen", voegde ze er bij. "Maar kent U dan To Grashuis niet meer", [175] vroeg ze. Ja, zeker. Mijn naam was Van der Klift geworden, de hare Appelman; daarom hadden we elkaar niet herkend. Alles verliep naar wens, het was een geslaagde avond. Ook hebben we een filmvoorstelling gehad. Een der huisgenoten had namelijk een filmapparaat aan de greep der Japs weten te onttrekken; een gevaarlijk bezit. Ook had ze haar filmpjes nog, de meeste van haar huis en kinderen. Twee maal heeft zij voor een talrijk publiek gedraaid.

Er ging een gerucht dat we zouden worden weggebracht naar een barakkenkamp. Kabina, een Makassarse, die in betrekking stond tot een Japs officier, wist te vertellen dat het zo was. Toen zij lachend werd aangehoord, zei ze: "aan het eind van deze maand lachen jullie niet meer. Dan gaan jullie weg en moeten jullie hard werken. Koop nog wat je kunt; in Kampili is geen markt en kan je niets kopen." Dit werd gezegd tegen haar vertrouwde vriendinnen, die toen haar maatregelen namen. Ik wist van niets maar wel zag ik gewapende Japse soldaten de heuvels besluipen, als bij manoeuvres, en werd ons huis bekeken en opgenomen, ook de bedden, wat mij te denken gaf. In allerijl maakte ik uit onze grote kapokmatrassen twee kleinere en pakte onze spulletjes in. Toen kwam de order: morgen vroeg klaar staan voor vertrek. We werden op vrachtauto's geladen en de ene auto na de andere reed af, naar Kampili.¹⁶²⁾

Kampili was een Nederlands herstellingsoord in aanbouw voor inheemse tuberculoselijders. Er stonden reeds enige stenen huisjes, maar waterleiding was er nog niet. Men had hard gewerkt maar toen wij kwamen waren de barakken nog niet af en was het terrein één grote alang-alangvlakte. Moesten wij in deze savanne leven? De stenen huisjes waren reeds bewoond door de Ambongroep, de overlevenden van de Ambonramp. Een bombardement, dat grote munitieloodsen deed ontploffen, waartussen de barakken der geïnterneerden lagen.¹⁶³⁾ Het was niet meer dan billijk dat de Malino-mensen, die niet zo iets vreselijks ondervonden hadden, werden ondergebracht in bamboeloodsen en zij in huisjes. Er waren eerst twaalf, later zestien loods. De eerste zes behoorden tot complex A, de nummers 7-12 tot complex B. Het later bijgebouwde complex 13-16 heette Patrimonium.

Elke loods telde circa 100 personen, vrouwen en kinderen. Het aantal stond op de voordeur te lezen. Benevens een aantal zieken telde het gehele kamp 1.650 zielen. Aan weerszijden van een middenpad stonden de bamboebritsen in rijen, twee boven elkaar. Hier en daar was een uitgang naar buiten, die des nachts door een deurtje gesloten werd. De loodsleidster had haar "hok" meestal vooraan, opdat zij bij appèl gemakkelijk door de commandant geraadpleegd kon worden. Kleine kinderen hadden een onderbed; vanaf drie jaar sliepen ze reeds boven, menig kleintje is uit haar bed gerold. De wiegen der babies stonden op de grond. Al spoedig had ieder haar hok een gezellig aanzien gegeven. Een foto, een plaatje, een kleedje, een vaasje met bloemen, een kussen, het stond werkelijk aardig. Men trachtte door een oud gordijn, uit Malino meegenomen, of een mat, laken of sarong zich aan de ogen der burens te onttrekken; maar aan de oren, dat ging niet. Het was er erg gehorig en men leerde fluisterend praten. Wanneer de kinderen niet naar school waren, kon het in de loods of er omheen een hevig spektakel zijn. Vechtende jongens, huilende babies, een clubje dat een poppenkast vertoonde of een toneelstuk instudeerde, hardop lerende kinderen, elkaar voorlezende dames, kijkende [176] moeders die klappen uitdeelden ... het was soms dat horen en zien je verging. Bij goed weer zocht men buiten rust, maar men kon elkaar moeilijk ontlopen; overal bankjes met mensen, overal groente- en bloementuintjes, die de weg versperden en het de kinderen onmogelijk maakten te stoeien en te ravotten, waaraan ze zo behoefte hadden. Wij, Ineke en ik, hadden in een onbebouwd gedeelte een bamboebank gezet en hebben veel van ons plekje genoten, terwijl we ook anderen ervan lieten profiteren. Het uitzicht was daar prachtig; over de sawah's naar een palmenbos, waartussen nu en dan een Japse auto verdween, wat wees op militaire werkzaamheden aldaar. Als het stil was, konden wij de commando's horen. Wij waren omringd door Japanse stellingen.

Een aangename afwisseling was voor mij mijn corvee. Hoewel boven de 60 jaar en dus niet verplicht te werken voor de gemeenschap, had ik mij toch opgegeven voor de groenteschoonmaak. Eerst kookte elke loods voor zichzelf; later

¹⁶²⁾ Deze verhuizing geschiedde op 3, 4 en 5 mei 1943, zie "Kort overzicht van de Uitoefening van de R.K. Godsdienst in het Interneringskamp voor vrouwen, Kampili, 5 Mei 1943-Augustus 1945", in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 8.

¹⁶³⁾ Bedoeld is het bombardement van Ambon door de geallieerden van februari 1943, waarbij honderden doden vielen, De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 11b, II, tweede helft, 611-612.

werd de keuken centraal en zorgde de loods alleen voor de morgenpap en koffie- en theewater. Bij de groenteschoonmaak zat ik naast een oude dame, die fantastisch vlug kon aardappelen schillen. Ik was daarin niet zo vaardig, wat een Jap, die achter mij stond toe te kijken, de opmerking ontlokte: “Lekas” (vlug). Of dat een aansporing of een bespotting moest betekenen, was mij niet duidelijk. Toen ik malaria had gehad, wat wel niet uit kon blijven omdat mijn burens en overburens het allemaal hadden, werd ik bij de schoonmaak van dieetgroente ingedeeld. Dat werk was zeer interessant en niet zo vermoeiend. Er werd gekookt voor patiënten met zoutloos en vetloos dieet, met suikerziekte, voor babies, dysenteriepatiënten. De eierschalen werden bewaard en fijngestampt om dan in poedervorm te worden toegediend aan de babies. Het bloed van karbouwen, die twee maal per week voor het kamp werden geslacht, werd zuinig bewaard en gekookt “au bain Marie”, met zout, peper en kruidnagelen vermengd, en tenslotte als bloedworst uitgedeeld aan de patiënten die iets extra’s moesten hebben. De vruchten van de manggabomen werden onrijp reeds afgeslagen, geschild, ontdaan van de pit en gekookt tot moes, dat aan appelmoes deed denken en veel vitaminen bevatte. De afgeschrapte pitten waren ons zeer welkom want we zetten ze in water met een klein beetje suiker en we hadden limonade! Tot de “emolumenten” behoorden ook komkommerschillen want die waren zo goed voor de huid. Klapperraspen was zwaar werk, waarvan ik was vrijgesteld. Ook gedroogde vis stropen was niet gemakkelijk maar dat deed ik mee. Na afloop moest de zaal worden geveegd en moesten de tafels gereinigd, want we werkten in de eetzaal van loods vier. Hoewel ik steeds mijn bezem meebracht als het mijn beurt was, heb ik het nooit behoeven te doen. “Laat maar, mevrouw Van der Klift, dat doen wij wel”, klonk het dan.

Maar verder liet de stemming veel te wensen over. Ook hier gekibbel over het werk, geroddel en geklaag, en ik besloot met een gedicht over de groenteploeg de dames wat op te fleuren. Hierbij dan het gedicht, dat ik op een avond, zittend op mijn brits bij het schijnsel van een klapperoliepitje op de bodem en zijkanten van een doosje voor breikatoen schreef. Het viel in de smaak, maar men vond het te kort. Goed, dan nog enige coupletten er bij. Een der Roomse zusters heeft het overgeschreven en uit de brand gered.¹⁶⁴ Triomfantelijk zwaaide ze met het blad papier en riep al uit de [177] verte: “ik heb het nog!” “Wat”, vroeg ik argeloos. “Wel, Uw gedicht!” Toen schreef ik het van háár over, want ik was alles kwijt; ten tweede male.

“Groenteschoonmaak in Kampili”

1. Wat ik U nu vertellen ga, is van gemengde aard. Vaak prettig, ook vervelend soms, maar toch het luist’ren waard.	16. Men neemt - begin van elk recept - de schaal van ’n kippeëi, en wast ze deugd’lijk, grondig schoon, want vuil hoort er niet bij.
2. ’t Is over groente voor dieet. De leidster - geniaal - maakt van wat veel op afval lijkt, nog heus een smak’lijk maal.	17. Men droogt ze, stampt ze en dan nog wordt alles weer gezeefd. Zo is ze klaar voor het gebruik van wie Rachitis heeft.
3. Sesawi+, miezerig, ak’lig slap, een stapel van dat bocht. Je tuurt en kijkt of je ook misschien iets groens ontdekken mocht.	18. We maken voor de zwakken ook worst uit karbouwebloed. Dat lijkt nu wel wat griezelig, maar doet de stumperds goed.

¹⁶⁴ Bedoeld is waarschijnlijk de brand van 17 juli 1945, die veroorzaakt werd door bombardementen der geallieerden. De volgende dagen werd het kamp opnieuw gebombardeerd. De verwoestingen waren enorm, er vielen zeven doden en verschillende loodsen, schuren en andere faciliteiten brandden af. “Kort overzicht van de Uitoefening van de R.K. Godsdienst in het Interneringskamp voor vrouwen, Kampili, 5 Mei 1943-Augustus 1945, in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nr. 8; zie ook *Uw Koninkrijk Kome*, jrg. 37, nr. 1 (aug. 1945) 39-40.

4. Dan mangga's+, grasgroen en nog klein,
zo hard vaak als een steen;
geen werken voor 'n red'lijk mens,
je komt er niet doorheen.
5. En 't is nog erg gevaarlijk ook,
houd maar gerust je mond,
want praat je, dan glipt uit je mes
en heb je een flinke wond.
6. *Niet praten* in de groenteploeg,
bij zulk eentonig werk?
Dat houden Poot en Dee niet uit,
die spanning is te sterk ...
7. Voor ouden, zwakken, blijft nootmuskaat.
Die moet geraspt, heel fijn.
En ook ketimoen+, die je snijdt
in blokjes, liefst heel klein.
8. Dan ook nog kasbi+, die je schilt,
daarna in stukjes snijdt.
Dat is een zwaar en zeurd'rig werk.
Iets, dat je liefst vermijdt.
9. Dat doe je dan op deze wijs:
je loopt eens weg en kijkt;
en kom je terug dan schuif je aan,
daar, waar het werk je lijkt.
10. Emolumenten zijn niet veel;
"Piet-Heinen" doen wij niet.
Want 't is hier een bepaald publiek,
zoals je daad'lijk ziet.
11. Een manggapit met wat eraan,
ketimoen voor je huid.
Wat vissekoppen of een staart,
daarmee is 't dan ook uit.
12. Maar is het werk soms ook wat saai,
zijn de verdiensten schraal,
wij doen het altijd met plezier.
Dat doen wij, allemaal!
13. Om alles duid'lijk te vertellen,
zijn twaalf coupletten niet genoeg.
Vandaar, dat men mij bij herhaling
om een vervolgje vroeg.
14. Eerst dient vermeld de kalkbereiding;
dat valt nog lang niet mee.
't Is voor kindertjes met kromme beentjes,
of chronische diarree.
19. De leidster maakt ze eigenhandig,
ze kneedt en perst en werkt voor drie.
De bloedkoek is weer dun geworden
en wordt gekookt "au bain Marie".
20. "Au bien Marie" hoor je ook wel zeggen;
ook zegt men wel "au bon marché".
Geen van de twee is juist te noemen,
maar men bedoelt er 't zelfde mee.
21. Ja, het gebruik van vreemde woorden
lijkt wel voornaam, klinkt wel geleerd.
Maar toch moet men voorzichtig wezen,
zo licht gebruik je ze verkeerd.
22. "Ze irrigeerde me verschrikk'lijk",
zei boos een dame van haar buur.
Ik lachte en zei: "Ze irriteerde",
toen keek de spreekster wel wat zuur.
23. Nu zou ik bijna nog vergeten:
de sambals, pittig, sterk gekruid.
Je neemt van alles en veel trassie
en 't valt altijd erg lekker uit.
24. Dient ook vermeld de koek en tengteng+,
die heerlijk zoet en knapp'rig zijn.
Je geeft alleen een kopje suiker
en hebt tractatie voor 'n festijn.
25. Dat noem ik nog eens: perfect service,
die maar zo stilltjes geschiedt.
Maar, wat een werk en moeite 't kostte,
dat weet de buitenwereld niet.
26. Tenslotte nog de conversatie,
over lekkers dat je vroeger at.
Soms over wederzijdse vrienden,
of burens, waar je iets mee had.
27. Dan over manlief en de kind'ren,
die vaak zo lastig kunnen zijn.
"Ze zuigen 't bloed je uit de tenen,
zo'n idioot, zo'n naar chagrijn."
28. Maar scheiding doet weg de lijnen,
neemt van een woord het bitt're af.
Wat blijft is vriend'lijke herinnering,
die reeds zo meen'ge troost ons gaf.
29. Zo zal 't ook zijn met onze arbeid.
Blij leeft ze in onze herinn'ring voort,
als wij, bevrijd van dwang en zorgen,
gaan uit dit interneringsoord.

15. 't Fabrieksgeheim mag 'k wel verklappen, wij hebben geen patent. Belangeloos de mensheid helpen, dat zijn wij hier gewend.	+Sesawi = groente +Mangga = vrucht +Ketimoen = komkommer +Kasbi = knol +Tengteng = olienootjes in bruine of witte suiker, lijkt op nougat.

Toen in de regentijd de wandeling door het modderige terrein, op klompen, te bezwaarlijk werd, kreeg ik ander werk: sokken breien voor de Japs, vier paar sokken per maand. Of drie paar kniekousen, precies zoveel steken, zo lang de boord en de voet. Per paar ontving men vier bolletjes wit katoen; wat over was, mocht de breister houden. Enkele slimmerds rekten haar kousen uit, door ze des nachts met stenen gevuld op te hangen. Zij hoopten op die wijze meer katoen over te houden. Maar het hoofd van deze corvee rekte ze in de breedte uit en dan bleken ze te kort en moesten uitgehaald worden.

Het is wel interessant de verschillende corvees na te gaan:

1. Rijst koken in grote ijzeren drums, wat wel tot de zwaarste corvees behoorde;
2. Sjouwen. De sjouwploeg moest de vrachtauto's, die met varkensvoer, rijst, brandhout enz. binnenkwamen, afladen en de zware vrachten **[180]** naar de goedangs (voorraadschuren) brengen;
3. De terreinploeg, die paden moest aanleggen en bloembedden, en de alang-alangvlakte herschiep in een keurig kamp met bloemen en heesters;
4. De naaikamer, waar in een kleine ruimte over de honderd vrouwen achter de trapmachines zaten te zwoegen en uniformen, regenjassen, uniformpetten en ondergoed voor de Japs maakten. Auto's vol reden naar Makassar, alles voor het leger. Er was een Japse militaire kleermaker, die knipte (sneed);
5. Het rijstwannen, waarvoor je sterke arm- en beenspieren moest hebben en een extra boterham, van rijstemeel gebakken, kreeg;
6. Het rijststampen, dat ook veel kracht vereiste;
7. De landbouwploeg, die groente verbouwde op een vroegere sawah en kasbituinen aanlegde en onderhield. De kasbi- of oebiknol doet aan een rode aardappel denken en is naast rijst een goed voedingsmiddel;
8. De medische dienst. We hadden drie Nederlandse doktoren, één mannelijke en twee vrouwelijke. Zij hielden polikliniek en hadden hun patiënten in het ziekenhuis en de barakken voor besmettelijke ziekten en deden elke morgen de ronde door de loodsen, waarbij een der verpleegsters assisteerde. De loodszuster had de ziektegevallen te rapporteren. Een apothekeres werkte in de polikliniek en een tandarts, die geen gereedschap had om te vullen maar wel om te trekken, had daar ook haar spreekuur. Operaties werden verricht door een Japanse chirurg. Het terrein om het ziekenhuis werd dan afgezet, daar hij wenste gevrijwaard te zijn van drukte en nieuwsgierigheid. Hij heeft verscheidene operaties verricht: blinde darm, tumoren, amandelen, breuken. Ook was er een kinderziekenhuis, een tehuis voor ouden van dagen, een voor chronische patiënten en een voor krankzinnigen;
9. De varkensfokkerij, aan de buitenkant van het kamp gelegen. Die varkens waren bestemd voor het leger, maar wanneer een erg nietig karbouwtje was geslacht, eiste mevrouw Riek de Hondt, de keukenchef, er een varken bij, dat ze meestal kreeg. Het bezoek aan de varkenskraal was verboden. Toch waagde ik het op een zondagnamiddag en werd door een der werksters, een mijner kennissen, rondgeleid. Plotseling zag ik de commandant achter mij, die óók bezoek rondleidde. Geheel in onze rol liet Riek mij allerlei zien: het varkensvoer, de mooiste biggen, de fokbeer, en liet ik mij de bijzonderheden uitleggen, gevolgd door de commandant en zijn gast. Ik zag dat hij het geval vermakelijk vond;
10. De kippen- en eendenfokkerij;
11. De koeien;
12. Het slachten, dat geschiedde door pastoor Beltjens, die dus slagerzieleherder was, en enigen der grootste jongens tot hulp had;
13. De timmerwinkel, het terrein van ds Spreeuwenberg en zijn staf. Slechts in hun avonduren konden dominee en pastoor zich aan hun herderlijk werk wijden, hielden zij catechisaties, deden huisbezoek, bereidden zich voor

op hun prediking voor de zondag. Vele kinderen en volwassenen zijn in die tijd gedoopt, vooral bij de protestanten;¹⁶⁵⁾

14. Het kantoor, waar de werkzaamheden werden geregeld, de administratie gevoerd werd en de kampleiding elke dag haar werk had. [181] Er hing een reuzenbord, waarop aan spijkertjes plankjes hingen met de namen van alle personen die corvee hadden, en hun taak;
15. De kapperswinkel, waar kinderen en volwassenen op aangegeven uren konden worden geknipt;
16. De onderwijscorvee, van kleuters tot H.B.S-meisjes. Dus fröbelschool, lagere school en H.B.S., protestants en Rooms-Katholiek door elkaar, deels in complex A en deels in B. Het was wel zeer moeilijk lesgeven, zonder voldoende leermiddelen, met gebrek aan papier, aan schoolboeken, letterlijk aan alles. Nog zie ik Ineke zitten met haar klasje in een lege goedang, de kinderen op bankjes of matjes, geschaard om een tafel met korte poten, elk met een stuk lei en een stompje griffel, samen rekenend uit één boekje en ... spiekend. Rumoer rondom: spelende kleuters, bij haar werk zingende moeders, luidruchtige stemmen, waarin Iens stem verloren ging. Ze is later bij de tuinploeg gekomen. Men trachtte ervan te maken, wat men kon. Er werd proefwerk gemaakt, repetities werden gehouden, rapporten uitgedeeld, bevorderd of teruggezet. Wij hadden leraressen met M.O. geschiedenis, Duits, Frans, Engels, met acte wiskunde enz. Er werd vacantie gegeven als op een echte school.

Als afzonderlijke werkzaamheden, buiten de corvees staande, wil ik noemen:

1. Schoenreparatie. Een der Rooms-Katholieke zusters had daarvoor het materiaal en de bekwaamheid. Wanneer men spijkertjes inleverde, kreeg men zijn schoenen gemaakt. Die spijkertjes kreeg men door ruiling tegen toiletzeep, suiker, lucifers en koffie, bij een Armeense dame;
2. Er bestond een ruilhandel in loods zes. In haar hokje had een dame de goederen die haar ten verkoop waren aangeboden, uitgesteld. Men zag er schoenen, broches, zeep, odeur; artikelen, die getuigden van vroegere welvaart, als zilveren babykroesjes, ceintuurs, clips, kanten kraagjes enz. De namen der eigenaressen werden niet genoemd; wel het aantal lepels suiker, koffie, dat zij voor haar goed bedongen. De tussenpersoon kreeg meestal een lepel suiker;
3. Boekbinden. De schoolboekjes begonnen oud te worden en moesten voortdurend geplakt; de boeken van de kampbibliotheek hadden eveneens verzorging nodig en kregen nieuwe ruggen van lapjes uit de naaikamer;
4. Bij de pastoor kon men lekke pannen, kannen, po's en blikjes laten solderen, als hij tenminste benzine voor zijn soldeerbout had. Hij was een handige knutselaar en repareerde ook brillen, pompen, lampjes enz.

---

¹⁶⁵⁾ Het aantal Rooms-Katholieken in Kampili bedroeg in mei 1943 420. Van hen waren 300 uit Malino afkomstig, 120 van Ambon. De Roomse geestelijke verzorger in Kampili was gedurende korte tijd pater dr C. van Egmond, overste der Franciscanen van Ternate. Deze was met de Ambongroep naar Kampili gekomen, doch werd op 31 mei 1943 naar Pare-Pare overgebracht. In de periode 31 mei-26 nov. hadden de Rooms en geen geestelijk verzorger, zodat enkele nonnen die taak overnamen (lezen van misgebeden, bijbellezen ed.). Op 26 nov. 1943 kwam pastoor P. Beltjens SVD. Hij was afkomstig van Flores en was eerst in Pare-Pare geïnterneerd geweest, doch was met toestemming van de Japanse autoriteiten door zijn superieur, mgr G.W. Martens, de Apostolisch Prefect van Makassar, in Kampili gestationeerd. Daar hield hij zich met allerlei zaken bezig, zoals de slachterij, de blikslagerij, pompenreparatie, zielzorg e.d. In maart 1944 bracht mgr Yamaguchi, de bisschop van Nagasaki, een bezoek aan Kampili. Aan hem en enkele andere Japanse Roomse geestelijken, zoals mgr A. Ongihara SJ, was de verzorging van de inheemse en Europese geestverwanten in Indië buiten en in de kampen opgedragen. Het totaal aantal Katholieken in Kampili was inmiddels opgelopen tot 600 (bijna de helft van het totaal aantal geïnterneerden), waaronder 91 religieuzen van drie verschillende congregaties. Beltjens deelde in Kampili zijn woonruimte met de "dominee" (H. Spreeuwenberg; 1907-1951; 1937 zendeling-leraar namens de UZV te Genjem en Hollandia (Nieuw-Guinea); in 1941 overgeplaatst naar Saparua, de Molukken, zie Van Randwijck, *Verslag ... 1940-1942*, 29) en de genoemde dokter. Niet alleen Katholieken, ook tal van anderen bezochten de bijeenkomsten van de pastoor, met name diens preken waar geen mis gecelebreerd werd. Bij bijzondere gelegenheden zoals koninginnedag werden gezamenlijk Rooms-protestantse kerkdiensten gehouden. Drie leden van "dwalende genootschappen" (protestanten) zijn in Kampili naar de Rooms-Katholieke kerk overgegaan. Ontleend aan: "Varia" en "Kort overzicht van de Uitoefening van de R.K. Godsdienst in het Interneringskamp voor vrouwen, Kampili, 5 Mei 1943-Augustus 1945", in *Documenta Varia*, Arch. van het Bisdom Ujung Pandang, inv. nrs. 7, 8.

5. Wij hadden eenige begaafde musiciennes in het kamp, pianisten: mevrouw Roti¹⁶⁶ en mevrouw Duyvenel-de Wit, zangeressen, onder andere mevrouw Grethel van Veen – sopraan, en ook een Russisch koor, dat nu en dan uitvoeringen gaf. Ook een ballet, met onder andere Toetie Smulders, dat meermalen iets moois te zien gaf.

In de loods waren voor herstellenden en ouden van dagen nog aparte werkjes, namelijk ankers borduren voor de Japanse uniformen en rosetjes voor de Japanse schoolkinderen, en mica-splijten! Men heeft mij verteld, dat het fijne mica werd gebruikt in bommen. Dus was dit werk verboden voor de burgerbevolking, maar Nippon stoorde zich daaraan niet.

[182] En tenslotte had je werk ten bate van de gehele loods, als koffiemalen, padi uitzoeken en vliegen vangen. Dit laatste was strafwerk; 200 vliegen per persoon, in te leveren bij de dokter. Ze zouden worden nageteld door de commandant zelf. Bij voorkeur werd dat op zondag bevolen. Velen lieten het de kinderen doen voor een hap suiker, balletjes of een stuk tengteng.

Zo verliepen de weken. Ze werden maanden en nog steeds kwam er geen einde aan de internering. Op een dag kwamen er pamfletten neer met berichten uit Europa, uit Holland. De geallieerden waren reeds te Nijmegen; het zuiden van ons land was vrij. Geruchten van overwinningen in de Koraalzee en bij de Marshalleilanden drongen tot ons door. En vlijtig werd de enige atlas in onze loods bestudeerd. Een poos later enige verdwaalde Oranjepamfletten, waarop H.M. de Koningin uit het vliegtuig stapt, dat haar naar Holland bracht.

Grote opgewondenheid. De commandant werd veel toeschietelijker en bedacht allerlei pretjes voor ons. Wij moesten toch een goede herinnering behouden aan ons kamp! Als de Japs zouden verliezen, zou het hun zeker zwaar aangerekend worden als ze ons slecht behandeld hadden. Eerst werd een schouwburg van bamboe gemaakt, met een ruim podium, coulissen en een kleedkamer er achter. Lange rijen banken en ook stoelen van bamboe voor het publiek; verlichting met gasolinelampen, nooddeuren en, last but not least, een vleugel. Menige prettige avond hebben we er in doorgebracht, als er een pianoconcert werd gegeven of declamatie met begeleiding (“The Bells”) of een ballet of tableaux vivants voorstellende de leden van ons vorstenhuis, of taferelen uit de vaderlandse geschiedenis, in elkaar gezet met behulp van plaatjes uit geschiedenisboekjes. Op nieuwjaarsdag de samenspraak van Kloris en Roosje. Boven het podium was de Nederlandse Leeuw aangebracht en aan weerszijden hingen de beeltenissen van Willem de Zwijger en koningin Wilhelmina. En dat terwijl een jaar geleden niemand een portret of afbeelding van een der leden van de koninklijke familie in haar bezit mocht hebben en overtreding streng werd gestraft. Als het getij verloopt, verzet men de bakens! – – –

Een tweede verzinsel was: feestmaaltijden, door ons “eterijtjes” of “etetjes” genoemd. Eerst werd het personeel van de naaikamer uitgenodigd. Men werd verzocht toilet te maken en leende van elkaar schoenen, jurken enz. Toen werden alle dames boven de 60 jaar getraceerd op een fijne rijsttafel. Daarna kwam de medische staf aan de beurt; vervolgens de schoolkinderen en tenslotte de fröbeltjes. Het was een aardig gezicht, de keurig geklede kleintjes aan lage [183] tafeltjes te zien smullen. En wie er wel het meest van genoot: dat was de commandant. Hij was een kindervriend en meermalen heb ik hem gezien met een kleuter op zijn arm. En toch kon deze man in tomeloze woede er op los ranselen wanneer hij geprikkeld werd. Wanneer koelies bij het vernieuwen van een barak of het graven van een put of schuilkelder met een der geïnterneerden hadden gesproken, moesten zij dat vergrijp boeten met een pak slaag.

Een onzer dames van de sjouwploeg moest op een regenachtige dag helpen met het afladen van de rijst. Het moest snel gebeuren, de bui naderde. Maar zij kon ieder ogenblik worden opgeroepen voor de medische keuring, die in volle gang was. Zij aarzelde, niet wetende wat te doen. Dit hield de commandant voor onwilligheid en zij werd bont en blauw geslagen. Menigmaal is de keukenchef bij dergelijke ranselpartijen te hulp geroepen. Verontwaardigd nam zij de commandant zijn stok af en smeed die in de struiken met de woorden: “Zo is het genoeg!” Dan bedaarde zijn drift.

Een ander amusement was de sociëteit. Een der stenen huisjes was gezellig ingericht. Zitjes waren in de voortuin geplaatst en nu mocht men er eenmaal per week een avondje doorbrengen met haar vriendinnen. Men gaf dan op

---

¹⁶⁶ Waarschijnlijk was dat de weduwe van de uit Manado afkomstige Indisch-arts B.F. Rotty (geboren 1897), die sedert 1939 gewerkt had in het ziekenhuis Banoea-Mamase van de zending der Chr. Geref. Kerken te Mamasa. Hij was op 23 febr. 1942 overleden. Zie: *Uw Koninkrijk Kome*, jrg 34, nr 6 (april 1940) 87 vlg.; *ibidem*, jrg 34, nr 7 (mei 1940) 100 vlg; *ibidem*, jrg 37, nr 5 (dec. 1945) 72; Dake, *Het medische werk*, 221-222.

uit welke personen een clubje bestond en op een bepaalde avond vond men een tafeltje gereserveerd. Er werd koffie met suiker gepresenteerd, een soort gebak en een sigaret.

Voorts werd er een tennisbaan aangelegd maar ze werd het meest gebruikt door de commandant, die de beste speelsters liet komen om hem te leren tennissen. Veelal waren de dames te moe om het uit zichzelf te doen. Verder werd een tentoonstelling geopend van voorwerpen, door de dames gemaakt. De naaikamer zond uniformen en petten maar ook alleraardigste kampjurken in; de groenteploeg vruchten en groenten; de varkensploeg mooie biggetjes; de kippenfokkerij kuikens; de scholen handwerkjes en tekeningen van de leerlingen. Aan deze tentoonstelling was een tuinfeest verbonden. Op een veld waren banken en zitjes opgesteld, er was een poppenkast, er werd getraceerd en er werd gezongen. Een koor van Rooms-Katholieke zusters gaf enige liederen ten beste, eigen tekst op vaderlandse wijzen en het hoge Japanse bezoek zat aandachtig te luisteren en was zeer voldaan. Hadden ze onze taal gekend dan waren ze er zeker minder mee ingenomen geweest. Wij hadden moeite ons lachen te bedwingen en menige zuster zag rood van ingehouden pret. Maar het was een waagstuk, want vele Japs kenden Hollands.

Er werden echter ook maatregelen genomen die ons verontrustten. Er werden meer schuilkelders gemaakt, open en dichte. Er werden luchtalarmoefeningen gehouden op het open veld: plat liggen, opstaan, weer duiken, opstaan; in zo kort mogelijke tijd naar de schuilkelder die was aangewezen. Voor het kantoorpersoneel, de kas, de administratie en de commandant werd een betonnen schuilkelder gemaakt, diep in de grond. Het was de enige behoorlijke in ons kamp. Dit alles vervulde ons met zorg en de kampleiding verzocht het Japanse bestuur te mogen worden verplaatst. Kampili lag zo dicht aan de kust, tweeënehalve kilometer, die bij een landing der Amerikanen zeker zou worden platgeschoten. Maar de commandant zei lachend dat er geen gevaar dreigde. Maar waarom dan die schuilkelders van beton?

[184] Steeds vaker was er luchtalarm, bijna dagelijks en ook des nachts. Wij gingen gekleed naar bed, de schoenen of klompen bij de hand. Op een morgen, omstreeks 10 uur was er weer luchtalarm.¹⁶⁷⁾ In onze schuilkelder, voor 50 personen, waren maar weinigen aanwezig. Een dame verzocht mij op haar beide zoontjes te letten en ging op verkenning uit. Ik vertelde een verhaaltje. Plotseling hoorde ik roepen: "Zijn er nog mensen in de schuilkelder? Kom er uit; het kamp staat in brand!" Ik rende naar de trap, die rood verlicht was. Boven gekomen zag ik zware rookkolommen. Het kamp stond in lichterlaaie. De geallieerden hadden brandbommen geworpen, 50 tegelijk, bussen met witte sliertjes gaas er aan, die wij eerst voor pamfletten hielden maar die op een bepaalde hoogte gingen branden. Ik greep de beide jochies bij de hand en we renden naar de prikkeldraadversperring. Ik boog de draden vaneen, schoof er de kinderen doorheen, kroop er zelf door, niet zonder kleerscheuren, en we draafden langs het kanaal. Halverwege stuitte we op de commandant, die met zijn stok in de richting van het bos wees. Wij kwamen bij een riviertje, waar vrouwen en kinderen in het water zaten, uit angst voor de brandbommen. Ik ging er niet in want ik had geen droge kleren bij mij voor de nacht. De commandant kwam ons achterop en joeg alle mensen naar het droge. Hij ging ons voor door struikgewas, over sawah-dijkjes, totdat we kwamen bij een aantal bouwvallige huisjes van bamboe, onder het geboomte verscholen. Wij waren in het boskamp, waar we moesten blijven tot ...

Er was geen waterleiding; uit een bron in de buurt moest het water naar boven gesleept. Gekookt drinkwater werd mondjesmaat verstrekt. Een badgelegenheid was er niet. Toch hebben Ien en ik ons dagelijks gebaad in het bos en stonden daarbij beurtelings op wacht. Er waren publieke latrines voor zes personen. Dat vond ik het ergste van alles. Voor 's nachts lagen ze te ver verwijderd en men deed dan zijn behoefte in de nabijheid van zijn woning; voor toiletpapier gebruikten we bladeren uit het bos. Al spoedig was de omgeving verontreinigd en brak de dysenterie weer uit. Voor slaapplaats op de vloer was 48 centimeter per persoon toegestaan. In ons huisje woonden 35 vrouwen en kinderen. We lagen aan weerskanten van een middenpad, dat ook nog door laatkomers werd bezet. Moest iemand zich des nachts verwijderen, dan had zij in het donker (black-out) op de tast over de slapenden heen te kruipen, zich van de vloer te laten glijden en naar de voordeur te strompelen, die gebarricadeerd werd door een stapel handkoffers, mandjes en andere bagage. Want er zwierven dolle honden door het kamp. Was de deur vrijgemaakt, dan zocht zij zo snel mogelijk een plekje op, om dan de weg terug te zoeken, de barricade weer op te richten en te trachten haar slaapplaats terug te vinden.

Ook ik werd ziek en kreeg met moeite een plaatsje in de overvolle dysenteriebarak. Alles beter dan in het boskamp. Hulde aan de verpleegsters, die met zo weinig en met zulke primitieve middelen ons verzorgden. Weinigen bezaten

---

¹⁶⁷⁾ Zie pagina 121, voetnoot 164.

een kam, daar de brand al onze bezittingen had vernield. Dus deden enkele stukjes kam de ronde. Aan po's bezaten we maar drie stuks en een ondersteek. Dat was vaak zeer penibel. De verlichting was schaars: twee lampjes voor een hele barak. Op een avond verscheen de commandant. "Waarom slapen jullie nog niet? Dat zit maar te bridgen; jullie moeten slapen." [185] "Dat kan niet", antwoordde de nachtzuster. "De patiënten hebben pas gegeten en met "volle" maag kan je niet slapen." (Onderdrukt gelach).

De toestand werd ernstig. Steeds kwamen er zieken bij; er waren bijna geen medicijnen meer en de zusters werden moe van de zware dienst. Emytine was er niet en hongerdieet was het enige middel, dat echter de patiënten erg verzwakte. Kamferspiritus was op, joodtinctuur eveneens; zo ook glycerine en wonderolie. Lavementen werden met klapperolie gegeven. Ik voelde dat ik achteruit ging. Toen werd ik op mijn verzoek overgebracht naar het grote ziekenhuis, maar nog even daarvoor kwam de tijding van de capitulatie van Japan. Zwijgend hoorden wij het aan, geloofden het nog niet, waren te apathisch om enige vreugde te tonen. Langzaam drong het tot ons door: VRIJ. Geen luchtalarm meer, geen schuilkelder meer nodig. Voorbij!!

In het ziekenhuis moest ik weer leren eten. "Als U niet eet, zal ik U moeten voeren", dreigde zuster Rumolda. Soms kostte het mij een uur vóór ik een bordje eten naar binnen had gewerkt. Ien mocht mij bezoeken en hield mij dan gezelschap. Na een week moest ik plaats maken voor een andere patiënte en werd ik naar het huisje voor oude dames gebracht. Ik trof er twee stumperds, waarvan een maar telkens vroeg wanneer de boot naar Makassar vertrok en gekleed en gereed voor vertrek zat te wachten. Wij kregen nu beter voedsel. Auto voor auto vertrok naar Makassar, het kamp liep leeg. Eindelijk, op 20 september 1945, mocht ook ik gaan. In een rotanstoel op een vrachtauto reed ik de poort uit. Vrij!

De commandant, die dadelijk na de capitulatie het kamp had verlaten en erbuiten in een kamponghuisje woonde, kwam toesnellen met uitgestoken hand. "Tabee, slamat djalan" (goede reis), wenste hij ons toe. Ik wenste hem: "Slamat tinggal" (goed verblijf). Waarom niet? Commandant Jamadji had mij nooit iets kwaads gedaan en ik herinner mij enige voorvallen waarbij dat zou hebben gekund. Ik was op bezoek geweest in een der stenen huisjes. In gedachten keerde ik terug. Onderweg ontmoette ik de commandant met "hoog bezoek", zeven officieren. Ik zag ze niet eerder dan toen ik tussen hen was doorgelopen en bij de laatste opkeek. Ik had niet gebogen, was niet terzijde blijven staan; zij waren voor mij opzij gegaan. Een ander maal had ik een boek geleend en het op mijn bed laten liggen. Nu hadden wij al onze boeken moeten inleveren, maar natuurlijk enkele achtergehouden. Toen ik weg was, kwam de commandant onze loods inspecteren. Hij nam het boek en vroeg wie hier woonde, waar ik was en wanneer ik terugkwam. Hij liet het bevel achter dat ik het zelf op het kantoor moest brengen. Met loden schoenen beklom ik de stoep van het kantoor. Daar zaten binnen, achter een toonbank: Ino, hoofd van de "Gestapo"¹⁶⁸, Jamadji, enige andere officieren en een tolk. Ik boog, legde het boek neer en bladerde erin, om mezelf tot kalmte te dwingen. "Kenapa membatja boekoe" (waarom lees je boeken)? "Sebab saja soeka" (omdat ik graag lees). "Tidak tahoe, tidak boleh" (weet je niet, dat het niet mag)? "Saja tahoe" (dat weet ik). "Siapa poenja" (van wie is het)? "Boekan saja poenja" (niet van mij). "Boleh sadja membatja bijbèl dan boekoe njanjian" (je mag alleen de bijbel en een gezangboek lezen). "Pigi" (maak dat je wegkomt)! Ik bleef staan. "Pigi", klonk het ongeduldig. Nog maakte ik geen [186] aanstalten. Toen zei de tolk "boleh poelang" (je mag weggaan). Dat klonk beleefder en met een groet ging ik achterwaarts de deur uit en maakte toen dat ik wegkwam.

Kampili ligt achter mij, met zijn lief en leed, zijn puinhopen, zijn goed onderhouden kerkhof waar zo menig kind was ter ruste gelegd en ook de dame en het jongetje waren begraven die door een dolle hond waren gebeten en niet hadden kunnen worden behandeld omdat er geen serum was en zij niet naar Bandoeng konden worden gebracht.

Ook de slachtoffers van de brand, die aan hun wonden bezweken waren, vonden hier een laatste rustplaats. Ik kon instemmen met het liedje:

Kampili, Kampili,
Wat zal ik blij zijn,
Als 'k jou niet meer zie.

En toch zal ik Kampili niet vergeten. Aan het eind van het gedicht dat ik maakte op de groenteschoonmaak, schreef ik:

¹⁶⁸ Toketai, de Japanse marinepolitie.

Zo zal het zijn met onze arbeid.
 Blij leeft ze in onze herinn'ring voort,
 als wij, bevrijd van dwang en zorgen,
 gaan uit dit interneringsoord.

De auto hield stil in de Daeng Tompostraat, nummer 11. Het was een buurt, deels Chinees, deels Makassaars, deels Indo-woningen. Eerst een rij huizen, plotseling een hoge schutting, waarachter kokospalmen wuifden. Toen het poortje in de omheining eens openstond, keek ik naar binnen en zag een aantal kampongwoningen.

Toen ik aankwam, was Vader uit voor boodschappen. Terwijl ik alvast mijn bundeltje losmaakte, zag ik hem niet binnenkomen, maar bij het horen van zijn stem keek ik op. Och, wat waren we mager geworden! En toch zó gelukkig. Vader wist wel, dat ik er niet best aan toe was, want de regels van mijn laatste briefje uit Kampili liepen diagonaalsgewijs. Men wilde mij naar het Rooms-Katholieke ziekenhuis Stella Maris brengen, waar de ex-geïnterneerden, die verzorging behoeften, [187] konden opknappen, maar Vader verzorgde mij liever zelf. Ik woog nog 98 pond en was 50 pond afgevallen. Hij begon dadelijk eieren, bananen en groente bij te kopen, want het eten uit de centrale keuken van de NICA (Netherlands Indies Civil Affairs¹⁶⁹) was schraal. Elke morgen haalde hij eerst verse colombijntjes uit een Chinees winkeltje, want wij hadden een razende honger en konden niet wachten tot het ontbijt. De eieren, groente, vlees en bananen waren niet zo dichtbij te krijgen; daarvoor moest hij naar de inheemse wijken aan de buitenkant van de stad. Daar de bevolking nog zeer vijandig deed, nam hij steeds een stok mee. “Waarvoor neemt mijnheer een stok mee?” vroeg een koopvrouwje dat wel bereid was iets aan hem te verkopen. “Voor dolle honden”, antwoorde Vader. Hij kwam altijd met zijn inkopen thuis en heeft nooit enige overlast van inheemsen gehad. Dat ligt waarschijnlijk hieraan dat wij altijd onder inheemsen hebben geleefd en gewend waren met hen om te gaan en dat Vader daarom niet de minste vrees koesterde. De inheemse voelt dat aan. – – –

In ons kleine dagblad van twee pagina's, “De Dag”, stond een oproep aan de burgerij om de Aussies, die waren gekomen om ons te beschermen tegen de rood-witten¹⁷⁰, in hun woningen gastvrij te ontvangen. Het kazerneleven is eentonig; in hun vrije tijd zouden zij wat gezelligheid zeer op prijs stellen. Wij gaven ons adres niet op, daar Ien en ik maar samen waren. Vader was namelijk op eigen risico met een Australisch korvet naar Kendari vertrokken om te trachten van daaruit zijn ressort te bereiken. Evenwel werd hem te Kendari sterk ontraden de onderafdeling Kolaka te bezoeken, omdat het daar zeer onrustig, ja gevaarlijk was voor Europeanen.¹⁷¹ Hij heeft zijn gemeenten en dus ook Mowewe niet weergezien. Op een avond verschenen twee Australische officieren, die verzochten te mogen kennismaken. Zij droegen verscheidene onderscheidingen en maakten een prettige indruk. Zij vonden dat ik Ovomaltine moest gebruiken en brachten telkens een bus voor mij mee. Toen ik ze wilde betalen, weigerden ze iets aan te nemen, het kwam van The Red Cross. De jongste ging wel eens met Ien uit naar het Militair Tehuis, waar muziek werd gemaakt en gedanst. Eens vroegen ze mij naar bezienswaardigheden in en buiten Makassar. Ik noemde een en ander op, onder andere de grot, waar de vorsten van Goa begraven en vereerd werden¹⁷², maar zei: “Vindt U het wel zaak, uitstapjes te gaan maken? Het is hier zeer onrustig en er wordt hevig gestolen.” Lachend verzekerden ze, dat ik mij niet [188] ongerust behoefde te maken; alles was rustig. Maar diezelfde nacht overviel een bende

¹⁶⁹ Zie pagina 132, voetnoot 173.

¹⁷⁰ Aussies - Australische troepen; rood-witten: pro-republikeinse verzetsstrijders en Javaanse *pemuda*.

¹⁷¹ Eind 1945 brak in Kolaka gewapend verzet uit tegen de NICA en het zich herstellende koloniale gezag (pagina 132, voetnoot 173): de *Gerakan Merah Putih* (de Beweging Rood Wit, naar de kleuren van de Indonesische vlag), die honderden aanhangers telde, nam de wapens op om aansluiting bij de op 17 aug. 1945 geproclameerde Indonesische republiek af te dwingen. Hun hoofdkwartier was in Pakue, nabij de grens met Malili. De beweging beheerste enige tijd een groot gebied in het noordwesten van Z.O.-Celebes, waar ze de onafhankelijkheid uitriep en zich achter Soekarno schaarde. Ze penetreerde ook verder naar het zuiden en oosten van het schiereiland, doch vond onder de Tolaki minder aanhang dan in de onder Buginese invloed staande kuststreken. Deze opstand werd snel de kop ingedrukt door NICA-eenheden en hoewel de bevolking hier en daar op de vlucht sloeg nam deze opstand geen dramatische vormen aan; na juli 1946 waren de belangrijkste acties voorbij. Wat bleef waren de incidentele acties van Konggoasa en enkele anderen. NICA, *A short survey of the political situation in South-Celebes*, s.a., s.l. (ANRI UP, Arch. NIT 103/22) 5.

¹⁷² Dat was de grafheuvel Bontobiraeng, aan de weg van Makassar naar Sungguminasa, de vroegere hoofdplaats van Goa. Bontobiraeng was de begraafplaats van de laat-zeventiende eeuwse Buginese vorst en bondgenoot van VOC-admiraal Corn. Jansz. Speelman, Aru Palakka en zijn gemalin, Daeng Talele. Vunderink, *Gids*, 43-49.

Makassaren de Ambonezen in hun huizen en vermoordde er enkelen.¹⁷³⁾ De Ambonese kolonie werd toen naar het grote gouvernementsziekenhuis overgebracht, de meisjes gingen onder gewapend geleide naar haar werk in kantoor en winkel. Prettig vonden we het in Makassar niet, want de inheemse bevolking werd brutaal. Het kwam voor, dat iemand, die zich in een driewielige fietstaxi naar de binnenstad liet rijden, onderweg werd aangehouden en werd gedwongen, zijn vervoermiddel aan inheemsen af te staan. – – –

Er werd bij dag en bij nacht gestolen, wat niet moeilijk was daar van geen huis de sloten van deuren en sluitingen van ramen in orde waren. Toen wij acht maal bestolen waren, stelde ik de politie ervan in kennis. Een inheems inspecteur, gevolgd door twee agenten met geweren, kwam de zaak onderzoeken. Toen ik in kleuren en geuren alles had verteld, zei hij doodbedaad: “Wij kunnen er niet veel aan doen, mevrouw. Wij zijn niet sterk genoeg.” Ik klaagde mijn nood bij mijn Chinese buurman, die aan Vader had beloofd tijdens zijn afwezigheid mij met raad en daad bij te staan. Ik vroeg hem: “Hoe komt het, dat bij U, waar zoveel waardevolle dingen zijn als porselein, een grammofoon, een vleugelpiano, een radio, fietsen enz. nooit wordt gestolen en bij ons, waar eigenlijk [189] niets te halen valt, zo vaak.” Hij antwoordde: “Dat komt omdat mijn huis onder stroom staat.” Op mijn verzoek werd bij mij ook een elektrische afsluiting bij de keuken gemaakt. De draad werd aan de lamp in de achtergalerij bevestigd en met een haan werd geprobeerd of alles in orde was. Luid kakelend sprong hij omhoog, maar kwam met de schrik vrij. Sedert dien tijd hebben we geen last van inbrekers meer gehad. Men was op zijn hoede.

[Terwijl Van der Klift in Zuidoost-Celebes verbleef, maakten moeder en dochter kennis met twee Nederlandse matrozen, die bij afwezigheid van Van der Klift tijdelijk bij hen introkken. Een van hen was Bert Verploegh Chassé.]

[190] Ik begon naar Vaders terugkomst te verlangen. Na zijn vertrek had ik geen bericht kunnen krijgen, daar de post nog niet geregeld was en ik wist hoe gevaarlijk Zuidoost-Celebes was. Maar na twee maanden, einde januari 1946, kwam hij terug. Nu hadden we weer steun aan elkander. Onze inwoners waren vertrokken; wel kwam een soldaat informeren, of toean pendeta al terug was.

Aangezien die kon berichten dat dit het geval was, trok Verploegh de stoute schoenen aan en liet om een onderhoud vragen, teneinde zijn aanzoek te doen. Wij hadden wel enig bezwaar wegens zijn onzekere toekomst. Hij was geen beroepsmilitair en zou aan het eind van zijn diensttijd zonder betrekking zijn. Een gewezen kampgenoot van Vader was vóór de oorlog beheerder geweest van specerijentuinen op Ambon en hem verzochten wij bij zijn maatschappij in Nederland een goed woord voor Bert te willen doen. Dit is evenwel op niets uitgelopen.

---

¹⁷³⁾ Temidden van pogingen van pro-republikeinse zijde om oostelijk Indonesië de kant te doen kiezen van Soekarno, landden op 21 sept. 1945 eenheden van de Australian Imperial Forces in Makassar. In snel tempo werden grote delen van Celebes onder controle gebracht. Terwijl de Indonesische onafhankelijkheid al was uitgeroepen en op 19 aug. dr S.S.J. Ratoelangi als (republikeins) gouverneur in Makassar was geïnstalleerd, installeerden de Australiërs op 22 sept. 1945 namens de geallieerden een voorlopig burgerbestuur. Hiervoor werden deels voormalige Nederlandse bestuursambtenaren, deels nieuw in Nederland gerecruteerde ambtenaren en technici ingezet, die aan de troepen werden toegevoegd. Hun taak was te werken aan het herstel van het landsbestuur, de PTT, politie, havens en verkeer, de rechterlijke macht, etc. Ze werden in Nederland door een sectie voor Oost- en West-Indische zaken (Netherlands Indies Civil Affairs, NICA, genaamd) geworven en met voorrang naar Indië gestuurd. Voor het besef van de bevolking betekende dit dat het vooroorlogse koloniale bewind door de geallieerden werd hersteld. Met name de aanstelling in okt. 1945 van lt. kol. dr C. Lion Cachet, wiens reputatie slecht was, als hoofd van de civiele regering (Commanding Officer van de NICA, CONICA), stuitte in Z.-Celebes op heftig verzet. Hij werd zelfs ontvoerd en enige tijd door opstandelingen vastgehouden. Deze onvrede leidde tot een volksoptocht die op 3 okt. uitbrak en tot 5 okt. duurde en die zich ondermeer richtte tegen Ambonezen in Makassar, die van sympathie voor de Nederlanders werden verdacht (wat slechts zeer gedeeltelijk correct was, de Ambonese bevolkingsgroep in Z.-Celebes ging in verschillende stromingen en partijen uiteen). Hierbij vielen veel slachtoffers. Was het geschrokken Australische opperbevel als gevolg hiervan tot verregaande tegemoetkomendheid jegens en samenwerking met Ratoelangi bereid, toen de Engelsen in jan. 1946 het commando in Z.-Celebes overnamen, veranderde dat en werden Ratoelangi en enkele medestanders verbannen (naar Nieuw-Guinea), Agung, *Dari Negara Indonesia Timur ke Republik Indonesia Serikat*, 49-59, 91; IJzereef, *De Zuid-Celebes Affaire*, hfdst. iii.

Ons vertrek was aanstaande. Op 9 februari 1946 moesten we aan boord van de Tegelberg zijn, die ons naar het vaderland zou terugvoeren. Dankzij de goede voeding en vele vitamine-injecties was ik wel wat vooruit gegaan en wat sterker geworden, maar de medische commissie adviseerde zo gauw mogelijk naar Nederland te gaan; groep A, Péllogra.¹⁷⁴ Ineke zou haar intrek nemen bij een Amerikaanse zendingsfamilie, mr en mrs Post¹⁷⁵, en zou als onderwijzeres blijven werken aan de Ambonese school tot haar huwelijk. Het speet ons zeer dat wij de verlovingsavond van Ien en Bert niet konden meemaken, daar de Tegelberg in de ochtend van de vastgestelde dag vertrok. Ik had er een nieuwe japon voor laten maken. Kort daarna zijn ze te Makassar getrouwd. Helaas zonder ons.

IX Terug naar Nederland

Zoals ik reeds vertelde, bracht de Tegelberg ons naar Holland. Het was een troepentransportschip en voor de 1.750 passagiers (350 uit Makassar en later 1.400 uit Batavia) waren dan ook geen hutten disponibel. De dames vonden hun matrasje gespreid in de ruimen, de heren kregen hangmatten op het dek. Met een bezwaard gemoed daalde ik de steile ijzeren scheepstrappen af, op weg naar het vijfde ruim. – – –

[191] Er lag sneeuw toen wij de sluizen van IJmuiden passeerden en de ballen vlogen ons om de oren. “Hoe gaat het met Soekarno?” hoorden we ons toeroepen. We hadden een beste reis en betraden in de morgen van de 14de maart 1946 de vaderlandse bodem weer.

De debarkatie verliep vlot, in 2½ uur. Bij de contrôle werden we verwelkomd met een kop warme soep, een lunchpakket en een stuk chocolade waarop het portret van prinses Juliana stond. De ene bus na de andere reed weg, provincie voor provincie werd afgeroepen. Eindelijk kwam Zeeland aan de beurt. Door mij onbekende omstandigheden reden wij over Antwerpen en zagen nog overblijfselen van Amerikaanse kampen met kantines en cinemas. We naderden Terneuzen, het zal ongeveer 5 uur zijn geweest en de zon ging bloedrood onder. Zwijgend zaten Vader en ik als laatste passagiers naast elkaar. Nog een korte poos en we zouden bij oom Jan en tante Cä ons viertal weerzien, na een scheiding van twaalf jaren. En wat voor jaren! We reden even te ver en moesten terug, maar vóór we aanbelden stooft de hele familie al op ons af. Feestelijk was de ontvangst, zoals tante Cä dat kan. Ouders en kinderen keken elkaar aan met de vraag in hun ogen: Wat is er van je geworden?

Het verblijf in Terneuzen duurde maar enkele dagen, wat ons enigszins teleurstelde. Wij hadden als domicilie Terneuzen mogen opgeven en hadden verwacht er even te mogen bekomen. Maar een predikantsgezin heeft veel gemeentewerk aan huis en wij werden in Elst bij oom Arris en tante Ger verwacht. We zijn daar drie maanden gebleven en hadden het er goed, mede dankzij de vele bonnen, die we als gerepatrieerden hadden ontvangen en meegebracht.

[In juni 1946 en juli maakten Van der Klift en zijn vrouw een reis naar Zwitserland. Na terugkeer wachtte het probleem van het vinden van een geschikte woning. Na enige omzwervingen besloot Van der Klift in 1948 zich beroepbaar te stellen als predikant. De Hervormde Kerk van Kruisland, dicht bij de Belgische grens, reageerde en nodigde hem uit te komen preken.]

¹⁷⁴ Asturische roos, Milanese roos, Lombardische melaatsheid, een deficiëntieziekte.

¹⁷⁵ Dat waren W.M. Post en zijn vrouw, V.M. Post-Gribenow, die werkten voor de CMA, een Amerikaans zendingsgenootschap. De CMA was opgericht door de predikant Robert A. Jaffray (1873-1945), die afkomstig was van de Canadese Presbyterian Church. De CMA werkte sedert 1928 in Z.-Celebes, Oost-Borneo en enkele andere plaatsen. Deze organisatie, die kort daarvoor haar zendingsvelden in China was kwijtgeraakt, was ook bekend onder de naam *Kemah Injil* (Evangelie Tabernakel). De CMA had Chinese, Amerikaanse en enkele inheemse zendelingen in dienst. De boodschap die uitgedragen werd, had als centraal thema het snel naderende wereldeinde en het aanbreken van een duizendjarig rijk (chiliasme). Belangrijk was de bijbelschool in Makassar, die thans nog bestaat en STT-Jaffray genaamd is. Post en zijn vrouw waren docenten aan die school. Zie Vunderink, *Gids*, 7-9; over Jaffray, zie Tozer, *Biarkanlah Umatku Pergi*.

[194] Maar Oudega in de Grietenij Hemelumer Oldephaert Noordwolde¹⁷⁶⁾ was vóór en Vader had er al een keer zeer naar genoegens gepreikt. Wij werden uitgenodigd voor een kennismaking met de kerkeraad en hun vrouwen.

— — —

[195] De ontvangstavond, door de kerkeraad en vrouwenvereniging gehouden in een der schoollokalen, was echter het tegenovergestelde, bitter ongezellig. Het lokaal werd alleen gebruikt als bergplaats van overtollige schoolmeubels. De banken waren langs de wanden opgestapeld. In het midden stonden schragen, waarop planken, bij wijze van tafel. Ervoor en erachter twee rijen stoelen voor de vergadering. De mannen zaten links, rokend als kalkovens, wij vrouwen rechts van Vader. Het gesprek was gedwongen en stijf; men nam een afwachtende houding aan en geen tegemoetkomende. Al spoedig volgde de beroepsbrief. Vader nam het aan omdat het de eerste was en hij bij een keuze bang was verkeerd te kiezen. Hij voelde zich te Oudega H.O.N. “geroepen”. Wanneer hij had geweten dat deze gemeente in de ring Sloten (acht gemeenten) bekend stond als de moeilijkste, zou hij dit beroep toch hebben aangenomen, denk ik.

X Oudega H.O.N.

Vader zou op 31 mei 1948 worden ingezegend en bevestigd door oom Jan¹⁷⁷⁾ en voor die dag verwachtten wij zes logé's. Het was nog de tijd van textiel en aardewerk op punten. — — — Ik kwam bij een winkelier in Sneek op de wachtlijst voor een eetservies. Intussen was de pastorie door de vrouwenvereniging keurig schoongemaakt en door twee stoffeerders van vitrage, overgordijnen, vloerbedekking en lopers voorzien. Ons meubilair was deels nieuw, deels tweedehands. Een meisje uit de gemeente, Hiltje Kuiper, zou mij komen helpen, maar voor tijdelijk. — — —

Onder de belangstellenden waren bij de inzegening, behalve de consulent uit Nijega en zijn vrouw¹⁷⁸⁾ en de burgemeester uit Koudum, ook [196] twee leden van Kaasihhan Goesti tegenwoordig. Het was een mooie dag. De collega's uit de ring hadden dienst en waren er niet. Wij hebben echter voor een dag een auto gehuurd en hebben ter kennismaking alle collega's en hun echtgenoten in eigen pastorie bezocht. Dit is zeer gewaardeerd en heeft mede geleid tot een prettige verhouding. We zagen elkaar bijna alleen op de ringvergaderingen, twee maal per jaar, en op de algemene jaarvergadering van alle vrouwenverenigingen uit de ring. Bij de ringvergadering werkten de mannen op een bovenzaal en de dames beneden. Om 12 uur was er lunchpauze, waarin ieder de meegebrachte boterhammen verorberde en koffie dronk. 's Middags waren we in “plenaire” vergadering bijeen en hield een der collega's een referaat, waarop meestal debat volgde. Ik herinner mij nog een over “dienstweigeren”.

De jaarvergadering van de vrouwenverenigingen te Balk was voor mij druk, want ik was secretaresse en had als bestuurslid dan ook een plaats op het podium. Eénmaal heb ik gepresideerd bij afwezigheid van de presidente. Op een onzer laatste vergaderingen, toen ik mijn gehoor wat beter had leren kennen, heb ik verteld over een meisjesvervolgschool te Seroei op het eiland Jappen (Nieuw-Guinea) en een plan naar voren gebracht.¹⁷⁹⁾ Ik vertelde hoe de meer dan 100 papoeameisjes die daar haar opvoeding ontvangen en training als toekomstige leidsters van sociaal werk in hare geboorteplaats, des zondags, als er niet geleerd en gewerkt wordt, moeilijk zijn bezig te houden en ik knoopte eraan vast mijn ervaringen dienaangaande met ons jongensinternaat. Zoals ik indertijd verblijd werd door Kaasihhan Goesti met een kist gezelschapsspelen, zo vroeg ik nu de medewerking van de vrouwenverenigingen om de meisjesvervolgschool te Seroei te helpen. Een collecte bracht bij de f 100,- op en een mooie collectie spelletjes benevens handwerkbenodigdheden werd verzonden. Mijn vrouwenvereniging te Oudega, die om de veertien dagen bijeenkwam in een ongezellig vertrekje dat deel uitmaakte van het gymnastieklokaal, was zeer actief.

¹⁷⁶⁾ De Grietenij Hemelumer Oldephaert Noordwolde in Zuidwest-Friesland bestond vroeger uit de dorpen Elahuizen, Nijega, Oudega en Kolderwolde (of Koudumerwoude) en een aantal buurtschappen. De laatste drie dorpen werden tezamen “de Wouden” of ook “de Ygewouden” (naar Yge Galema, eind vijftiende eeuw) genoemd.

¹⁷⁷⁾ Jan Cornelis Sickesz, zie pagina 30, voetnoot 54.

¹⁷⁸⁾ Dat was ds A. van der Veen (geboren 1920), die sinds sept. 1946 in Nijega stond.

¹⁷⁹⁾ Kamma, “Dit wonderlijke werk”, II, 738.

[Volgen enkele voorbeelden van de activiteiten van de vrouwenvereniging. De jaarlijkse bazaar bracht vaak f 800,- tot f 900,- op.]

Voor de “sinding” wilden ze wel offeren bij de pinkster- en najaarscollecte, maar er was geen verlangen er iets over te horen vertellen. “Mefrou moat er maar niet van vertellen, want wij binne er nooit ’weest en salle er oek wel nooit komme. Mefrou fiendt dat wel mooi, want Mefrou is er ’weest, van sels.” Iedere keer dat ik thuis kwam van een vrij roezige vergadering, warm en rood als een kreeft daar mijn plaats en die mijner secretaresse omtrent op de kachel was, die voor de kransavond eens extra lekker werd opgestookt, slaakte ik een zucht van verlichting als de sfeer goed was geweest. Want nijd en afgunst heersten vaak in deze kleine gemeenschap van 25-30 vrouwen. Vier jaar heb ik ze mogen leiden zonder strubbelingen, tot op het laatst er een kink in de kabel kwam.

[Volgt een uiteenzetting met voorbeelden van hoe nijd en afgunst de sfeer binnen de vrouwenvereniging konden bederven.]

[198] Vader had ook zijn moeilijkheden, maar sprak er weinig over. Er hadden zich maar drie jonge mensen voor de belijdeniscatechisatie aangemeld en dat getal liep terug tot één. Ik stelde voor deze catechisatie in zijn studeerkamer te houden in plaats van in het ongezellige zaaltje bij het gymnastieklokaal. Dit werd des zondags afgekondigd en kijk, er kwamen er elf! Gezellig verlicht, goed verwarmd, was onze eenvoudige studeerkamer toch vrij wat aantrekkelijker. Vader heeft zelf mee genoten van zo’n rustig, intiem samenzijn met zijn aanstaande jonge gemeenteleden. Na de aanneming boden ze Vader een mooie eiken boekenplank aan. Dit had plaats in de woonkamer bij een kopje koffie met een gevulde koek. – – –

[199] Op een oudejaarsavond had Vader na de preek al degenen herdacht, die in het afgelopen jaar waren heengegaan en hen bij name genoemd. Na afloop, terwijl wij pas thuis waren, werd er hard aan de bel getrokken. Vader ging open doen en kwam tegenover een woedende boer te staan die hem toeschreeuwde dat hij zijn seun niet had genoemd. Zó maar vergeten, een schande! Ik kwam op het rumoer in de gang af en wist de man tot bedaren te brengen. Later heb ik geadviseerd, nooit meer de namen der overledenen te noemen, zodat niemand kon worden vergeten.

Op kerstavond had het zangkoor gezongen, waartoe Vader na een stormachtige vergadering van zijn kerkeraad toestemming had weten te krijgen. Het bezwaar was dat met de dirigent en zijn dirigeerstok “de wereld” in de kerk zou worden gebracht en daartegen moest gewaakt! Toen Vader echter het programma voorlas en het bleek dat het allemaal geestelijke liederen waren, werd eindelijk in de uitvoering toegestemd. Ja, moeilijk was dit werk onder een zo bekrompen, geestelijk arme gemeente; voor ons, zendelingen, extra moeilijk. Want in de heidenwereld verwachtte je geen geloof en liefde, maar wel in een christengemeente in christelijk Nederland.

[Volgt een korte impressie van de geschiedenis van kerk en volk van de Grietenij Hemelumer Oldephaert Noordwolde.]

[203] Het eind kwam in zicht. Hoewel Vader als zendingspredikant zich niet behoefde te houden aan de bepaling in de nieuwe kerkorde dat de predikant zich voor de tijd van vier jaar aan zijn gemeente moet verbinden en dus vrij was eerder dan 1952 zijn emeritaat aan te vragen, verkoos hij de volle vier jaar te dienen; dit mede met het oog op ons predikantspensioen. Het werk begon hem echter zwaar te vallen en een enkele maal hoorde ik hem zeggen: “ik zal toch blij zijn als alles is afgelopen.” – – –

[204] Het probleem, waar wij na ons vertrek onderdak zouden vinden, was nog niet opgelost en begon ons te benauwen. Daar ik over meer tijd beschikte dan Vader, schreef ik verschillende rusthuizen voor bejaarden aan. Eerst had Vader een tegenzin in rusthuizen, waarin men nu eenmaal geen volle vrijheid geniet, maar op het laatst lokte een rustig, onbezorgd leven hem toch wel aan. Van negen rusthuizen kreeg ik ten antwoord, dat er geen plaats was, maar dat men ons op de wachtlijst zou plaatsen. Deze lijsten waren echter lang! Het tiende rusthuis was de

Klokkenbelt te Almelo, dat gebouwd was door de Hervormde diakonie. – – – Vader mocht als emerituspredikant zelf de kamer komen uitzoeken in het nog in aanbouw zijnde gebouw. Dit werd geopend in december 1951. – – – Vlak vóór de verhuizing hadden wij nog een afscheidsavond van de kerkeraad en hun vrouwen. Hierbij werd Vader een wandelstok met inscriptie aangeboden. Op 6 juni vertrokken wij, gezeten in de kabine van onze verhuisauto. Er waren veel belangstellende gezichten [205] van burenen en overburenen achter de gordijntjes. Onze kruidenier kwam ons nog de hand drukken en gaf mij daarbij zijn laatste “rekentsje” (rekening). Oudega bleef zichzelf tot het laatste gelijk, koud. Geen der leden van de vrouwen- of meisjesvereniging had enige hulp aangeboden. Alleen de jonge, ongetrouwde predikant¹⁸⁰⁾ van Nijega had de hulp van zijn huishoudster aangeboden, die dankbaar werd aanvaard.

[Op 20 december 1952 overleed Van der Klift in de Klokkenbelt. Zijn weduwe bleef daar nog tot december 1953. Na in verschillende pensions verbleven te hebben, nam ze haar intrek in Huize Salem in Den Haag, waar ze in 1958 de laatste hand legde aan deze Memoires.]

XI Slot

[214] En zo gaan de dagen voorbij, snel als de wind, en nadert de dag waarop ik 75 jaar word en tegelijk een uit onze kring ons met zijn gezin gaat verlaten. Goede reis en behouden aankomst!¹⁸¹⁾ Ik ben dankbaar, dat ik hem in 1946 heb mogen terugzien en dat ik hier nog Cathrien en drie gezinnen overhoud. Afscheid nemen is moeilijk; ik weet geen zwaarder werk ofschoon ik het vaak heb moeten doen. Maar zoiets went niet. Maar als het de wens van mijn kinderen is, moet ik ze rustig afstaan. Wij allen weten hen onder veilig Geleide en zij zelve weten dat ook. En zo gaan wij allen onze weg, gesteund door Hem die kracht geeft.

---

¹⁸⁰⁾ Dat was ds D.J. Froentjes (geboren 1923), die sinds april 1951 in Nijega stond.

¹⁸¹⁾ Dat was haar zoon, Johan Joachim van der Klift, die naar Vancouver (BC) in Canada ging (maart 1958).